

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI**

**HOKAND HANLIĞI (1709-1876) MİMARİSİ
(HOKAND ŞEHİRİ)**

**Hazırlayan
İsmail ARGUNŞAH**

**Danışman
Prof. Dr. Sultan Murat TOPÇU**

Doktora Tezi

Ocak 2024, KAYSERİ

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI**

**HOKAND HANLIĞI (1709-1876) MİMARİSİ
(HOKAND ŞEHİRİ)**

(Doktora Tezi)

**Hazırlayan
İsmail ARGUNŞAH**

**Danışman
Prof. Dr. Sultan Murat TOPÇU**

**Bu çalışma Erciyes Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından
SDK-2020-10294 kodlu proje ile desteklenmiştir.**

Ocak 2024, KAYSERİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

İsmail ARGUNŞAH

İmza

T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Anabilim Dalı: Sanat Tarihi

Program Adı: Doktora

Tez Başlığı: Hokand Hanlığı (1709-1876) Mimarisi (Hokand Şehri)

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Önsöz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam 354 sayfalık kısmına ilişkin 17.01.2024 tarihinde **Turnitin** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı: % 9'dur.

Filtrelemeye **alıntılar dahil** edilmiştir. Filtrelemede **yedi (7) kelimeden daha az** örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. 17.01.2024

Danışman: Prof. Dr. Sultan Murat TOPÇU

Öğrenci: İsmail ARGUNŞAH

İmza

İmza

KILAVUZA UYGUNLUK

“Hokand Hanlığı (1709-1876) Mimarisi (Hokand Şehri)” başlıklı Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

İsmail ARGUNŞAH

Danışman

Prof. Dr. Sultan Murat TOPÇU

Sanat Tarihi ABD Başkanı

Prof. Dr. Sultan Murat TOPÇU

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Prof. Dr. Sultan Murat TOPÇU danışmanlığında **İsmail ARGUNŞAH** tarafından hazırlanan “**Hokand Hanlığı (1709-1876) Mimarisi (Hokand Şehri)**” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Sanat Tarihi Anabilim Dalı’nda **Doktora** tezi olarak kabul edilmiştir.

20/12/2023

JÜRİ:

Danışman : Prof. Dr. Sultan Murat TOPÇU
Üye : Dr. Öğr. Üyesi M. İbrahim YILDIRIM
Üye : Dr. Öğr. Üyesi Eyüp POLAT
Üye : Doç. Dr. Savaş MARAŞLI
Üye : Doç. Dr. Alper ALTIN

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu'nun /.... /..... tarih ve sayılı kararı ile onaylanmıştır.

..... /..... /

Prof. Dr. Atabey KILIÇ

Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Türkistan coğrafyası İslamiyet sonrası Türk-İslam sanatının en önemli örneklerinin verildiği bir kültür merkezi halini almıştır. Bölgede kurulan Karahanlı, Gazneli gibi devletler sonraki dönemlerde oluşacak sanatsal alt yapının temellerini atmışlardır. Böylelikle günümüze kadar devam edecek olan mimari ve sanatsal gelenekler çok sayıda örnek vererek dönemsel gelişim süreçleri sergilemişlerdir. Özellikle Timur dönemi adeta Türkistan coğrafyasının zirve dönemi olmuş, kendisinden sonra kurulan gerek devlet ve gerekse hanlıkların mimari ve sanat üsluplarının ana belirleyicisi olmuştur. Türkistan’da uzun yıllar varlığını sürdüren Timurlular bölgeyi bir bilim, kültür ve sanat merkezi haline dönüştürmüştür. XV. yy’da Timur Devleti’nde iç karışıklıklar boy gösterince bölgede Özbekler güçlenmeye başlamıştır. Siyasi otoriteyi sağlayan Özbekler Timur hâkimiyetine son vermiştir. Daha sonra bölgede Hive, Buhara, Hokand gibi hanlıkların kurulması Türkistan’ın siyasi birliğini sağlaması açısından önemli bir etken olmuştur. Bölgede kurulan hanlıkların sonuncusu olan Hokand Hanlığı (1709-1876), Özbek boyu Mingler tarafından Fergana vadisi üzerinde kurulmuştur. Hanlık varlığı süresince siyasi çalkantılarla mücadele etmek zorunda kalmış, Buhara, Hive ve Hokand Hanlıkları arasında geçen siyasi çekişmeler Çarlık Rusya’nın bölgede rahat bir şekilde yayılmasını kolaylaştırmıştır. Hokand Hanlığı, 1876’da Çarlık Rusya tarafından ilhak edilmiştir.

Fergana vadisinin önemli bir ticaret yolu güzergâhında yer alan Hokand şehri, hanlığın başkentidir. Hokand şehrinde birçok cami, medrese, türbe, köprü, hamam, kale ve saray gibi farklı yapı grupları inşa edilmiştir. İmar faaliyetlerinin yoğunluğu şehrin çehresini değiştirmiştir. Hokand şehri, XVIII. ve XIX. yy’da bilimin, kültürün ve sanatın merkezi konumuna ulaşmış durumdadır. Çarlık Rusya her ne kadar şehri yakıp yıkmış olsa da o büyüleyici tarihi dokunun izleri günümüzde de hissedilmektedir. Şehirde inşa edilen yapı gruplarına bakıldığında cami ve medreselerin çoğunlukta olması hanlığın dine ve eğitime verdiği önemi göstermektedir. Hanlar, mimari yapıların inşası ve onarımı için yerel ustaların yanı sıra çevre bölgelerden ustaları da davet etmiştir. Buhara, Hive gibi çevre bölgelerden gelen ustaların Timurlu mimari geleneğiyle şekillenmiş bulunan geldikleri bölgenin mimari estetiğini Hokand eserlerine yansıttıkları görülmektedir. Zeminini Timurluların oluşturduğu, Hive ve Buhara Hanlıklarıyla da daima etkileşimde bulunan Hokand’ın mimari üslubu, üç farklı koldan beslenerek bugünkü büyüleyici tarihi ve estetik değerini kazanmıştır.

Bu çalışmanın konusunu Hokand Hanlığı (1709-1876) Mimarisi (Hokand Şehri) oluşturmaktadır. Yapılan çalışmayla Türkistan coğrafyası içerisinde Hokand Hanlığı mimarisinin yeri ve önemi belirlenerek şehrin ve mimari eserlerin bilim dünyasına tanıtılması amaçlanmıştır.

Öncelikle çalışma konusunun belirlenmesinde rehberlik eden, çalışma süresince öneri, eleştiri ve farklı bakış açılarıyla beni yönlendiren, hiçbir zaman desteğini esirgemeyen kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Sultan Murat TOPÇU'ya teşekkürü bir borç bilirim. Bölge ile ilgili bilgi ve tecrübelerini aktaran kıymetli dostum Dr. Öğr. Üyesi Eyüp POLAT'a, Kırgızistan Bişkek'ten başlayıp Özbekistan Taşkent, Semerkant, Buhara, Hive ve Hokand'a uzanan yolculuğumda ve meşakkatli saha çalışmalarımda beni yalnız bırakmayarak her konuda yardımcı olan Urozmurod QARSHİBOYEV'e ve Ömerhan ABDUKADİROV'a, ayrıca manevi destek ve katkılarından ötürü Dr. Zeynep AYTEKİN'e, Dr. Shadabeh AZIZPOUR'a, M. Alperen GÖZEN'e ve kıymetli ağabeyim Hüseyin ARGUNŞAH'a teşekkürlerimi sunarım. Bütün süreç boyunca birçok konuda fedakârlıkta bulunan en büyük destekçim değerli eşim Cansu ARGUNŞAH'a ve gülüşüyle en büyük motivasyon kaynağım olan biricik kızım Almila ARGUNŞAH'a müteşekkirim. Bu çalışmayı Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. yılına ithaf ediyorum.

İsmail ARGUNŞAH, Kayseri, 2023

HOKAND HANLIĞI (1709-1876) MİMARİSİ (Hokand Şehri)

İsmail ARGUNŞAH

Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Doktora Tezi, Ocak 2024

Danışman: Prof. Dr. Sultan Murat TOPÇU

ÖZET

Bu çalışmada Özbekistan sınırları içerisinde, Fergana bölgesinde yer alan Hokand şehrindeki Hokand Hanlığı'na ait mimari eserler ele alınmıştır. Hokand Hanlığı'nın siyasi, sosyal ve kültürel tarihi incelendiğinde 18. yy'ın ilk yarısında hanlığın başkenti olan Hokand şehrinde inşa ettirilmiş mimari eserlerin şehrin çehresini değiştirdiği görülmektedir. Hokand Hanlığı verimli arazileri ile ticaret yolu güzergâhında yer alması bakımından jeopolitik konum olarak büyük bir öneme sahiptir. Cami, medrese, türbe, hamam ve saray gibi birbirinden farklı yapı gruplarını içerisinde barındıran Hokand şehri zamanla ticaret, bilim, kültür ve sanat merkezi haline gelmiştir.

Yapılan saha çalışması neticesinde Hokand Hanlığı dönemi içerisinde Hokand şehrinde inşa edilmiş yüz on dört adet mimari eser tespit edilmiştir. Bu eserlerden bir cami (mescit), yedi medrese, dört türbe, iki hamam ve bir saray olmak üzere on beş adet mimari eser günümüze ulaşırken, otuz cami (mescit), elli dört medrese, bir kale, iki köprü, altı türbe ve altı saray olmak üzere doksan dokuz adet eserin ise günümüze ulaşamadığı belirlenmiştir. Çalışmada tüm yönleriyle incelenen eserlerin genelde Türk sanatı, özelde ise hanlığın mimarisi içerisindeki yeri belirlenmeye çalışılmıştır. Hokand şehrindeki imar faaliyetleri incelendiğinde bölgede daha önce uzun yıllar hüküm sürmüş olan Timurluların mimari izlerine rastlanılmış olup çevre bölgelerden davet edilen ustaların tesiriyle Hokand mimarisinin Semerkant, Buhara ve Hive mimarileriyle de benzerliklerinin kaçınılmaz olduğu saptanmıştır. Hokand Hanlığı her ne kadar kendi üslubunu yaratma çabasına girmişse de bu etkileşimlerden kaçınmalarının pek mümkün olmadığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Özbekistan, Hokand Hanlığı, Hokand, Mimari Eserler.

ARCHITECTURE OF THE KOKAND KHANATE (1709-1876) (Kokand City)

İsmail ARGUNŞAH

Erciyes University, Graduate School of Social Sciences

PhD Thesis, January 2024

Supervisor: Prof. Dr. Sultan Murat TOPÇU

ABSTRACT

In this study, the architectural monuments of the Kokand Khanate in the city of Kokand, located in the Fergana region within the borders of Uzbekistan, are discussed. When the political, social and cultural history of the Kokand Khanate is analyzed, it is seen that the architectural monuments built in Kokand, which was the capital of the khanate in the first half of the 18th century, changed the face of the city. The Kokand Khanate had a great geopolitical importance as it was located on the trade route with its fertile lands. On this occasion, the city containing different building groups such as mosques, madrasahs, tombs, hammams and palaces, became a center of trade, science, culture and art over time.

As a result of the fieldwork it is identified that one hundred and fourteen architectural works were built in the city during the Kokand Khanate period. Fifteen of them including one mosque (masjid), seven madrasahs, four tombs, two hammams and one palace have survived to the present day, while ninety-nine of them including thirty mosques (masjids), fifty-four madrasahs, one castle, two bridges, six tombs and six palaces do not exist today. In the study, it has been tried to determine the place of these monuments in all aspects within Turkish art in general and the architecture of the khanate in particular. When the construction activities in the city of Kokand were analyzed, the architectural traces of the Timurids having ruled in the region for many years before, were found. And it has been determined that with the influence of the masters invited from the surrounding regions, the similarities between architecture of Kokand and the architecture of cities such as Samarkand, Bukhara and Khiva were inevitable. Although the Kokand Khanate tried to create its own style, it has been understood that it was not possible to avoid these interactions.

Keywords: Uzbekistan, The Kokand Khanate, Kokand, Architectural Monuments

АРХИТЕКТУРА ХОКАНДСКОГО ХАНСТВА (1709-1876) (Город Хоканд)

Исмаил АРГУНШАХ

Эрджиевский Университет, Институт Социальных Наук

Докторская Диссертация, Январь 2024 г.

Консультант: Профессор Доктор Султан Мурат ТОПЧУ

РЕЗЮМЕ

В данном исследовании были рассмотрены архитектурные памятники, принадлежащие Хокандскому ханству, в городе Хоканд, расположенном в Ферганской области, на территории Узбекистана. Архитектурные сооружения, построенные в городе Хоканде, столице ханства, в первой половине века нашей эры, по-видимому, изменили облик города. Хокандское ханство имеет большое геополитическое значение, поскольку расположено на маршруте торгового пути с плодородными землями. По этому случаю город Хоканд, в котором расположены различные группы зданий, такие как мечеть, медресе, мавзолей, хаммам и дворец, со временем стал центром торговли, науки, культуры и искусства.

В результате проведенных полевых работ было идентифицировано сто четырнадцать архитектурных памятников, построенных в городе Хоканд в период Хокандского ханства. Из этих работ сохранились пятнадцать архитектурных памятников, в том числе мечеть (масджид), семь медресе, четыре святыни, две бани и дворец, в то время как девяносто девять памятников, в том числе тридцать мечетей (масджид), пятьдесят четыре медресе, форт, два моста, шесть святынь и шесть дворцов, были определены как не сохранившиеся. В исследовании были предприняты попытки определить место работ, изученных во всех аспектах, в целом в турецком искусстве и, в частности, в архитектуре ханства. При изучении деятельности по реконструкции города Хоканд были обнаружены архитектурные следы тимуридов, которые ранее правили в этом районе в течение многих лет, и благодаря влиянию мастеров, приглашенных из окрестностей, было установлено, что сходство архитектуры Хоканда с архитектурой Самарканда, Бухары и Улья неизбежно. Хотя Хокандское ханство стремилось создать свой собственный стиль, кажется маловероятным, что они избежали бы этих взаимодействий.

Ключевые слова: Узбекистан, Хокандское ханство, Хоканд, архитектурные памятники.

İÇİNDEKİLER

HOKAND HANLIĞI (1709-1876) MİMARİSİ (Hokand Şehri)

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
TEZ ÖZGÜNLÜK SAYFASI.....	ii
KILAVUZA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY TUTANAĞI	iv
ÖZET	vii
ABSTRACT	viii
PE3IOME	ix
İÇİNDEKİLER.....	x
ŞEKİL LİSTESİ	xvii
TABLO LİSTESİ.....	xviii
FOTOĞRAF LİSTESİ.....	xix
PLAN LİSTESİ.....	xxxii
ÇİZİM LİSTESİ	xxxiii
SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ	xxxiv
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HOKAND HANLIĞI (1709-1876)

1.1. Hokand Hanlığı'nın Siyasi Tarihine Kısa Bir Bakış	10
1.2. Hokand Hanlığı'nın İdari Yapısı	18
1.2.1. Hâkimiyet Anlayışı.....	18
1.2.2. Merkezi Teşkilat.....	20
1.2.2.1. Han	20
1.2.2.2. Han Sarayı Görevlileri.....	20
1.2.2.3. İnak	20
1.2.2.4. Eşikağası.....	21
1.2.2.5. Dasturhançı.....	21
1.2.2.6. Aftabeci	21
1.2.2.7. Hüdaycı.....	21
1.2.2.8. Mohter ve Mirahur	22

1.2.2.9. Saray Karavulbeyi ve Tünkatar	22
1.2.3. İdari Görevliler	22
1.2.3.1. Atalık	22
1.2.3.2. Mingbaşı	23
1.2.3.3. Kuşbegi (Koşbeyi)	23
1.2.3.4. Pervâneci	23
1.2.3.5. Şivagul	24
1.2.3.6. Divânbeği	24
1.2.3.7. Bîy	24
1.2.4. Dini Teşkilat	25
1.2.4.1. Şeyhü'l İslam	25
1.2.4.2. Hoca Kelân	25
1.2.4.3. Reis (Muhtesib)	25
1.2.4.4. Kadılık Müessesesi	26
1.2.4.5. Kâdı'l Asker	26
1.2.4.6. Kâdı'l Kelân	26
1.2.5. Taşra Teşkilatı	27
1.2.5.1. Hâkim	27
1.2.5.2. Beylerbeyi	27
1.2.5.3. Aksakal (Emin)	28
1.3. Hokand Hanlığı'nın Sosyokültürel ve Ekonomik Yapısı	28
1.3.1. Sosyokültürel Yapı	28
1.3.2. Ekonomik Yapı	29
1.3.2.1. Ziraat	29
1.3.2.2. Hayvancılık	30
1.3.2.3. El Sanatları ve Zanaatçılık	30
1.4. Hokand Şehri	31

İKİNCİ BÖLÜM

KATALOG

2.1. Günümüze Ulaşabilen Yapılar	35
2.1.1. Cami ve Mescitler	35
2.1.1.1. Cuma Cami Mescidi	35

2.1.2. Medreseler	55
2.1.2.1. Çalpak Medresesi	55
2.1.2.2. Dasturhançı Medresesi	65
2.1.2.3. Hurcun (Hıştin) Medresesi	85
2.1.2.4. Hacıbek (Hacıbiy) Medresesi	89
2.1.2.5. Medrese-i Mir veya Narbuta Biy Medresesi	101
2.1.2.6. Sahibzâde Miyan (Ahad) Hazretleri Medresesi.....	125
2.1.2.7. Zimbardor Medresesi.....	154
2.1.3. Türbeler	172
2.1.3.1. Chamach Buva Türbesi	172
2.1.3.2. Dahma-i Şahan Türbesi	177
2.1.3.3. Madari Han Türbesi.....	198
2.1.3.4. Şah Selim Halife Türbesi.....	209
2.1.4. Hamamlar	219
2.1.4.1. Eşonbuva Hamamı.....	219
2.1.4.2. Tarokçılık Hamamı.....	231
2.1.5. Saraylar.....	245
2.1.5.1. Hudayarhan Sarayı	245
2.2. Günümüze Ulaşamayan Yapılar	287
2.2.1 Cami ve Mescitler.....	287
2.2.1.1. Çınarlık Cami	287
2.2.1.2. Hudayarhan Sarayı Camisi	288
2.2.1.3. Sahibzade Miyan (Ahad) Hazretleri Medrese Mescidi	288
2.2.1.4. Şah Selim Halife Cami	289
2.2.1.5. Şeyhan Cami (Mescid)	289
2.2.2. Medreseler	290
2.2.2.1. Ahund Devonbegi Medresesi	290
2.2.2.2. Aftobayim Medresesi	290
2.2.2.3. Aliy Bolo Medresesi.....	290
2.2.2.4. Aliy Poyan Medresesi.....	291
2.2.2.5. Arki Aliy Medresesi	291
2.2.2.6. Amincanbay Medresesi	292

2.2.2.7. Buzruk Hoca Eşon Medresesi.....	292
2.2.2.8. Berdikulibek Medresesi	292
2.2.2.9. Bozurgan Medresesi	292
2.2.2.10. Bekbotaboy Medresesi	293
2.2.2.11. Cami Medresesi	293
2.2.2.12. Çin (Erdana) Medresesi	294
2.2.2.13. Dalailhana Medresesi	294
2.2.2.14. Dahma (Madari Han) Medresesi	294
2.2.2.15. Eşon Sofiy Badal Medresesi.....	294
2.2.2.16. Eyyub Hoca Eşon Medresesi.....	294
2.2.2.17. Gıştin Medresesi.....	295
2.2.2.18. Hoca Dadhah Medresesi	295
2.2.2.19. Hakkulibek Medresesi	295
2.2.2.20. Han Hoca Medresesi.....	295
2.2.2.21. Hâkim Tora Medresesi	296
2.2.2.22. Halife Safahan Tora Medresesi	296
2.2.2.23. Hâkim Halife Medresesi.....	296
2.2.2.24. Harifona Medresesi.....	296
2.2.2.25. Homtama Medresesi	296
2.2.2.26. Hakimayim Medresesi	297
2.2.2.27. Halife Altmuş Medresesi	299
2.2.2.28. Hammam Medresesi	299
2.2.2.29. Hurcun veya Hıştin Medresesi	299
2.2.2.30. İdriskulibek Medresesi	299
2.2.2.31. Kalmok Medresesi.....	300
2.2.2.32. Mirbutabiy Medresesi.....	300
2.2.2.33. Muhammed Alihan Medresesi I (Han Medresesi)	300
2.2.2.34. Muhammed Amin veya Kamol Kazi Medresesi	301
2.2.2.35. Muhammed Alihan Medresesi-II.....	305
2.2.2.36. Mingayim Medresesi	305
2.2.2.37. Muhammedkuli Bahadır Medresesi.....	306
2.2.2.38. Muhammed Receb Korbaşı Medresesi.....	306

2.2.2.39. Muhammed Şerifbay Medresesi	306
2.2.2.40. Mallahan veya Rais Medresesi	306
2.2.2.41. Muhammed Alimbay veya Alimhan Medresesi	307
2.2.2.42. Mircalil Halife Medresesi	307
2.2.2.43. Mullo Hasanhan Hacı Medresesi.....	307
2.2.2.44. Mirza Yedgor Medresesi	307
2.2.2.45. Mohlarayim Medresesi	307
2.2.2.46. Saray Medresesi.....	308
2.2.2.47. Pirmuhammed Yasavul Medresesi	308
2.2.2.48. Parvonaçi Medresesi.....	308
2.2.2.49. Sultan Muradbek veya Bek Medresesi	308
2.2.2.50. Sayyidkulibek Medresesi.....	310
2.2.2.51. Sülaymaniya Medresesi.....	310
2.2.2.52. Tunkator Medresesi	311
2.2.2.53. Türk Medresesi	311
2.2.2.54. Valihan Tora Medresesi.....	311
2.2.3. Kaleler	311
2.2.4. Köprüler.....	313
2.2.4.1. Gisht köprü	313
2.2.4.2. Muhammed Ali Han Köprüsü	314
2.2.5. Türbeler	314
2.2.5.1. Halife Altmış Dahmaları.....	314
2.2.5.2. Karamkuli Porso Dahmaları	315
2.2.5.3. Masuma Amin Dahmaları	315
2.2.5.4. Mutrib Hanakah-Dahmaları.....	315
2.2.5.5. Sahibzade Hazrat Dahmaları	315
2.2.5.6. Valihan Tora Dahmaları	316
2.2.6. Saraylar.....	316
2.2.6.1. Abdurrahim Biy Sarayı.....	316
2.2.6.2. Abdulkarim Biy Sarayı.....	316
2.2.6.3. Cihan-ârâ Sarayı	317
2.2.6.4. Narbuta Biy Sarayı	317

2.2.6.5. Ömer Han Sarayı	318
2.2.6.6. Şahruh Biy Sarayı.....	318

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DEĞERLENDİRME

3.1. Cami ve Mescitler.....	322
3.1.1. Plan Özellikleri ve Mekân Anlayışı.....	323
3.1.1.1. Çok Ayaklı Camiler.....	323
3.2. Medreseler	324
3.2.1. Plan Özellikleri ve Mekân Anlayışı.....	331
3.2.1.1. Açık Avlulu Tek Katlı Medreseler	331
3.2.1.2. Açık Avlulu Giriş Bölümü İki Katlı Olan Medreseler	332
3.3. Türbeler	332
3.3.1. Plan Özellikleri ve Mekân Anlayışı.....	333
3.3.1.1. Dikdörtgen Planlı ve Kubbeli Türbeler	333
3.3.1.2. Dikdörtgen Planlı ve Üç Bölümlü Türbeler	333
3.4. Hamamlar	334
3.4.1. Tipoloji	335
3.4.1.1. Kare Bir Sıcaklık Etrafında Sıralanan Halvet Hücreli Tip	335
3.4.2. Mekân Dağılımı ve İşlevleri	335
3.4.2.1. Soyunmalık (Camegâh)	335
3.4.2.2. Aralık	336
3.4.2.3. Soğukluk (Ilıklık)	336
3.4.2.4. Sıcaklık	336
3.4.2.5. Halvetler	337
3.4.2.6. Su Deposu.....	337
3.4.2.7. Külhan	337
3.5. Saraylar.....	337
3.5.1. Plan Özellikleri ve Mekân Anlayışı.....	338
3.6. Malzeme ve Teknik	338
3.6.1. Taş	338
3.6.2. Tuğla.....	339
3.6.3. Ahşap	339

3.6.4. Çini ve Seramik	340
3.6.5. Mermer	340
3.6.6. Alçı	340
3.7. Süsleme.....	340
3.8. Mimari Öğeler	344
3.8.1. Taç Kapılar	344
3.8.2. Mihraplar	345
3.8.3. Minareler	346
3.8.4. Kapılar	346
3.8.5. Pencereleler	346
3.9. Kitabeler	347
3.10. Mimar ve Sanatçılar.....	348
SONUÇ	351
KAYNAKÇA.....	355
EKLER	362

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1.1. Özbekistan hanlıkları görünümü.	13
Şekil 1.2. Buhara, Hive, Hokand Hanlıkları ile Rusya, Türkistan'ın bir kısmının görünümü.	13
Şekil 1.3. Türkistan coğrafyası görünümü	33
Şekil 1.4. Özbekistan siyasi haritası ve Hokand şehri görünümü	33

TABLO LİSTESİ

Tablo 3.1. Hokand şehrinde günümüze ulaşabilen camiler (mescitler).....	323
Tablo 3.2. Hokand şehrinde günümüze ulaşabilen medreseler.....	326
Tablo 3.3. Günümüze ulaşabilen ve ulaşamayan Hokand şehri medreselerinin banileri	327
Tablo 3.4. Hokand şehrinde günümüze ulaşabilen türbeler.....	333
Tablo 3.5. Hokand şehrinde günümüze ulaşabilen hamamlar	334
Tablo 3.6: Hokand şehrinde günümüze ulaşabilen saraylar	338
Tablo 3.7. Hokand şehrindeki yapıların banii, mimar ve sanatçıları	350

FOTOĞRAF LİSTESİ

Fotoğraf 2.1. Yapının genel görünümü.	40
Fotoğraf 2.2. Güney cephe görünümü.	40
Fotoğraf 2.3. Batı cephe görünümü.	41
Fotoğraf 2.4. Batı cephe pencere detayı görünümü.	41
Fotoğraf 2.5. Kuzey cephe görünümü.	42
Fotoğraf 2.6. Kuzey cephe avluya giriş kapısı görünümü.	42
Fotoğraf 2.7. Doğu cephe genel görünümü.	43
Fotoğraf 2.8. Doğu cephenin detay görünümü.	43
Fotoğraf 2.9. Güney cephe duvarı alçı süsleme görünümü.	44
Fotoğraf 2.10. Kuzey cephe duvarı alçı süsleme görünümü.	44
Fotoğraf 2.11. Batı cephe duvarı ve mihrap görünümü.	45
Fotoğraf 2.12. Mihrap görünümü.	45
Fotoğraf 2.13. Tavan süslemeleri görünümü.	46
Fotoğraf 2.14. Tavan süslemesi görünümü.	46
Fotoğraf 2.15. Mihrap önü tavan süslemesi detay görünümü.	47
Fotoğraf 2.16. Kışlık bölümün kuzey cephe görünümü.	47
Fotoğraf 2.17. Kışlık bölümün doğu cephe görünümü.	48
Fotoğraf 2.18. Kışlık bölümün güney cephe görünümü.	48
Fotoğraf 2.19. Harimin giriş kapısı görünümü.	49
Fotoğraf 2.20. Mihrap görünümü.	49
Fotoğraf 2.21. Harimin genel görünümü.	50
Fotoğraf 2.22. Harimin kirişli tavan görünümü.	50
Fotoğraf 2.23. Aydınlık köşkleri görünümü.	51
Fotoğraf 2.24. Kırma sac çatı görünümü.	51
Fotoğraf 2.25. Minare genel görünümü.	52
Fotoğraf 2.26. Süsleme kuşağı ve mazgal pencere görünümü.	52
Fotoğraf 2.27. Minarenin giriş kapısı görünümü.	53
Fotoğraf 2.28. Minarenin merdiven basamakları görünümü.	53
Fotoğraf 2.29. Şerefe kısmından kubbe içi görünümü.	54
Fotoğraf 2.30. Şerefe ve kubbe görünümü.	54
Fotoğraf 2.31. Çalpak Medresesinin önceki hali genel görünümü.	57

Fotoğraf 2.32. Kuzey cephe görünümü.	58
Fotoğraf 2.33. Doğu cephe görünümü.	58
Fotoğraf 2.34. Taç kapı görünümü.	59
Fotoğraf 2.35. Avludan güney cephe görünümü.	59
Fotoğraf 2.36. Batı cephe görünümü.	60
Fotoğraf 2.37. Eyvan görünümü.	60
Fotoğraf 2.38. Hücre odası açıklığı görünümü.	61
Fotoğraf 2.39. Hücre odasının içeriden görünümü.	61
Fotoğraf 2.40. Kuzey cephe görünümü.	62
Fotoğraf 2.41. Hücre odalarının içeriden görünümü.	62
Fotoğraf 2.42. Hücre odası görünümü.	63
Fotoğraf 2.43. Çatı katına çıkış merdiveni görünümü.	63
Fotoğraf 2.44. Çatı görünümü.	64
Fotoğraf 2.45. Doğu cephe görünümü.	64
Fotoğraf 2.46. Batı cephe görünümü.	69
Fotoğraf 2.47. Kuzey cephe görünümü.	69
Fotoğraf 2.48. İç ve dış avlunun kuzey cephesi görünümü.	70
Fotoğraf 2.49. Güney cephe görünümü.	70
Fotoğraf 2.50. Taç kapı görünümü.	71
Fotoğraf 2.51. Kubbeli bölümün görünümü.	71
Fotoğraf 2.52. Kubbe görünümü.	72
Fotoğraf 2.53. Batı cephe görünümü.	72
Fotoğraf 2.54. Mescitin yazlık bölümü görünümü.	73
Fotoğraf 2.55. Kirişli tavan görünümü.	73
Fotoğraf 2.56. Yazı kuşağı görünümü.	74
Fotoğraf 2.57. Kışlık mekân görünümü.	74
Fotoğraf 2.58. Kışlık bölümün içeriden görünümü.	75
Fotoğraf 2.59. Mihrap görünümü.	75
Fotoğraf 2.60. Batı cephe hücre girişi görünümü.	76
Fotoğraf 2.61. Hücre odasının içten görünümü.	76
Fotoğraf 2.62. Kuzey cephe görünümü.	77
Fotoğraf 2.63. Eyvan görünümü.	77

Fotoğraf 2.64. Doğu cephe görünümü.....	78
Fotoğraf 2.65. Doğu cephenin hücre odaları görünümü.....	78
Fotoğraf 2.66. Dershane bölümünün giriş kapısı üzerinde yer alan yazı görünümü.....	79
Fotoğraf 2.67. Eyvan bölümünün içten görünümü.....	79
Fotoğraf 2.68. Eyvan bölümünün kubbe örtüsü görünümü.....	80
Fotoğraf 2.69. İkinci kata çıkış merdiveni görünümü.	80
Fotoğraf 2.70. İkinci katın batısında yer alan hücre odası görünümü.	81
Fotoğraf 2.71. İkinci katın doğusunda yer alan hücre odası görünümü.	81
Fotoğraf 2.72. Bahçe avlusu görünümü.	82
Fotoğraf 2.73. Güney cephe görünümü.....	82
Fotoğraf 2.74. Hücre odası görünümü.....	83
Fotoğraf 2.75. Güney cephenin ikinci katına çıkış merdiveni görünümü.	83
Fotoğraf 2.76. İkinci katta yer alan odanın görünümü.	84
Fotoğraf 2.77. İkinci katta yer alan odanın görünümü.	84
Fotoğraf 2.78. Güney cephe görünümü.....	87
Fotoğraf 2.79. Kuzeybatıda yer alan taç kapı görünümü.	88
Fotoğraf 2.80. Taç kapı girişinin kubbe görünümü.....	88
Fotoğraf 2.81. Doğu cephe görünümü.....	92
Fotoğraf 2.82. Doğu cephenin eski görünümü.	93
Fotoğraf 2.83. Doğu cephenin kuzey köşesinde yer alan giriş kapısı görünümü.....	93
Fotoğraf 2.84. Taç kapı görünümü.	94
Fotoğraf 2.85. Yapıya girişin sağlandığı ahşap kapının detay görünümü.....	94
Fotoğraf 2.86. Taç kapı girişinin açıldığı mekân görünümü.....	95
Fotoğraf 2.87. Batı cephede yer alan mescit ve sundurma kısmı görünümü.	95
Fotoğraf 2.88. Mescit kapılarının görünümü.....	96
Fotoğraf 2.89. Mescit harimi görünümü.	96
Fotoğraf 2.90. Mihrap görünümü.	97
Fotoğraf 2.91. Sundurma bölümü görünümü.	97
Fotoğraf 2.92. Kirişli tavanın süsleme detayı görünümü.	98
Fotoğraf 2.93. Yazlık (sundurma) bölümün mihrap görünümü.	98
Fotoğraf 2.94. Kuzey batı odası ve sundurma görünümü.	99
Fotoğraf 2.95. Sundurma bölümüne işlenen tarih görünümü.....	99

Fotoğraf 2.96. Kuzey cephe görünümü.	100
Fotoğraf 2.97. Avlunun doğu cephesi görünümü.	100
Fotoğraf 2.98. Doğu cephede yer alan odaların görünümü.	101
Fotoğraf 2.99. Doğu cephe görünümü.	109
Fotoğraf 2.100. Doğu cephede avluya açılan kapı açıklığı görünümü.	109
Fotoğraf 2.101. Güney cephe görünümü.	110
Fotoğraf 2.102. Batı cephe görünümü.	110
Fotoğraf 2.103. Medresenin eski görünümü.	111
Fotoğraf 2.104. Kuzey cephe genel görünümü.	111
Fotoğraf 2.105. Kuzey cephe sivri kemer nişi görünümü.	112
Fotoğraf 2.106. Taç kapı görünümü.	112
Fotoğraf 2.107. Yazı kuşağı görünümü.	113
Fotoğraf 2.108. Sivri kemerli niş içerisinde yer alan yazı kuşağı görünümü.	113
Fotoğraf 2.109. Niş içerisinde yer alan yazı detayı görünümü.	114
Fotoğraf 2.110. Kapı açıklığı üzerinde yer alan kitabe görünümü.	114
Fotoğraf 2.111. Giriş eyvanı koridorlu geçiş görünümü.	115
Fotoğraf 2.112. Giriş eyvanı üst örtü görünümü.	115
Fotoğraf 2.113. İkinci bölüm koridorunun kubbe görünümü.	116
Fotoğraf 2.114. Mescit bölümüne geçişin sağlandığı ana kapı görünümü.	116
Fotoğraf 2.115. Mescit içerisi görünümü.	117
Fotoğraf 2.116. Mescit içerisinden eyvan görünümü.	117
Fotoğraf 2.117. Mihrap görünümü.	118
Fotoğraf 2.118. Mescit kubbesi görünümü.	118
Fotoğraf 2.119. Avlunun doğu cephesinde yer alan hücre odaları görünümü.	119
Fotoğraf 2.120. Öğrenci hücresi görünümü.	119
Fotoğraf 2.121. Doğu cephede yer alan eyvan görünümü.	120
Fotoğraf 2.122. Güney cephe görünümü.	120
Fotoğraf 2.123. Öğrenci hücresi görünümü.	121
Fotoğraf 2.124. Güney cephede yer alan eyvan görünümü.	121
Fotoğraf 2.125. Mihrap görünümü.	122
Fotoğraf 2.126. Dershane bölümü kubbe görünümü.	122
Fotoğraf 2.127. Batı cephe görünümü.	123

Fotoğraf 2.128. Öğrenci hücresi görünümü.	123
Fotoğraf 2.129. Kuzey cephe görünümü.	124
Fotoğraf 2.130. Çilehane görünümü.....	124
Fotoğraf 2.131. Batı cephe görünümü.	132
Fotoğraf 2.132. Taç kapı görünümü.	132
Fotoğraf 2.133. Kapı kanatları üzerinde yer alan usta ismi ve tarih görünümü.	133
Fotoğraf 2.134. Kitabe görünümü.	133
Fotoğraf 2.135. Giriş bölümü görünümü.....	134
Fotoğraf 2.136. Kubbeye geçiş ögesi tromplarda yer alan bitkisel süsleme görünümü.	134
Fotoğraf 2.137. Avlunun kuzey cephesi görünümü.	135
Fotoğraf 2.138. Dershane bölümü giriş taç kapısı görünümü.	135
Fotoğraf 2.139. Dershane iç cephe ve mihrap görünümü.	136
Fotoğraf 2.140. Dershane kubbesi görünümü.	136
Fotoğraf 2.141. Çilehane görünümü.....	137
Fotoğraf 2.142. Öğrenci hücresi görünümü.	137
Fotoğraf 2.143. Avlunun doğu cephesi görünümü.	138
Fotoğraf 2.144. Hücre odaları görünümü.	138
Fotoğraf 2.145. Dershane bölümü görünümü.....	139
Fotoğraf 2.146. Dershane bölümünün ikinci katına çıkış merdiveni görünümü.	139
Fotoğraf 2.147. Dershane bölümünün içten görünümü.....	140
Fotoğraf 2.148. Avlunun batı cephesi görünümü.	140
Fotoğraf 2.149. Hücre odaları görünümü.	141
Fotoğraf 2.150. Dershane odasına çıkış merdiveni görünümü.	141
Fotoğraf 2.151. Dershane bölümü görünümü.....	142
Fotoğraf 2.152. Minare görünümü.	142
Fotoğraf 2.153. Şerefe bölümü görünümü.	143
Fotoğraf 2.154. Avlunun batı cephesinde yer alan hücre odaları görünümü.	143
Fotoğraf 2.155. Hücre odalarının lavaboya dönüştürülmüş görünümü.....	144
Fotoğraf 2.156. Kuzey cephe görünümü.	144
Fotoğraf 2.157. Güney cephe görünümü.	145
Fotoğraf 2.158. Doğu cephe görünümü.....	145

Fotoğraf 2.159. Sol köşede yer alan hücre içi görünümü.	146
Fotoğraf 2.160. Orta hücre odası (dershane bölümü) görünümü.	146
Fotoğraf 2.161. Sağ kapıdan avlu kısmına geçiş bölümü görünümü.	147
Fotoğraf 2.162. Üçüncü bölüme geçişin sağlandığı kapı görünümü.	147
Fotoğraf 2.163. Üçüncü bölüme geçiş odası görünümü.	148
Fotoğraf 2.164. Kubbe görünümü.	148
Fotoğraf 2.165. Avlunun kuzey cephesi görünümü.	149
Fotoğraf 2.166. Kuzeydoğu köşedeki ahşap düz tavanlı hücre odası görünümü.	149
Fotoğraf 2.167. Kubbe ile örtülü hücre odası görünümü.	150
Fotoğraf 2.168. Güney cephe görünümü.	150
Fotoğraf 2.169. Hücre odaları kubbe görünümü.	151
Fotoğraf 2.170. Sivri kemerli açıklık bölümü görünümü.	151
Fotoğraf 2.171. Batı cephe görünümü.	152
Fotoğraf 2.172. Mihrap görünümü.	152
Fotoğraf 2.173. Mescit bölümü görünümü.	153
Fotoğraf 2.174. Batıdaki kubbe görünümü.	153
Fotoğraf 2.175: Batı cephe genel görünümü.	159
Fotoğraf 2.176: Batı cephe ve cephede yer alan kapı görünümü.	159
Fotoğraf 2.177. Taç kapı görünümü.	160
Fotoğraf 2.178. Kuzey cephe görünümü.	160
Fotoğraf 2.179. Minare görünümü.	161
Fotoğraf 2.180. Şerefe görünümü.	161
Fotoğraf 2.181. Giriş kapısı görünümü.	162
Fotoğraf 2.182. Doğu cephe görünümü.	162
Fotoğraf 2.183. Avludan güney cephede yer alan hücre odalarının görünümü.	163
Fotoğraf 2.184. Hücre odalarının içten görünümü.	163
Fotoğraf 2.185. Hücre odalarının ahşap örtüsü görünümü.	164
Fotoğraf 2.186. Batı cephe görünümü.	164
Fotoğraf 2.187. Caminin güney cephesi görünümü.	165
Fotoğraf 2.188. Doğu cephenin sundurma bölümü görünümü.	165
Fotoğraf 2.189. Sundurma bölümünün onarım öncesi görünümü.	166
Fotoğraf 2.190. Camlı mekânın üzerinde yer alan yazı kuşağı görünümü.	166

Fotoğraf 2.191. Sundurma bölümü görünümü.	167
Fotoğraf 2.192. Sundurma bölümünde yer alan mihrap görünümü.	167
Fotoğraf 2.193. Sütun gövdesinde yer alan usta ismi ve tarih görünümü.	168
Fotoğraf 2.194. Sundurma bölümü üst örtü görünümü.	168
Fotoğraf 2.195. Mihrap önü üst örtü görünümü.	169
Fotoğraf 2.196. Harimin güneydoğu köşeden görünümü.	169
Fotoğraf 2.197. Harimin kuzaybatı köşeden görünümü.	170
Fotoğraf 2.198. Mihrap görünümü.	170
Fotoğraf 2.199. Vaaz kürsüsü görünümü.	171
Fotoğraf 2.200. Mihrap önü üst örtüsü görünümü.	171
Fotoğraf 2.201. Türbe avlusuna girişin sağlandığı taç kapı görünümü.	173
Fotoğraf 2.202. Kuzey cephe görünümü.	174
Fotoğraf 2.203. Doğu cephe görünümü.	174
Fotoğraf 2.204. Güney cephe görünümü.	175
Fotoğraf 2.205. Batı cephe görünümü.	175
Fotoğraf 2.206. Sanduka görünümü.	176
Fotoğraf 2.207. Kubbeye geçiş görünümü.	176
Fotoğraf 2.208. Kubbe görünümü.	177
Fotoğraf 2.209. Batı cephe görünümü.	186
Fotoğraf 2.210. Kuzey cephe görünümü.	186
Fotoğraf 2.211. Doğu cephe görünümü.	187
Fotoğraf 2.212. Güney cephe görünümü.	187
Fotoğraf 2.213. Taç kapı görünümü.	188
Fotoğraf 2.214. Taç kapının eyvan nişi açıklığı görünümü.	188
Fotoğraf 2.215. Çift kanatlı ahşap giriş kapısı görünümü.	189
Fotoğraf 2.216. Kapı pervazını kuşatan yazı kuşağı görünümü.	189
Fotoğraf 2.217. Kapının sol kanadı görünümü.	190
Fotoğraf 2.218. Kapının sağ kanadı görünümü.	190
Fotoğraf 2.219. Kubbe görünümü.	191
Fotoğraf 2.220. Kubbeye geçiş öğeleri ve cephelerde yer alan kartuşlar görünümü. .	191
Fotoğraf 2.221. Giriş kapısının üzerinde yer alan onarım kitabesi görünümü.	192
Fotoğraf 2.222. Güneybatı köşede yer alan merdiven görünümü.	192

Fotoğraf 2.223. Hazire bölümüne geçişin sağlandığı sivri kemerli açıklık görünümü.	193
Fotoğraf 2.224. Mescit bölümüne geçişin sağlandığı kapı açıklığı görünümü	193
Fotoğraf 2.225. Mescit bölümünün ahşap kapı detayı görünümü.	194
Fotoğraf 2.226. Mescit kapısında yer alan yazı görünümü.	194
Fotoğraf 2.227. Mescit genel görünümü.	195
Fotoğraf 2.228. Mescit görünümü.	195
Fotoğraf 2.229. Mihrap görünümü.	196
Fotoğraf 2.230. Ahşap kirişli tavan süslemeleri görünümü.	196
Fotoğraf 2.231. Hazire bölümü genel görünümü.	197
Fotoğraf 2.232. Taç kapının (1937) eski görünümü.	197
Fotoğraf 2.233. Hazireden Türbe ve Mescit'in (1937) eski görünümü.	198
Fotoğraf 2.234. Çini süsleme içerisine yazılmış tarih ve usta ismi görünümü.	201
Fotoğraf 2.235. Madari Han Türbesi genel görünümü.	202
Fotoğraf 2.236. Doğu cephe görünümü.	202
Fotoğraf 2.237. Batı cephe görünümü.	203
Fotoğraf 2.238. Batı cephe görünümü.	203
Fotoğraf 2.239. Kuzey cephe görünümü.	204
Fotoğraf 2.240. Taçkapı detayı görünümü.	204
Fotoğraf 2.241. Süsleme detayı görünümü.	205
Fotoğraf 2.242. Sağır sivri kemer ve kubbeye geçiş öğeleri görünümü.	205
Fotoğraf 2.243. Kubbe görünümü.	206
Fotoğraf 2.244. Kuzeydoğu köşede yer alan merdiven görünümü.	206
Fotoğraf 2.245. Dıştan kubbe görünümü.	207
Fotoğraf 2.246. Türbe taç kapısının eski görünümü.	207
Fotoğraf 2.247. Türbenin batı cepheden eski görünümü.	208
Fotoğraf 2.248. Türbenin eski genel görünümü.	208
Fotoğraf 2.249. Doğu ve güney cephe görünümü.	213
Fotoğraf 2.250. Doğu ve güney cephe görünümü.	213
Fotoğraf 2.251. Kuzey cephe giriş görünümü.	214
Fotoğraf 2.252. Kapı detayı görünümü.	214
Fotoğraf 2.253. Üst çerçevede (lentoda) yazılmış usta ve tarih görünümü.	215

Fotoğraf 2.254. Kapı pervazında yer alan yazı kuşağı görünümü.....	215
Fotoğraf 2.255. Sanduka görünümü.	216
Fotoğraf 2.256. İçten kubbe görünümü.	216
Fotoğraf 2.257. Dıştan kubbe görünümü.....	217
Fotoğraf 2.258. Eski görünümü.....	217
Fotoğraf 2.259. Kuzey cephenin eski görünümü.	218
Fotoğraf 2.260. Doğu ve batı cephelerinin eski görünümü.	218
Fotoğraf 2.261. Türbe inşasının tekrar yapım aşaması görünümü.	219
Fotoğraf 2.262. Güney cephe görünümü.....	223
Fotoğraf 2.263: Batı cephe görünümü.	223
Fotoğraf 2.264. Su deposu altına inişin sağlandığı açıklık görünümü.	224
Fotoğraf 2.265. Kuzey cephe görünümü.	224
Fotoğraf 2.266. Doğu cephe görünümü.....	225
Fotoğraf 2.267. Taçkapı görünümü.	225
Fotoğraf 2.268. Taçkapı süsleme detayı görünümü.	226
Fotoğraf 2.269. Pencere detayı görümü.	226
Fotoğraf 2.270. Giriş mekân görünümü.	227
Fotoğraf 2.271. Soyunmalık bölümü görünümü.	227
Fotoğraf 2.272. Soyunmalık bölümü kubbe görünümü.	228
Fotoğraf 2.273. Ilıklık bölümü görünümü.....	228
Fotoğraf 2.274. Ilıklık bölümünden sıcaklık mekânına açılan giriş açıklığı görünümü.	229
Fotoğraf 2.275. Sekizgen göbek taşı görünümü.....	229
Fotoğraf 2.276. Halvet odası görünümü.....	230
Fotoğraf 2.277. Işıklığı sağlayan kubbe görünümü.....	230
Fotoğraf 2.278. Su deposu görünümü.	231
Fotoğraf 2.279. Batı cephe görünümü.....	234
Fotoğraf 2.280. Kuzey cephe görünümü.	234
Fotoğraf 2.281. Doğu cephe görünümü.....	235
Fotoğraf 2.282. Hamama ulaşımın sağlandığı bahçe kapısı görünümü.	235
Fotoğraf 2.283. Bahçe avlusundan evin doğuya bakan bir odasına giriş kapısı görünümü.....	236

Fotoğraf 2.284. Evin dikdörtgen formlu bir odasının görünümü.	236
Fotoğraf 2.285. Soyunmalık bölümü görünümü.	237
Fotoğraf 2.286. Soyunmalıktan aralık bölümüne geçiş kapısı görünümü.	237
Fotoğraf 2.287. Aralık bölümü görünümü.	238
Fotoğraf 2.288. Ilıklık bölümüne girişin sağlandığı kapı açıklığı görünümü.	238
Fotoğraf 2.289. Ilıklık bölümü görünümü.	239
Fotoğraf 2.290. Ilıklık bölümü kubbe görünümü.	239
Fotoğraf 2.291. Tıraşlık bölümü görünümü.	240
Fotoğraf 2.292. Ilıklık bölümünün devamı görünümü.	240
Fotoğraf 2.293. Sekizgen göbek taşı görünümü.	241
Fotoğraf 2.294. Işıklığı sağlayan kubbe görünümü.	241
Fotoğraf 2.295. Güneydoğu köşede yer alan halvet hücresi ile diğer halvete açılan kapı görünümü.	242
Fotoğraf 2.296. Kuzeydoğu köşede yer alan halvet hücresi görünümü.	242
Fotoğraf 2.297. Kuzeydoğu halvet hücresi kemer detayı görünümü.	243
Fotoğraf 2.298. İçeriden muhtes su deposu, halvet hücresi görünümü.	243
Fotoğraf 2.299. Halvet hücresinin içeriden görünümü.	244
Fotoğraf 2.300. Kubbelerin dıştan görünümü.	244
Fotoğraf 2.301. Dış saray darvazası (taç kapı) görünümü.	259
Fotoğraf 2.302. Orta saray darvazası (taç kapı) görünümü.	260
Fotoğraf 2.303. Hundayar Han (iç saray) sarayı genel görünümü.	260
Fotoğraf 2.304. Güney cephe görünümü.	261
Fotoğraf 2.305. Güneybatı köşeden cephenin görünümü.	261
Fotoğraf 2.306. Güneybatıda yer alan giriş açıklığı görünümü.	262
Fotoğraf 2.307. Batı cephe genel görünümü.	262
Fotoğraf 2.308. Batı cephenin ikinci kat görünümü.	263
Fotoğraf 2.309. Batı cephede yer alan kapı açıklığı görünümü.	263
Fotoğraf 2.310. Kuzey cephe genel görünümü.	264
Fotoğraf 2.311. Kuzey cephe detay görünümü.	264
Fotoğraf 2.312. Doğu cephe genel görünümü.	265
Fotoğraf 2.313. Doğu cephenin zeminden görünümü.	265
Fotoğraf 2.314. Taç kapı görünümü.	266

Fotoğraf 2.315. Yazı kuşağı görünümü.	266
Fotoğraf 2.316. Taç kapıdaki silindirik kulenin gövdesinde yer alan yazı kuşağı görünümü.	267
Fotoğraf 2.317. Taç kapının batısında yer alan yazı kuşağı görünümü.	267
Fotoğraf 2.318. Taç kapıdan köşe kulesine doğru yazı kuşağı detay görünümü.	268
Fotoğraf 2.319. Taç kapının doğusunda yer alan yazı kuşağı görünümü.	268
Fotoğraf 2.320. Taç kapıdan köşe kulesine doğru yazı kuşağı detay görünümü.	268
Fotoğraf 2.321. Altıgen köşe kulesinde yer alan yazı kuşağı görünümü.	269
Fotoğraf 2.322. Çift kanatlı ahşap kapı görünümü.	269
Fotoğraf 2.323. Bitkisel süsleme üzerine işlenmiş yazı kuşağı görünümü.	270
Fotoğraf 2.324. Kapı onarımı yapan usta isminin görünümü.	270
Fotoğraf 2.325. Kubbeli bölüme geçiş görünümü.	271
Fotoğraf 2.326. Kuzey duvarında yer alan kapı açıklığı görünümü.	271
Fotoğraf 2.327. Divanhana ve Salamhana görünümü.	272
Fotoğraf 2.328. Güney duvarında yer alan yazı görünümü.	272
Fotoğraf 2.329. Batı duvarından avluya geçiş açıklığı görünümü.	273
Fotoğraf 2.330. Yazı kuşağı görünümü.	273
Fotoğraf 2.331. Kartuş içerisinde yer alan yazı kuşağı görünümü.	274
Fotoğraf 2.332. Kubbenin içten görünümü.	274
Fotoğraf 2.333. Avlunun doğu cephesi görünümü.	275
Fotoğraf 2.334. Revaklı bölümün görünümü.	275
Fotoğraf 2.335. Yazı kuşağı görünümü.	276
Fotoğraf 2.336. Bekleme salonu görünümü.	276
Fotoğraf 2.337. Kabul salonu (selamhane) görünümü.	277
Fotoğraf 2.338. Kabul salonu (selamhane) görünümü.	277
Fotoğraf 2.339. Sivri kemerli niş görünümü.	278
Fotoğraf 2.340. Kabul salonun tavan görünümü.	278
Fotoğraf 2.341. Avlunun batı bölümü görünümü.	279
Fotoğraf 2.342. Küçük selamhanenin görünümü.	279
Fotoğraf 2.343. Selamhanenin tavan süslemesi görünümü.	280
Fotoğraf 2.344. Bekleme salonu görünümü.	280

Fotoğraf 2.345. Bekleme salonunun süsleme kuşağı içerisinde yazılı tarih görünümü.	281
Fotoğraf 2.346. Avlunun kuzey bölümü görünümü.	281
Fotoğraf 2.347. Hazine bölümü görünümü.	282
Fotoğraf 2.348. Beyler avlusu görünümü.	282
Fotoğraf 2.349. Mescit görünümü.	283
Fotoğraf 2.350. Mescit kısmı tavan görünümü.	283
Fotoğraf 2.351. Avlunun güneyinde yer alan kapıdan terasa çıkış görünümü.	284
Fotoğraf 2.352. Sundurma kısmının tavan detayı görünümü.	284
Fotoğraf 2.353. Avlunun etrafındaki misafir odaları görünümü.	285
Fotoğraf 2.354. Avlunun kuzeyinde yer alan odaların görünümü.	285
Fotoğraf 2.355. Odaların içten görünümü.	286
Fotoğraf 2.356. Avlunun batı bölümü ve hareme çıkış kapısının görünümü.	286
Fotoğraf 2.357. Hela görünümü.	287
Fotoğraf 2.358. Hokand'daki 1. Çınarlık Cami (1850) planı ve sütun görünümü.	288
Fotoğraf 2.359. Aliy Payon Medresesi genel görünümü.	291
Fotoğraf 2.360. Cami Medresesi görünümü.	293
Fotoğraf 2.361: Homtama Medresesi görünümü.	297
Fotoğraf 2.362. Hakimayim Medresesi görünümü.	298
Fotoğraf 2.363. Medresenin ahşap kapı görünümü.	298
Fotoğraf 2.364. Muhammed Alihan Medresesi I görünümü.	301
Fotoğraf 2.365. Kamol Kazi Medresesi eski görünümü.	302
Fotoğraf 2.366. Kamol Kazi Medresesinin inşa tarihi görünümü.	302
Fotoğraf 2.367. Kamol Kazi Medresesi yazı kuşağı görünümü.	303
Fotoğraf 2.368. Kamol Kazi Medresesinin avlusundan görünümü. (2007)	303
Fotoğraf 2.369. Kamol Kazi Medresesi'nin günümüzdeki görünümü.	304
Fotoğraf 2. 370. Kamol Kazi Medresesi'nin içeriden görünümü.	305
Fotoğraf 2.371. Kamol Kazi Medresesi odaları görünümü.	305
Fotoğraf 2.372. Sultan Muratbek Medresesi genel görünümü.	309
Fotoğraf 2.373. Sultan Muratbek Medresesi köşe kulesi görünümü.	309
Fotoğraf 2.374. Sultan Muratbek Medresesi üstten görünümü.	310
Fotoğraf 2.375. Kalenin İsfara kapısı görünümü.	312

Fotoğraf 2.376. Kale duvarları görünümü.....	312
Fotoğraf 2.377. Köprünün genel görünümü.....	313
Fotoğraf 2.378. Köprünün görünümü.....	313
Fotoğraf 2.379. Günümüzde tarihi köprünün yerine inşa edilen köprünün görünümü.	314
Fotoğraf 2.380. Cihan- ârâ Sarayı görünümü.....	317

PLAN LİSTESİ

Plan 2.1. Cuma Cami Mescidi Planı	36
Plan 2.2. Çalpak Medresesi planı.....	56
Plan 2.3: Dasturhançı Medresesi zemin kat planı.....	65
Plan 2.4. Dasturhançı Medresesi üst kat planı	66
Plan 2.5. Hurcun (Hıştin) Medresesi planı.....	86
Plan 2.6. Medresenin günümüz vaziyet planı	86
Plan 2.7. Hacıbek Medresesi planı.....	89
Plan 2.8. Narbuta Biy (Medrese-i Mir) Medresesi planı	102
Plan 2.9. Sahibzada Miyon (Ahad) Hazrat Medresesi zemin kat planı	126
Plan 2.10. Sahibzada Miyon (Ahad) Hazrat Medresesi üst kat kat planı	126
Plan 2.11. Planı Zimbardor Medresesi zemin kat planı	154
Plan 2.12. Zimbardor Medresesi üst kat planı	155
Plan 2.13. Chamach Buva Türbesi planı.....	173
Plan 2.14. Dahma-i Şahan Türbesi planı	178
Plan 2.15. Madari Han Türbesi planı	199
Plan 2.16: Şah Selim Halife Türbesi planı	210
Plan 2.17. Eşonbuva Hamamı planı	220
Plan 2.18. Tarokçılık Hamamı planı	232
Plan 2.19. Hudayar Han Sarayı genel planı	246
Plan 2.20. Hudayar Han Sarayı planı.....	247
Plan 2.21. Hudayar Han Sarayı günümüz vaziyet planı	247
Plan 2.22: Kamol Kazi Medresesi günümüz vaziyet planı.....	304

ÇİZİM LİSTESİ

Çizim 2.1. Çalpak Medresesi üç boyutlu çizimleri	57
Çizim 2.2. Hurcun Medresesi'nin üç boyutlu çizimi	87
Çizim 2.3. Hacıbek Medresesi çizimi.	92
Çizim 2.4. Narbuta Biy Medresesi'nin üç boyutlu çizimi	103

SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ

Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Cad.	: Cadde
cm.	: Santimetre
Çev.	: Çeviren
DİA.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
ed.	: Editör
FA.	: Fenler Akademisi
H.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
km.	: Kilometre
M.	: Miladi
MA.	: Milli Arşiv
MDA.	: Milli Devlet Arşivi
no.	: Numara
nşr.	: Neşreden
p.	: Ruyhat
SBE.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
SSSR.	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: Ve benzerleri
vd.	: Ve diğerleri
vol.	: Volume
vr.	: Varak
yay.	: Yayınları
yy.	: Yüzyıl
й.	: İş
ЎзР.	: Uzbekistan
ф.	: Fon

GİRİŞ

Konunun Tanımı, Sınırı ve Önemi

Hokand Hanlığı (1709-1876) Mimarisi (Hokand Şehri) adlı bu çalışmada Hokand Hanlığı'nın siyasi tarihi, idari yapısı, sosyokültürel hayatı ve Hokand şehrinde yer alan imar faaliyetleri ele alınmıştır.

Hokand Hanlığı, Özbekistan'ın Fergana vadisi üzerinde kurulmuştur. Fergana vadisi, verimli arazileri ve uluslararası ticaret yolu güzergâhı üzerinde bulunması bakımından önem taşımaktadır. Hokand Hanlığı'na başkentlik yapmış olan Hokand şehri önemli bir tarihî geçmişe sahiptir. Hokand şehrinde bulunan mimari anıtlar şehrin çehresini değiştirmiştir. Araştırmanın belirli bir süreye tabi olması sebebiyle bu çalışma, hanlığın kültür, bilim ve sanat merkezi konumunda bulunan Hokand şehrinde inşa edilmiş mimari eserler ile sınırlandırılmıştır. Bununla birlikte hanlığın mimarisini oluşturan diğer eserler de çalışmamızın konusunu oluşturan eserlerle karşılaştırma yapılarak değerlendirilmiştir.

Hokand şehrinde günümüze ulaşan mimari eserler münferit çalışmalara konu olsalar da bugüne kadar toplu bir şekilde incelenmemiştir. Bu çalışmada Hokand şehrindeki mimari eserler ilk defa toplu bir şekilde ele alınıp değerlendirilmiştir. Böylece şehirde bulunan mimari anıtların genelde Türk mimarisi, özelde ise hanlığın mimarisi içerisindeki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır. Hokand şehrinde inşa edilmiş olan medrese, cami, türbe ve diğer imar faaliyetleri mimari, plan, malzeme ve süsleme özellikleri bakımından incelenmiştir.

Araştırma Yöntemleri

Çalışmanın meydana getirilmesinde öncelikli olarak iki aşama izlenmiştir. İlk aşama; arşiv ve yayın taraması sonucunda tespit edilen belgelerin temin edilmesidir. Literatür taramasında Millî Kütüphane, YÖK Ulusal Tez Merkezi, Rusya Devlet Kütüphanesi,

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Alıkul Osmonov Millî Kütüphanesi (Bişkek), Özbekistan Fenler Akademisi El Biruni El Yazmaları Bölümü, Özbekistan Devlet Arşivleri Kurulu, Büyük Allomalar Müze Kütüphanesi (Hokand) ve Taşkent Ali Şir Nevai Millî Kütüphanesi'nden faydalanılmıştır. Bunların yanı sıra Taşkent, Hokand ve ülkemizdeki mevcut kütüphanelerden, yayımlanmış kitaplardan yazılı, dijital ve görsel belgeler temin edilmiştir.

Çalışma neticesinde Hokand şehrinde toplamda yüz on dört adet mimari yapı tespit edilmiştir. Bu yapılardan bir cami (mescit), yedi medrese, dört türbe, iki hamam ve bir saray olmak üzere on beş adet mimari yapı günümüze ulaşırken, ismi belirlenebilen otuz cami (mescit), elli dört medrese, bir kale, iki köprü, altı türbe ve altı saray olmak üzere doksan dokuz adet yapının günümüze ulaşamadığı belirlenmiştir.

İkinci aşamada ise Özbekistan'ın Hokand şehrine gidilerek konu ile ilgili saha çalışması yapılmıştır. Çalışma kapsamındaki mimari anıtların detaylı fotoğrafları çekilerek incelenmiştir. Konuyla ilgili geçmiş yıllarda yapılan çizimlere ulaşılmıştır. Çizimler kontrol edilmek şartıyla düzeltmeler yapılarak kullanılmıştır. Katalog bölümü günümüze ulaşan ve ulaşamayan yapılar olmak üzere iki kategoride ele alınmıştır. Elde edilen veriler sonucunda günümüze ulaşan mimari anıtlar katalog bölümünde detaylı bir şekilde anlatılarak değerlendirilmiştir. Katalog bölümünde mimari anıtların tanımlanmasında belirli bir plan takip edilmiştir. Çalışmamız çizim, metin ve fotoğraflarla desteklenmiştir. Yapılar saat dönüş yönü baz alınarak tanımlanmıştır. Katalog bölümünde yer alan yapı grupları alfabetik bir düzende sıralanmıştır. Mimari eserler üzerinde yer alan kitabeler okunmuş ve değerlendirilmiştir. Kaynaklardan edinilen bilgiler ışığında günümüze ulaşamayan yapılar da kendi kategorileri içerisinde alfabetik olarak sıralanmıştır.

Konuyla İlgili Kaynaklar

Vakayinameler

Hokand Hanlığı döneminde yaşamış olan müverrihlerin kaleme aldıkları eserler ana kaynaklar niteliğindedir. Günümüze ulaşan yazma eserler Özbekistan, Tacikistan ve Rusya ülkelerinin Fenler Akademisi El Yazmaları bölümünde bulunmaktadır¹. Bu

¹ Mairambek Tagaev, "Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2017), 15.

eserlerin bir kısmı Farsça bir kısmı ise Rusça ve Özbek Türkçesine çevrilmiştir. Masum Han Töre'nin oğlu Hoca Muhammed Hakim Han'ın 1843'te tamamlamış olduğu ve Farsça yazılmış olan “*Muntehab et Tevarih*²” adlı eser, Hokand Hanlığı tarihi için önem arz etmektedir. Muhammed Hakim Han Töre³ Narbuta Bey'in (1770-1798) torunu, Alim Han'ın (1800-1809) yeğenidir. “*Muntehab et Tevarih*’te” Hokand Hanlığı ile Buhara emirliği arasında geçen siyasi ve diplomatik ilişkiler hakkında detaylı bilgiler verilmektedir. Eserin birinci bölümünde dünya tarihine, ikinci bölümünde ise Buhara Emirliği'nin temsilcileri Mangıtlar sülalesi ve Hokand Hanlığı'nın kurucuları olan Ming sülaleri üzerinde durulmuştur. Ayrıca Abdurrahim Biy döneminden başlayarak Şir Ali Han dönemine kadar geçen tarihi olaylar anlatılmaktadır. Eserin son kısmında ise Muhammed Ali Han (1822-1842) döneminde onun Rusya, Filistin, Mısır, İran, Türkiye, Afganistan gibi ülkelere yapılan seyahatlerine ilişkin bilgilere değinilmektedir.

Muhammed Salih Hoca⁴ Taşkendi'nin kaleme aldığı “*Tarih-i Cedide-i Taşkend*” adlı Farsça eseri ana kaynak niteliğindedir. M. Salih Hoca; Hokand, Buhara, Semerkand, Merginan, Nemengan, Oş medreselerinde eğitim görmüş ve Taşkent şehrinde imamlık ve müderrislik yapmıştır⁵. “*Tarih-i Cedide-i Taşkend*” adlı eserin bir nüshası Özbekistan Fenler Akademisi Ebu Reyhan El-Biruni Doğu Bilimler Enstitüsü'nde nadir eser olarak muhafaza edilmektedir⁶. Eser, Fergana bölgesinde Babür hükümdarlığından başlayarak Hokand Hanlığı'nın son hükümdarlarından Hüdayar Han dönemine kadar geçen olayları

² Günümüze ulaşan on bir el yazması bulunmaktadır. Özbekistan Fenler Akademisi El Biruni El Yazmaları bölümünde 592, 593, 594, 595, 596 ve 1560 numaralı nüshaları yer almaktadır. Bunların içerisinden sadece 1560 numaralı eser Türk dilinde yazılmış olup “*İntibâh et Tevârih*” şeklinde geçmektedir. Diğerleri ise Farsça yazılmıştır. Taşkent şehrinde bulunan el yazmalar Ş. Vahidov tarafından Özbek Türkçesine çevrilmiştir. (Bkz. Muhammed Hakimhan, *Muntahab at-Tavorih (Kukon va Buhara Tarihi, Sayosat va Hotiralar)*, Fars-Tacik dilinden Özbek Türkçesine çev: Şodmon Vohidov (Taşkent: Yangi Asr Avlodi Yay., 2009., Hüseyin Şen, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Hokand Hanlığı'nda Kaleme Alınan Tarihi Eserler”, *İRTAD*, 8 (2022): 9-12.)

³ Boriboy Ahmedov, *Ozbekistonning Atokli Tarihşunos Olimlari (Bio-Bibliyografik Malumotnoma)* (Taşkent: Çolpan Neşriyat, 2003), 72-73. (Muhammed Hakimhan, Narbuta Bey'in torunu, Alim Han'ın yeğeni olması bakımından hayatının çoğu dönemini sarayda geçirmiştir. Bu bakımdan saraydaki siyasi ve idari olaylara tanıklık ederek eserinin malzemesini oluşturmuştur.)

⁴ Muhammed Salih Hoca'nın ne zaman ve nerede vefat ettiği bilinmemektedir. Ancak Muhammed Salih Hoca'nın 1889-1890 yıllarında hayatta olduğu tahmin edilmektedir. (M. Salih Hoca'nın hayatı ve eserleri için bkz. A. Urumbaev, B. Buriev, *Taşkent Muhammed Salih Tavsifida (XIX asr)* (Taşkent: Özbekistan SSSR Fen Yayınları, 1989.) U. Sultonov, *Muhammad Salih Hoca va Uning Tarih-i Cedida-i Toşkand Asari*, (Taşkent: Özbekiston Yayınları, 2009.)

⁵ Tagaev, “Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi”, 6.

⁶ Şodmon Vohidov, *Kukon Honligida Tarihnavislik (Genezisi, Funktsiyalari, Namoyandalari, Asarlari)* (Taşkent: Akademnashr Yayıncılık, 2010), 238-239.

anlatması bakımından önemlidir. Ayrıca Taşkent'in coğrafi özelliklerinin yanı sıra mektep, cami ve medreseleri hakkında da bilgiler vermektedir.

Muhammed Eminbek⁷ Hudayarzade'nin Farsça yazılmış “*Encüm et-Tevarih*” adlı eseri Hokand Hanlığı'nın kurucularından Ming kabilesi hakkında detaylı bilgi vermesi bakımından önemli kaynaklar arasındadır. Ayrıca Hokand hanlarının imar faaliyetleri hakkında ve Hokand'daki cami ve medreseler ile ilgili bilgiler vermesi bakımından önem arz etmektedir. Eser Şodmon Vohidov tarafından Özbek Türkçesi'ne⁸ ve Rusça⁹'ya çevrilmiştir.

Seyahatnameler

Seyyahlar gittikleri yerlerin coğrafi yapısını, toplumların sosyal ve kültürel hayatlarını ve gördükleri mimari yapıları kaleme almaları bakımından birincil kaynak niteliği taşımaktadır. Türkistan bölgesinde Hokand Hanlığı'nın sosyal ve kültürel yapısını seyyahların kaleme aldığı bilgilerden yola çıkarak öğrenmekteyiz. Eugene Schuyler, Rus askerleriyle birlikte gittiği Türkistan bölgesinde Hive, Buhara ve Hokand Hanlıkları hakkında topladıkları bilgileri kaleme almıştır¹⁰. Scheyler Eugene, eserinde siyasi tarih, toplumların eğitimi, vergi sistemleri, gelenek ve görenekleri hakkında bilgiler vermektedir.

İran asıllı Mir İzzetullah, Türkistan seyahati sonucunda Hokand Hanlığı'nın şehirleriyle ilgili detaylı bilgiler vermektedir¹¹.

Macar asıllı Harmenn Arminius Vamberry, Türkistan bölgelerine derviş kılığında seyahat etmiş ve birçok şehri gezmiştir. Arapça, Türkçe, Farsça, Çağatayca dillerini bilen gezgin “*Travels in Central Asia*” adlı eserinin son bölümünde Hokand Hanlığı'nın sosyal yapısı hakkında bilgiler vermektedir¹². Bu sebeple eser çalışma için önem arz etmektedir.

⁷ Muhammed Eminbek, Hokand Hanı Hudayar Han'ın oğludur.

⁸ Hudayarhonzoda, *Ancum at-Tavorih (Tarih Yuldzilari)*, Fars-Tacik Dilinden Özbekçe'ye çev. Ş. Vohidov, (Taşkent: 2010).

⁹ Hudayarhonzoda, *Ancum at-Tavarih (Zvezdi İstorii)*, Fars-Tacik Dilinden Rusça'ya çev. Ş. Vohidov, Ş. Elşibaev (Taşkent: Yangi Asr Avlodi Yayınları, 2011).

¹⁰ Schuyler Eugene, *Turkestan Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara ve Kuldja*, S. I-II, (London: 1876).

¹¹ Meer İzzut Oollah, *Travel in Central Asia by Meer İzzet Oollah in the years 1812-13*, Translated By Captain Henderson, (Calcutta: Printed at the foreing department press, 1872)

¹² Arminius Vamberry, *Travels in Central Asia* (New York: Harper Brothers, 1865)

Kitabeler

Mimari anıtlar üzerinde yer alan kitabeler, eserin kimler tarafından yapıldığı, yapım tarihi, onarım yapıp yapılmadığı hakkında bilgiler veren birinci el başvuru kaynaklarıdır. Çalışma kapsamında Hokand Hanlığı dönemi içerisinde inşa edilen yapıların çeşitli nedenlerden dolayı kitabelerinin çoğunun günümüze ulaşamadığı tespit edilmiştir. Bu durumun en temel nedeni hanlığın 1876 yılında Çarlık Rusya egemenliğine girmesi ve Çarlık Rusya tarafından mimari eserlerin büyük tahribata uğratılmasıdır. Bu tahribatlar sonucunda çoğu mimari eser ve kitabe günümüze ulaşamamıştır. Çalışma kapsamında sadece iki yapı üzerinde kitabe karşımıza çıkmaktadır. Dahma-i Şahan Türbesi'nde onarım kitabesi bulunurken, Hudayar Han Sarayı'nda inşa kitabesi yer almaktadır.

Araştırma ve Yayınlar

Hokand Hanlığı ile ilgili çalışmaları Türkçe kaynaklar ve yabancı kaynaklar olarak iki kısımda ele almak mümkündür. Türkiye'de Hokand Hanlığı mimarisi ile ilgili kapsamlı bir çalışmanın yapılmadığı görülmektedir. Daha çok Türkistan bölgeleri ile ilgili yayınlar bulunmaktadır. Hokand şehrini, ilgili ansiklopedi maddeleri ve tez çalışmaları da sınırlı bir şekilde ele almıştır. Yapılan çalışmalarda ise daha çok Hokand Hanlığı'nın siyasi tarihine değinilmiştir. Mimari yapıların ise genellikle isimlerine rastlanılmıştır. Çalışma ile ilgili ulaşılabilen başlıca kaynaklar şunlardır:

Orhan Doğan ve Aysel Erdoğan'ın "Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)" adlı eseri beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Timur İmparatorluğu, Timur İmparatorluğu'nun yıkılışı, Özbek Hanlığı'nın şekillenmesi ve Buhara Hanlığı'nın kuruluşu üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde, Kazak Hanlığı ve Kazak hanlıklarının Çarlık Rusya hâkimiyetine girdiği döneme kadarki süre ele alınmıştır. Üçüncü bölümde, Hive Hanlığı, Buhara Emirliği ve Hokand Hanlığı ele alınmış olup bu hanlıkların kuruluşu, siyasi süreçte geçirdikleri evreler anlatılmaktadır. Dördüncü bölümde, Türkistan hanlıklarının Ruslar tarafından ilhakı incelenmiştir. Beşinci bölümde ise Türkistan hanlıklarının sosyal, kültürel ve ekonomik yapıları ele alınmaktadır¹³.

¹³ Orhan Doğan ve Aysel Erdoğan, *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2017)

Üçler Bulduk'un "Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi" adlı çeviri eserinin birinci bölümünde Hokand Hanlığı'nın siyasi tarihi ele alınmıştır¹⁴. Siyasi tarihin ele alınması bakımından çalışmamız için önem arz etmektedir.

Mehmet Alpargu, Türkler ansiklopedisindeki "Türkistan Hanlıkları" maddesinde Özbekler ve Özbek Hanlıkları, XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Buhara ve Özbek Hanlığı, Harezmi (Hive) Hanlığı, Hokand Hanlığı vb. hanlıkların yanı sıra hâkimiyet anlayışı, kültürel, askeri ve idari sistemini ele almaktadır. Hokand Hanlığı'nın siyasi tarihini incelemesi bakımından çalışmamızda faydalanılmıştır¹⁵.

Diğer Koç, "Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)" adlı eserinde Hokand Hanlığı'nın siyasi tarihine değinerek hanlıkla ilgili bilgiler vermektedir¹⁶.

Mairambek Tagaev'in "Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi", konulu doktora tezi dört bölümden oluşmaktadır. Bu çalışmada Hokand Hanlığı'nın siyasi tarihi, hanların tahta çıkışı, hâkimiyet mücadeleleri ve hanlığın sosyal, kültürel hayatı ele alınmıştır. Ayrıca Hokand Hanlığı içerisinde bulunan şehirler incelenerek değerlendirilmiştir¹⁷.

Zebiniso Kamalova'nın "Hüdayar Han Döneminde Hokand Hanlığı (1845-1875)", adlı beş bölümden oluşan doktora tez çalışmasının birinci bölümünde; Hüdayar Han dönemine kadar Hokand Hanlığı anlatılmaktadır. Ayrıca bu bölüm, Hokand şehrinin etimolojisine değinmesi bakımından önemlidir. İkinci bölümde; Hüdayar Han'ın tahta çıkışı, üçüncü bölümde; Hüdayar Han'ın ikinci tahta çıkış dönemi, dördüncü bölümde; Hüdayar Han'ın üçüncü dönem hükümdarlığı ve Hokand'ın Rusya tarafından işgaline yer verilmiştir. Beşinci bölümde ise Hüdayar Han döneminin idari, içtimai ve kültürel yapısını ele alması bakımından konumuz dâhilinde önemli yer tutmaktadır¹⁸.

¹⁴ Üçler Bulduk, *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi* (Ankara: Berikan yayıncılık, 2006)

¹⁵ Mehmet Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler*, VIII (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002): 957-1045.

¹⁶ Diğer Koç, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX Yüzyılın İlk Yarısı)* (İstanbul: İdeal Kültür Yay., 2005)

¹⁷ Mairambek Tagaev, "Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2017)

¹⁸ Zebiniso Kamalova, "Hüdayar Han Döneminde Hokand Hanlığı (1845-1875)" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 2019)

Aiitmamat Kariev'in "Orta Asya'da İslam Yargı Teşkilatı ve İşleyişi (1709-1876) Hokand Hanlığı ve 1865-1928 Rus İşgal Süreci Örneği" konulu doktora tezi Fergana Eyalet Müzesi'nde muhafaza edilen arşiv belgeleri doğrultusunda Hokand Hanlığı'nın işleyişi ve yargı teşkilatının oluşumu hakkında detaylı bilgiler vermektedir¹⁹.

Aiitmamat Kariev'in "Hokand Hanlığı'nın Eğitim Geleneği ve Medreseler" adlı makalesinde Hokand Hanlığı'nın tarihçesine kısaca değinilmektedir. Ayrıca Hokand Hanlığı'nın eğitim sistemini ele alarak mektep ve medreseler hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Tez konumuz dâhilinde Hokand şehrinde inşa edilen "Mir Medresesi", "Cami Medresesi", "Ming Ayım Medresesi", "Hâkim Ayım Medresesi", "Sultan Muradbek Medresesi", "Tunkatar Medresesi" gibi mimari yapıların isimlerini tespit etmemiz açısından önem arz etmektedir²⁰.

Türkçe kaynaklarda olduğu gibi yabancı kaynaklarda da Hokand Hanlığı mimarisi hakkında kapsamlı bir çalışmanın yapılmadığı görülmektedir. Yapılan çalışmalar daha çok siyasi tarih üzerine yazılmıştır. Mimari yapıların ise genellikle isimlerine rastlanılmış olup detaylı bilgilere çok az kaynakta yer verildiği tespit edilmiştir. Ulaşılabilen başlıca yabancı kaynaklar şunlardır:

Haydarbek Hazırbekoviç Bababekov'un "Qoqon Tarihi", adlı eseri Rusça ve Özbek Türkçesi olmak üzere iki dilde yazılmıştır. Eser, Hokand Hanlığı'nın siyasi tarihi, sosyal ve kültürel hayatı ile Hokand Hanlığı'nın imar faaliyetleri hakkında bilgi vermesi bakımından önem arz etmektedir²¹. Hokand şehrinde yer alan imar faaliyetlerine de kısa kısa yer verilmiştir.

İbrahimcan Alimov'un "Hokand Hanlığındaki Medrese ve Okulların Tarihi²²" adlı eseri Özbek Türkçesi ile yazılmıştır. Eser altı bölümden oluşmakta olup Hokand, Margilan Andican, Namangan ve Oş bölgelerinde bulunan medrese ve okulların tarihi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Eserin ikinci bölümünde Hokand medreseleri, karihane ve mekteplerine yer verilmiştir. Çalışma kapsamında yer alan medreseler günümüze ulaşan

¹⁹ Aiitmamat Kariev, "Orta Asya'da İslam Yargı Teşkilatı ve İşleyişi (1709-1876) Hokand Hanlığı ve 1865-1928 Rus İşgal Süreci Örneği" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2006)

²⁰ Aiitmamat Kariev, "Hokand Hanlığı'nın Eğitim Geleneği ve Medreseler", *Diyanet İlmî Dergi*, 54/3 (2018): 149-166.

²¹ Haydarbek Hazırbekoviç Bobobekov, *Kukon Tarihi* (Toşkent: Fan Neşriyatı, 1996)

²² İbrahimcan Alimov, *Hanlığının Madrasa va Maktablari Tarihi* (Toşkent: Fan Neşriyatı, 2014)

ve günümüze ulaşamayan yapıların tespiti hakkında bilgi edinimini sağlaması bakımından önem arz etmektedir.

İ. Azimov'un "Fergana Vadisinin Mimari Anıtları"²³ adlı eseri ana kaynak niteliğindedir. Rusça ve Özbek Türkçesi olmak üzere iki dilde yazılan eser farklı yıllarda yayımlanmıştır. Eser üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Fergana bölgesi ve ilçelerinde yer alan mimari yapılara yer verilmiştir. İkinci bölümde Andican, üçüncü bölümde ise Namangan bölgelerinde bulunan eserler incelenmiştir. Konumuz dâhilindeki Hokand bölgesine birinci bölümde yer verilmiştir. Bu çalışma Hokand şehri içerisinde günümüze ulaşabilen kısmi yapı örneklerine yer vermiş olması bakımından önemlidir.

Haydarbek Bababekov vd.'nin "Hokand 2000"²⁴ adlı eseri Rusça yazılmıştır. Eser, Hokand şehrini bütün yönleriyle ele almıştır. Hanlığın siyasi tarihini, Hokand tarihçilerini, eğitim sistemini, şehrin kahramanlarını, sosyal yapısını vd. unsurları incelemiştir. Eser, Hokand camilerini, medreselerini, çarşı ve pazarlarını da detaylıca ele alması bakımından bu çalışma açısından önemlidir.

Şodmon Vohidov'un "Kukon Honligida Tarihnavislik (Genezisi, Funksiyalari, Namoyandalari, Asarlari)" adlı eser Hokand Hanlığı'nın tarihi ve tarih yazıcılığı için en önemli eserlerden biridir²⁵.

Muhammed Yahyahan Hokandiy'in "Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)"²⁶ adlı eseri Özbek Türkçesi'yle yazılmıştır. 640 sayfadan oluşan eser iki bölümden oluşmaktadır. Eserin birinci bölümünde yer alan dini inançla ilgili kurumlar arasında cami ve medreselere yer verilmiştir. İkinci bölümde ise bağımsızlık dönemi ele alınmıştır. Ancak bölüm içerisinde Hokand türbelerine de yer verilmiştir. Bu sebeple Hokand şehrinde yer alan cami, medrese ve türbelere yer vermesi bakımından birincil kaynak olarak çalışmamızda istifade edilmiştir.

²³ İ. Azimov, *Fergana Vadiysining Arhitektura Yadgorliklari* (Toşkent: Ozbekiston, 1986).

²⁴ H. Bababekov, vd., *Kokand 2000* (Taşkent: Fan va Tehnologiya, 2016)

²⁵ Şodmon Vohidov, *Kukon Honligida Tarihnavislik (Genezisi, Funksiyalari, Namoyandalari, Asarlari)* (Taşkent: Akemnashr, 2010)

²⁶ Muhammad Yahyahan Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)* (Toşkent: Movarounnnahr, 2018)

Muhammed Yahyahan Hokandiy'in “Hudayarhan Sarayı²⁷” adlı eseri Özbek Türkçesi'yle yazılmıştır. Şehir merkezinde yer alan Hudayarhan Sarayı eserde detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Bu çalışma içerisinde yer alan saray için birincil kaynak niteliği taşıması bakımından oldukça önemlidir.

²⁷ Muhammad Yahyahan Hokandiy, *Hudayarhan Ordasi (Toldirulgah Kayta Hanşır)* (Vodiy Media Nashriyati, 2021).

BİRİNCİ BÖLÜM

HOKAND HANLIĞI (1709-1876)

1.1. Hokand Hanlığı'nın Siyasi Tarihine Kısa Bir Bakış

Türkistan coğrafyası Orta Asya'da çok geniş bir alanı kapsamaktadır. Güneyde; Gürkan Irmağı, Horasan, Küpet, Kuhu Baba, Mezdûran, Topçak ve Akdağ (Kôh-i Sefid) Dağları, Hindikuş sırtları ile Mustağ-Küenlün sıradağları, doğuda; Doğu Türkistan'ın doğu sınırları, Sucav ve Moğol Altaylarındaki Burucan Geçidi, kuzeyde; Cuncarya ve Kazakistan'ın kuzey sınırlarını oluşturan İrtiş Havzası ile Aral-İrtiş su ayrımının şimal yamaçları, batıda ise Ural Dağı'nın güneyi, Yayık Irmağı, Volga'nın denize döküldüğü yer ve Hazar Denizi Türkistan'ın sınırlarını oluşturmaktadır²⁸. Türkistan'ın en önemli havzalarından biri olan Fergana'nın iklim şartları ve coğrafi konumu bölgeyi ön plana çıkarmış ve bu özelliklerinden dolayı sadece yabancı güçlerin değil Türk boylarının da devamlı akınlar düzenlendiği bir yer olmuştur. Bu bölgeyi ele geçirenler Türkistan coğrafyasında hem siyasi hem de ekonomik yönden güçlü olacaklardı. Bu yüzden Fergana ve çevresi birçok devletin bölgeye hâkimiyet kurmak için mücadele ettiği bir yer konumuna ulaşmıştır²⁹. Fergana vadisiyle ilgili ilk bilgilere Çin kayıtlarında rastlanılmaktadır. M.S. VI. yüzyıla kadar bölge, etrafının dağlarla çevrili olması bakımından “Yüan” olarak ifade edilmiştir. Diğer devletlerle karıştırılmaması için başına “Ta” eki getirilerek “Ta” (Büyük) “Yüan” (Fergana) yani Büyük Fergana olarak kayıt altına alınmıştır³⁰. Fergana bölgesine ilk İslam akınları Emeviler zamanında 712-713 tarihlerinde Kuteybe b. Müslim tarafından yapılmış olsa da başarılı olunamamıştır. 715

²⁸ Roza Abdikulova, “Türkistan ve Orta Asya Coğrafyası Üzerine Değerlendirme”, *Turkologiya*, no:1/2, (2007): 101. (bkz. Seyit Ali Budulgan, “Rusya'nın Hive Hanlığı'nı İşgali” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, 2019), 1.)

²⁹ Murat Özkan, *Hokand Hanlığı (1709-1876)* (Selenge Yayınları, Aralık 2023), 12.

³⁰ Özkan, *Hokand Hanlığı (1709-1876)*, 12.

yılında tekrar sefer düzenleyen Kuteybe birkaç şehri ele geçirmiş ancak kendi askerleri tarafından öldürülmesi sonucu şehirler tekrar Türklerin eline geçmiştir. Emevilerden sonra Abbasiler bölgeye akınlar düzenleyerek Fergana'nın başkentini ele geçirmiştir. Abbasi yönetimine karşı halkın ayaklanmaları baş göstermiştir. Halife Me'mûn (813-833) ayaklanmaları bastırmış, ancak Fergana ve Maverâünnehir yönetimi Samaniler'e bırakılmıştır. Uzun bir süreden sonra Samaniler bölgeden uzaklaştırılmış Fergana'ya Karahanlılar hâkim olmuştur. Karahanlılardan sonra bölgede hâkimiyet süren Karahıtaylar birçok mücadele ile karşı karşıya kalmıştır. Bölgede yaşayan halkın Moğollara tabi olması sebebiyle bölge Çağatay Hanlığı'na bağlanmıştır. XIV. yy'da Çağatay Hanlığı doğu-batı olarak ikiye bölünmüştür³¹. Batı tarafta Karaunas ile Barlas kabileleri arasında iktidar mücadeleleri başlamıştır. Uzun süren mücadeleler sonucunda Barlas reisi Emir Timur Moğol göçebelerinin direncini kırarak Türkistan'ı egemenliği altına almıştır. Semerkand'ı 1370 yılında başkent yaparak Timur Devleti'ni kurmuştur³². Timur zamanında Maverâünnehir'de bilim, kültür, sanat ve imar faaliyetlerine önem verilmiştir. Timur devrindeki bilimsel gelişmeler sonraki zamanlarda Timur Rönesansı olarak adlandırılmıştır³³. Fergana Timurluların hâkimiyetine girmiştir. Bölge Timur'un oğlu Şahruh (1377-1447) ve torunu Uluğ Bey'in (1394-1449) hâkimiyet alanı olan Horosan'a bağlıydı. Daha sonra bölge 1469-1494 yılları arasında Timur'un torunlarından Ömer Şeyh'in yönetimine girmiştir³⁴. Timurlular devrinde Sultan Ebu Said'in Fergana'yı Ömer Şeyh Mirza'ya soyurgal³⁵ olarak verdiği de bilinmektedir³⁶. Ömer Şeyh Mirza'nın döneminde Fergana'ya bağlı Andican, Kasan, Oş, Aksu, İsfara, Kanibadam, Marginan ve Hocent şehirleri bulunmaktaydı. Bu dönemde Andican önemli bir merkez olarak bilinmektedir. Aynı zamanda devlet görevlilerinin toprakları da Andican'da bulunmaktaydı. Türkistan'da Timurluların devlet idaresi içerisinde yer alan soyurgal sistemi, merkezi otoriteden bağımsız güçlerin ortaya çıkmasına ve ülke ekonomisinin tahribatına neden olmuştur. Ekonominin bozulması sebebiyle karışıklıkları önlemek isteyen Ömer Şeyh Mirza başarılı olamamıştır. Ömer Şeyh Mirza'nın ölümünden sonra

³¹ Özkan, *Hokand Hanlığı (1709-1876)*, 13.

³² Murat Özkan, *Buhara Hanlığı (1500-1920)* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021), 22.

³³ Özkan, *Buhara Hanlığı (1500-1920)*, 22.

³⁴ Özkan, *Hokand Hanlığı (1709-1876)*, 13.

³⁵ Toprağa dayalı, vergi muafiyeti bulunan ve vârislere geçebilen bir tür bağış. (Bkz. Mehmet Ölmez, "Soyurgal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1997), 37:388-389.

³⁶ Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", 982.

da Andican'da karışıklıklar artmaya devam etmiştir. 1494'te bir kısım emirlerin desteğini alan Babür, Fergana tahtına oturmayı başarmıştır. Siyasi otoriteyi sağlayan Babür, çevre bölgelere akınlara başlamıştır. Babür seferdeyken bazı emirleri onun yokluğundan istifade ederek bölgede güç göstermeye başlamışlardı. Babür'ün önce Afganistan'a sonra Hindistan'a gitmesi Fergana'nın bağımsızlığını kaybetmesine neden olmuştur³⁷. Timurluların iç karışıklığından faydalanan Özbekler Harezm ve Maveraünnehir'i ele geçirmiştir. Timurlu Devleti'nin son hükümdarlarından olan Hüseyin Baykara'nın vefatının ardından Herat'ı (1507) ele geçiren Özbekler bölgede Timur hâkimiyetine son vermiştir. Timurluların tarih sahnesinden çekilmesi sonucu bölgede uzun yıllar sürecek olan Özbek yönetimi hâkim olmaya başlamıştır³⁸. XVI. yy'ın ilk çeyreğinden sonuna kadar yaklaşık yüz yıl belirli çevrelerde hüküm süren Özbekler Cengiz Han'ın soyundandır³⁹. Bölgenin siyasi tarihine uzun yıllar yön veren Timurlu Devleti, takip ettiği politikalarla kendisinden sonra kurulacak hanlıkların siyasi, bilim, sanat ve kültürel alt yapısını hazırlamıştır.

Özbekistan coğrafyası tarih boyunca üç hanlığa ev sahipliği yapmıştır. Hive Hanlığı, Buhara Hanlığı ve Hokand Hanlığı. Hokand Hanlığı Fergana vadisinde yer almaktadır. Hanlığın burada kurulmasından dolayı Fergana Hanlığı olarak da bilinmektedir. Hokand Hanlığı'nın tarihi XV. yüzyılın ikinci yarısına kadar dayanmaktadır⁴⁰. Türkistan'ın jeopolitik konumu açısından önemli bir yere sahip olan Fergana, Pamir ve Tienşan Dağları ile çevrilidir. İpek Yolu ağı içerisinde olması bakımından da önem taşımaktadır⁴¹.

³⁷ Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", 982.

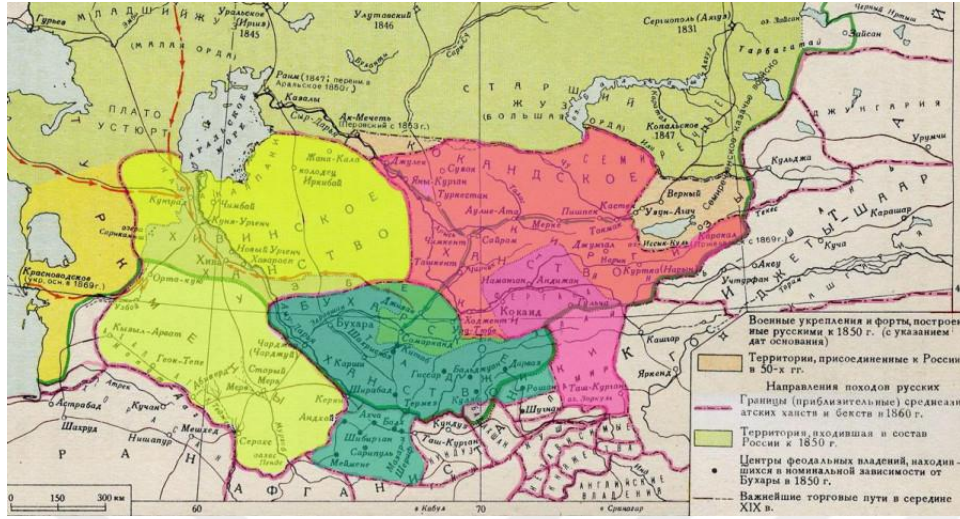
³⁸ Özkan, *Buhara Hanlığı (1500-1920)*, 26.

³⁹ Fatih Yavuz, "Türkiye'deki Çalışmalar Işığında ve Kırgız Tarihçilere Göre Hokand Hanlığı" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans, Trakya Üniversitesi SBE Edirne, 2015), 13.

⁴⁰ Doğan ve Erdoğan, *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)*, 253. (Hokand Hanlığı için ayrıca bkz. Timurlan Omorov, "Kırgızların Türkistan Hanlıkları İle İlişkileri (XV.-XIX. YY. Arası)" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2013), 104-119.)

⁴¹ Mehmet Alpargu, "Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türkistan Hanlıkları" , *Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri (5-6 Kasım 2007)*, (Sakarya Üniversitesi Basımevi, 2008), 277.

Şekil 1.1. Özbekistan hanlıkları görünümü.

Sarı: Hive Hanlığı, Yeşil: Buhara Hanlığı, Kırmızı: Hokand Hanlığı

Kaynak: <http://skunk-69.livejournal.com/39498.html> (Erişim Tarihi: 10.08.2023)

Şekil 1.2. Buhara, Hive, Hokand Hanlıkları ile Rusya, Türkistan'ın bir kısmının görünümü.

Kaynak: <http://www.wdl.org/ru/item/7322/> (Erişim Tarihi: 10.08.2023)

Özbeklerin Ming boyu, 16. yüzyıl'ın sonlarına doğru (1583-1598) İrtiş ve Tobol yörelerinden göç ederek Fergana bölgesine yerleşmişlerdir⁴². Fergana bölgesi 17. yy'ın sonlarında Doğu Türkistanlı hocaların yönetimi altına girmiştir⁴³. Fergana bir süre

⁴² Üçler Bulduk, *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi*, 15.

⁴³ Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş* (Ötüken Yayıncılık, 2013), 347.

boyunca din adamlarının kontrolü altında yönetilmiştir. Hocaların temsilcileri önemli devlet görevlerinde bulunmakla birlikte, şehir ve bölgelerin yöneticisi olarak da idari görevlerde yer almışlardır⁴⁴. Mingler, 17. yy'ın sonları ve 18. yy'ın başlarına doğru diğer kabilelere göre bölgede oldukça güç kazanmışlardır. Kısa zamanda bölgede güç kazanan Ming boyundan Aşırkul'un oğlu Şahruh Biy, Buhara Emirliği'nin merkezi otoritesinin zayıflamasını fırsat bilip, Buhara Emirliği'nin işbirlikçisi hocalara karşı 1709'da bağımsızlığını ilan etmiştir. Böylece Hokand Hanlığı'nın kurucusu olmuştur⁴⁵.

Hokand Hanlığı'nın kurucusu Şahruh Biy (1709-1721)'dir⁴⁶. Şahruh Biy, bölgede hocaların etkin nüfuslu yöneticilerini öldürterek, Kırgızlarla işbirliği yapmıştır. Aralarındaki bağı güçlendirmek için kendi kızını Hocent hâkimi Aktöbö ile evlendirmiştir⁴⁷. Hanlığı dış baskılardan kurtaran Şahruh Biy 12 yıl han olarak devleti yönetmiştir. Başkent olabileceğini düşünerek Hokand şehrine yatırım yapmıştır. Abdurrahim, Abdulkerim ve Şadıbek isimlerinde Şahruh Biy'in üç oğlu dünyaya gelmiştir.

Şahruh Biy'in ölümünden sonra yerine büyük oğlu Abdurrahim Biy (1721-1733) geçmiştir. İlk olarak Hocent hâkimi Aktöbö'yü hain ilan ederek öldürtmüştür. Kardeşi Abdülkerim'i Hocent'e, diğer kardeşi Şadıbek'i ise Marginan'a tayin etmiştir. Abdurrahim Biy Hokand şehrinde "Kale-i Abdurrahim" ismiyle anılan bir kale yaptırmış ve daha sonra 1733'te vefat etmiştir⁴⁸.

Abdurrahim Biy'in ölümünden sonra tahta kardeşi Abdulkerim Biy (1733-1747) geçmiştir. Abdulkerim Biy, Hokand şehrini geliştirmek istemiş ve vefat eden abisinin eşi Ayçüçük'ü nikâhına alma düşüncesine girmiştir⁴⁹. Hokand şehrine "Eski Orda Kalesi"ni yaptırmış ve hanlığın merkezini Töbökorgon'dan buraya taşımıştır. Şehirde yeni bir medrese, saray, karargâh yapılmış ve şehrin etrafı surlarla çevrilmiştir⁵⁰. Bölgede hüküm

⁴⁴ Doğan ve Erdoğan, *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)*, 254-255.

⁴⁵ Timur Kasimoviç Beysembiev, *Tarih-i Şahrûhi Kak İstoriçeskiy İstoçnik* (Alma-Ata: İzdatelstvo "Nauka" Kazakhskoy SSR, 1987), 159.

⁴⁶ Selim Hilmi Özkan, *Yeni ve Yakınçağ Tarihi* (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2018), 459.

⁴⁷ Kariev, "Orta Asya'da İslam Yargı Teşkilatı ve İşleyişi (1709-1876) Hokand Hanlığı ve 1865-1928 Rus İşgal Süreci Örneği", 22.

⁴⁸ İshakhon Töre İbret, *Tarihu Fergana* (Taşkent: Maanaviyat Yayınları, 2005), 8.

⁴⁹ Kariev, "Orta Asya'da İslam Yargı Teşkilatı ve İşleyişi (1709-1876) Hokand Hanlığı ve 1865-1928 Rus İşgal Süreci Örneği", 24.

⁵⁰ Doğan ve Erdoğan, *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)*, 257.

süren Kalmukları tehlike olarak görmüş ve onları Fergana'dan göndermiştir. Abdülkerim Biy 1748'de vefat etmiştir⁵¹.

Abdülkerim Biy'in vefatından sonra Hokand Hanlığı'nda taht mücadelesi başlamıştır. 6 yıl süren taht kavgaları sonucunda Abdülkerim'in oğlu Erdana (İrdana) Biy Hokand Han'ı olmuştur⁵². İrdana Biy (1748-49, 1751-62) iki kez tahta oturmuştur. Hokand siyasi ve askeri açıdan daha da güç kazanınca Kalmuklar tehlikesi ortadan kaldırılmış ve sınırlar genişletilmiştir. 1720 yılında doğan İrdana Bey, 1762 yılında vefat etmiştir⁵³. Erkek çocuğu olmadığından Şahruh Biy'in torunu, Şadibek'in oğlu Süleyman Biy (1763) halk desteği ile tahta oturmuştur. Süleyman Biy, sert karakterli yönetim politikası sonucu 6 ay tahta kalabilmiş ve görevinden alınarak katledilmiştir⁵⁴. Süleyman Biy ile Kuruluş Devri son bulmuş olup, Hokand Hanlığı'nın gelişme dönemi için zemin hazırlanmıştır.

Süleyman Biy'in ölümünden sonra tahta Abdülkerim Biy'in oğlu Narboto (Nârbûta) (1764-1798) Biy geçmiştir. “*Herkesin Hükümdarı*” lakaplı bu kişi bölgede çıkan Nemangan, Çust ve diğer isyanları bastırmayı başarmıştır⁵⁵. Narbuta kendi dönemi içerisinde başkentte “*Çalçık*”⁵⁶ adında bir cami yaptırmıştır⁵⁷. Hokand şehrinde Medrese-i Mir'i inşa ettirmiştir. Hanlık tarihinde ilk defa paralar bu dönemde basılmıştır. Ayrıca bu dönemde Çin ile ilişkiler geliştirilmiş ve Rusya ile ticaret yapılmaya başlanmıştır⁵⁸. Narbuta Biy'in iki eşinin birinden Ömer⁵⁹ (Ömer) Han ve Alim Han, diğerinden ise Rüstömbek isimli çocukları vardır⁶⁰.

1800'lerde Narbuta Biy'in yerine tahta oğlu Alim Han geçmiştir. Onun zamanı Hokand Hanlığı'nın gelişme dönemidir. Hanlık içerisinde ise “han” unvanı ilk defa kullanmıştır⁶¹.

⁵¹ Bulduk, *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi*, 18., Beysembiev, 159.

⁵² Erhan Yoska, “Muhammed Alihan Dönemi (1822-1842) Hokand Hanlığı – Osmanlı Devleti İlişkileri”, *History Studies*, 3/3 (2011), 397.

⁵³ İbret, *Tarihi Fergana*, 8., Bulduk, *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi*, 19.

⁵⁴ İbret, *Tarihi Fergana*, 8.

⁵⁵ Kariev, “Orta Asya'da İslam Yargı Teşkilatı ve İşleyişi (1709-1876) Hokand Hanlığı ve 1865-1928 Rus İşgal Süreci Örneği”, 25.

⁵⁶ Hokad şehrinde “Çalçık” adında bir mahalle olduğu bilinmektedir. Buradan anlaşılacağı üzere mescitlerin mahalle ismiyle anıldığı görülmektedir.

⁵⁷ R. Fayzullaev ve N. Abdulahatov, *Muhammad Yusuf Hazin Merginânî* (Taşkent: Sharq Basımevi, 2013), 355-356.

⁵⁸ S. C. Levi, “The Fergana Valley at the Crossroads of World History: the ride of Khoqand, 1709-1876”, *Journal of Global History*, Volume 2, Issue 02 (2007), 225.

⁵⁹ Türkiye Türkçesi'nde “Ömer” ismi Özbek Türkçesinde “Umar/Omar” ismine karşılık gelmektedir.

⁶⁰ T. Kenensariev, *The Kyrgyz and Kokand Khanate* (Osh: The Osh State University, 2000), 20.

⁶¹ V. V. Barthold, *İstoria Kulturnoy Jizni Turkestana* (Leningrad: Akademi Nauk SSSR Yay., 1927), 114.

İlk yıllarında Alim Han Çizek ve Uratepe bölgeleri için Buhara Hanlığı ile mücadele etmeye başlamıştır⁶². Alim Han otoritesini korumak için tehdit unsuru oluşturacak akrabalarını öldürmekten çekinmemiştir. Tehdit olarak gördüğü amcası Acı Bek'i öldürmüştür. Onun acımasız tutumu “zalim” lakabıyla anılmasına neden olmuştur⁶³. Alim Han'ın merkezî devlet teşkilatı oluşturması bölgede huzursuzluğa yol açmış ve isyanların çıkmasına neden olmuştur. 1803'te çıkan isyanlar sonucunda Taşkent hâkimi Yunus Fergana'yı, Cüz kabilesi ise Hokand'ı ele geçirmiştir. 1805 yılına kadar süren mücadeleyi Alim Han kazanmıştır. Mücadeleler neticesinde Hokand ve Fergana tekrar Hokand Hanlığı'na bağlanmıştır. Bu başarı sonucunda Alim Han 1805 yılından itibaren devletin ismini Hokand Hanlığı olarak ilan etmiştir⁶⁴. Alim Han Hokand'a giderken Kamber Kıpçak tarafından öldürülmüştür⁶⁵.

Alim Han'ın öldürülmesinden sonra tahta Ömer Han (1810-1822) geçmiştir. Alim Han'ın sıkı yönetim şekline göre Ömer Han daha hoşgörülü olmuş ve halk tarafından sevilen bir kişi olarak idarecilik yapmıştır. Bölgede çıkan isyanları bastırmayı başarmış, Türkistan şehrini ele geçirerek Orta Cüz'deki Kazak Hanlığı'nı mağlup etmesi sonucu oldukça güç kazanmıştır⁶⁶. Bölgedeki başarılarıyla Timur'a benzetilen Ömer Han merkezi otoriteyi sağlamış, Hokand Hanlığı'nın sınırlarını genişletmiştir. Ömer Han dönemi, idari ve adli bağımsızlığı sağlanması sonucu hanlığın en parlak dönemlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Halkın gönlünü kazanan Ömer Han, Rusların Türkistan'a doğru ilerlemesi sonucu Akmesit Kalesi'ni inşa ettirmiştir⁶⁷. Hanlığın sınırları Deşt-i Kıpçak yönünde genişlerken Ömer Han'ın on iki bin kişiye ulufe dağıttığı bilinmektedir⁶⁸. Kazandığı zaferlerden sonra “Emir-ül Müminin” unvanını kullanmıştır⁶⁹. Ömer Han'ın askeri zaferlerinin yanı sıra edebi ve dini gelişmelere de katkı sağlaması halk tarafından daha çok benimsenmesine sebep olmuştur. Ömer Han sarayının kültürel açıdan gelişimine de

⁶² Bünyamin Sel, “Hokand Hanlığı (1709-1876)” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi SBE, 2011), 12.

⁶³ Baymirza Hayit, *Türkistan (Rusya ile Çin Arasında)* (Ankara: 1975), 35.

⁶⁴ Kariev, “Orta Asya'da İslam Yargı Teşkilatı ve İşleyişi (1709-1876) Hokand Hanlığı ve 1865-1928 Rus İşgal Süreci Örneği”, 26. (Bkz. Bulduk, *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi*, 21.)

⁶⁵ Muhammed Hakimhon, *Muntahab at- Tavorih*, 188-198.

⁶⁶ Doğan ve Erdoğan, *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluşta Yıkılışa)*, 270. (bkz: Neriman Sena Külünk, “Mir İzzetullah'a Göre XIX. Yüzyılın Başında Türkistan: Tercüme ve Tahlil” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2023), 27.)

⁶⁷ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi* (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 238.

⁶⁸ Hüseyin Şen, “Muhammed Ali Han Dönemi Hokand Hanlığı (1822-1842)” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 2020), 67.

⁶⁹ Levi, “The Fergana Valley at the Crossroads of World History: the ride of Khoqand, 1709-1876”, 230.

önem vermiş, şairlerle sıkı bir iletişim içerisinde olmuştur. Hatta dönemin büyük şairlerinden birisi olan Ömer Han çevre bölgelerden birçok şairi Hokand sarayına davet ederek Hokand'ı bilim ve sanat merkezi haline getirmiştir⁷⁰. Hokand Merkez Cami (Medrese-i Cami, Cuma Cami) bu dönemde yaptırılmış ve hanlık tek bir yönetim altında en parlak dönemini yaşamıştır⁷¹. Ömer Han, Rusya ve Çin'i gelecekte tehdit olarak görmesinden dolayı Osmanlı Devleti'nden kendisine bağlılığını bildiren bir kılıç ve tuğ istemiş ancak olumlu cevap alamamıştır⁷². Yine de Osmanlı Devleti'ne daima saygılarını ve bağlılıklarını sürdürmüşlerdir.

Ömer Han'ın vefatından sonra oğlu Muhammed Ali (Madali) Han (1822-1842) tahta çıkmıştır. Çocuk yaşta tahta çıkmasına rağmen babasının siyaset yolunu izlemiş, hanlığın sınırlarını genişletmeye çalışmıştır. M. Ali Han, Çinlileri mağlup ederek Kaşgar'ı ele geçirmiştir. Bu savaş sonucunda Muhammed Ali Han'a "gazi" unvanı verilmiştir⁷³. 1835 yılına kadar güneyde Buhara Hanlığı'na bağlı Külâb ve Darvaz bölgelerini ele geçirip, kuzeydoğuda Kulca'ya kadar olan Kırgız topraklarını kontrolü altına almayı başarmıştır. Muhammed Ali Han Osmanlı Devleti ile de ilişkileri canlı tutmak istemiştir. Osmanlı sultanlarından ordunun geliştirilmesi için uzman talebinde bulunmuştur. Ayrıca Fergana bölgesindeki madenlerin tespiti için uzmanlar ve yardımcı kaynaklar (kitap vb.) istemiştir⁷⁴. Muhammed Ali Han, dönemi içerisinde Hokand'a büyük bir medrese, Taşkent'e ise Beylerbeyi Medresesi'ni yaptırmıştır. Sınırların genişlemesi sonucunda Hokand ve Buhara arasında anlaşmazlıklar boy göstermeye başlamıştır. Muhammed Ali Han'ın sert yönetimi kötü izlenimler yaratmıştır. Hokand Hanlığı ve Buhara Emirliği arasındaki düşmanlık Taşkent'in Çarlık Rusya'nın eline geçmesine kadar devam etmiştir⁷⁵. 1841 yılında Muhammed Ali Han görevinden çekilerek tahtı kardeşi Sultan Mahmud'a bırakmıştır. Ancak Sultan Mahmud aradaki anlaşmazlığı düzeltememiştir. Buhara emiri Nasrullah 1842 yılında Hokand'ı ele geçirip, Sultan Mahmud, Muhammed Ali ve diğerlerini öldürmüştür⁷⁶. Muhammed Ali Han'ın ölümünden sonra

⁷⁰ Hüseyin Şen, "Ömer Han Dönemi Hokand Hanlığı (1809-1822)", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/5 (2021): 127.

⁷¹ Doğan ve Erdoğan, *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)*, 271.

⁷² Kariev, "Orta Asya'da İslam Yargı Teşkilatı ve İşleyişi (1709-1876) Hokand Hanlığı ve 1865-1928 Rus İşgal Süreci Örneği", 27.

⁷³ Bulduk, *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi*, 23.

⁷⁴ Yoska, "Muhammed Alihan Dönemi (1822-1842) Hokand Hanlığı – Osmanlı Devleti İlişkileri", 400.

⁷⁵ Doğan ve Erdoğan, *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)*, 274.

⁷⁶ Doğan ve Erdoğan, *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)*, 274.

anlaşmazlıkların ve isyanların artması sonucu hanlık yavaş yavaş gerileme dönemine girmiştir.

1842-45 yılları arası tahta geçen Şir Ali Han'ın ilk başarısı Kıpçaklara karşı olmuştur. Şir Ali iyi bir idareci olmasına rağmen 1845'te suikast sonucu öldürülmüştür⁷⁷. Şir Ali Han'ın ölümünden sonra tahta Hudayar Han (1845-58) geçmiştir. Bu dönemde iç çekişmeler durulmuşsa da hanlık eski gücünü toparlayamamıştır. Rusların sınır bölgelere akınları artınca Hudayar Han ulemadan birini İstanbul'a göndererek Osmanlı Devletine bağlılığını bildirmiş ve yardım talebinde bulunmuştur. Osmanlı Devleti Buhara Emiri'ni ikaz etmek için Buhara'ya elçi göndermiştir. Hokand Hanlığı tahtına 1858'de Malla Han (1858-62) geçmiştir. Malla Han bölgeye yayılan Çarlık Rusya'ya karşı dururken Hudayar Han tahtı tekrar ele geçirmeye çalışmıştır⁷⁸. Hudayar Han (1845-75) yılları arasında aralıklarla üç defa Hokand Hanlığı tahtına oturmuştur. Hudayar Han'ın ikinci kez tahta çıkışı (1868-75) Hokand Hanlığı için çöküş dönemi olmuştur. 1868'de Hudayar Han, Rusya ile anlaşma yaparak hanlığın kapılarını Ruslara açmıştır. 1875'de halk ayaklanarak isyan başlatmış ve Rus hâkimiyetine giren Hudayar Han'ın yerine oğlu Nasreddin getirilmiştir. Ancak Rus akınlarının artmasıyla birlikte Ruslar ile anlaşmaya oturan Nasreddin ülkenin bir kısmını Ruslara vermiştir. Bunun üzerine halk Polat Bey'i 1875'te han ilan etmiş ve Polat Han Hokand'ı geri almayı başarmıştır⁷⁹. Nasreddin ise bu sırada Hocent'e Rus yetkililerin yanına kaçmıştır. Bu olayların ardından General Skobolev'in komutasında bölgeye Rus birlikleri gönderilmiştir. Skobolev, Polat Han'ın birliklerini Balıkçı köyü yakınlarında yenilgiye uğratmıştır. Ayrıca 1876 yılında Çarlık birlikleri, Andican'ı ve Üç Korgon Kalesi'ni ele geçirmişlerdir. Ayaklanmaların bastırılmasından sonra Çarlık Rusya tarafından 1876'da Hokand Hanlığı'na son verilmiştir⁸⁰.

1.2. Hokand Hanlığı'nın İdari Yapısı

1.2.1. Hâkimiyet Anlayışı

Hokand Hanlığı (1709) Şahruh Biy önderliğinde kurulmuştur. Şahruh Biy'den sonra tahta çıkan Abdurrahim, Abdulkirim, İrdana ve Narbuta Beylerin dönemleri hanlığın

⁷⁷ Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, 245.

⁷⁸ Enver Konukçu, "Hokand Hanlığı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul 1998), 18: 215-216.

⁷⁹ Konukçu, "Hokand Hanlığı", 215-216.

⁸⁰ Toktorbek Ömürbekov, "Sömürge Döneminde Kırgızlar", *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 18:622.

sınırlarını genişletmek, isyanları bastırmak, Çin ve Kalmuk baskınları bertaraf etmekle geçmiştir. Hanlığın oldukça güçlendiği ve sınırlarının genişlediği, Alim Han döneminden itibaren hanların “*bey*” unvanını bırakarak “*han*” unvanını kullandıkları görülmektedir. Hanlık yönetiminde Mingler başta olmak üzere birtakım dini zümrelerin de sözleri etkili olmuştur⁸¹. Hokand Hanlığı jeopolitik ve stratejik konumundan dolayı idari konularda Buhara ve Hive Hanlığı’ndan⁸² farklılık göstermektedir. Hokand Hanlığı’nda hâkimiyet anlayışı seçilmiş soydan gelen, kendilerini “*han*” ilan eden Ming⁸³ boyuna aittir⁸⁴. Han, en üst makam olarak kabul görmüştür. Sınırsız yetkilere sahip olan han, istediği gibi davranabilmiştir. Hanlık vilayetlere bölünmüş olup, hâkim veya bey konumundaki kişiler tarafından yönetilmiştir. Hokand Hanlığı’nda toprağın büyük bir kısmı devletin elinde olmuş, belirli bir kısmı ise hanlığa hizmet eden kişilere özel mülk olarak paylaştırılmıştır. Bunun yanı sıra vakıf arazileri de bulunmaktadır. Verimli topraklara sahip olan bölge XVIII. yy’ın sonlarında ve XIX. yy’ın başlarında göç almaya başlamıştır. Nüfus yoğunluğunu Özbek, Kırgız ve Kıpçaklar oluşturmaktadır. XIX. yy’ın ikinci yarısına gelindiğinde hanlığın sınırları oldukça genişlemiş, batıda Buhara ve Hive ile sınır olan devletin sınırları Doğu Türkistan’a kadar ulaşmıştır. Hanlığın sınırları içerisinde olan birçok vilayet ve küçük yerleşim yerleri başkent Hokand’a bağlı olarak yönetilmiştir. Hokand Hanlığı’nın idari yapısı, yönetimin başında “*han*” olmak üzere, merkez teşkilatına dâhil olan saray görevlileri, idari ve askeri görevliler, divan ve taşra teşkilatı olarak şekillenmiştir. XIX. yy’ın sonlarına doğru isyanların ve dış baskıların artması sonucu bölge halkı toprağı terk etmek zorunda kalmıştır.

⁸¹ Türkan Yalçinkaya, “Hokand Hanlığı’nda İdari Teşkilat” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2018), 73.

⁸² “Buhara ve Hive Hanlığı” Özbekistan coğrafyası içerisinde kurulmuştur.

⁸³ Mingler hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır. Moğol Türk boylarının XIV. yy’ın sonlarına doğru Özbek adı altında birleşmesiyle Özbekler 92 boy olarak anılmıştır. Ancak bunların 33’ünü Moğol kabileleri oluşturmaktadır. Togan, Özbeklerin her yerde “92 boy Özbek” olarak anıldığını ifade etmektedir. (Bkz. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi* (İstanbul: Endurun Kitabevi, 1981), 43.) Ahsikentî’nin “*Mecmuât’ut Tevârih*”inde geçen 92 Özbek boyunun ilk sırasında Ming kabilesi yer almaktadır. (Bkz. Molla Seyfeddin ibn Damulla Şah Abbas Ahsikentî, *Mecmuât’ut Tevârih*, Kırgız Milli İlimler Akademisi El Yazmalar Bölümü, No: 167, vr. 10a-b.) Özbeklerin en kalabalık kabilesi olan Minglerin, adlarını çokluk ifade eden Ming (Min/Bin) terimininden aldıkları bilinmektedir. (Bkz: Tagaev, “Hokand Hanlığı’nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi”, 28., Timurlan Omorov, “Türkistan’daki Özbek Hanlığının Kısaca Tarihi ve Özbek Boyları”, *Tubav Bilim Dergisi*, 5/2 (2012): 7-18., Fayzullakhon Otakhonov, “Hokand Hanlığı Merkez Teşkilatı” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2023), 88.)

⁸⁴ Tagaev, “Hokand Hanlığı’nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi”, 91.

1.2.2. Merkezi Teşkilat

1.2.2.1. Han

Çin kaynaklarına göre önceki dönemlerde Asya Hunları “şanyü” veya “tanhu” unvanlarını kullanmışlardır. III. yy’dan itibaren bu unvanların yerini kağan/kaan ve han almaya başlamıştır. Bu unvanlar “bağımsız yönetici” anlamına gelmektedir⁸⁵. Göçebe Türk devletlerin başında kağan bulunurdu. Kağan yakınlarını han rütbesiyle kendisine bağlı oymakların başına tayin ederdi. Ancak zamanla han unvanı “imparator, sultan, şah” anlamında hükümdarlar için kullanılmaya başlanmıştır. Örneğin Timuçin Moğol imparatorluğunun başına geçtiğinde han unvanını kullanmış ve o zamandan sonra Cengiz Han adıyla ün kazanmıştır⁸⁶. Hokand Hanlığı’nda da han unvanı kullanılmış ve en üst makam olarak kabul görmüştür. Han unvanı Orta Asya (Türkistan) halkları arasında da padişah anlamında kullanılmıştır⁸⁷.

1.2.2.2. Han Sarayı Görevlileri

Han, Hokand’da han için özel tahsis edilen han sarayında ikamet edip, hanlığı saraydan yönetirdi. Hanın özel ve resmi işlerinden, sarayın tertibinden sorumlu saray görevlileri bulunmaktaydı. Han genellikle bu görevlileri yakınlarından veya güvendiği kişilerden seçmiştir. Hanın özel hizmetindeki saray görevlileri şunlardır:

1.2.2.3. İnak

Türk ve Moğol devletlerinde İslam öncesinden XIX. yy’ın ikinci yarısına kadar kullanılan inak/inag unvanı Türkçe “güvenmek, itimat etmek”, “sığınmak, sığınılacak yer” anlamına gelmektedir⁸⁸. Ayrıca inak/inag Eski Uygurca’da “güven, dost, arkadaş”, Moğollarda “hükümdarın mahrem dostu”, Oğuz destanında ise hükümdarın çok yakın adamları olarak zikredilmektedir⁸⁹. Timurlulardan sonra inak unvanı Orta Asya’da sadece Hive, Buhara ve Hokand Hanlıklarında kullanılmıştır. Hive ve Buhara Hanlığı’nda inaklar önemli bir yere sahiptir. Buhara Hanlığı’nda inaklar büyük ve küçük inaklar şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Hanlıkta başvezirden sonra gelen hanın emirlerini halka duyuran görevliye

⁸⁵ Aydın Taneri, “Han”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: 1997), 15: 517-518.

⁸⁶ Taneri, “Han”, 517-518.

⁸⁷ Türkçe-Kırgızca Sözlük, Güلزura Cumakunova, (Bişkek: KTMÜ Yayınları, 2005), 335.

⁸⁸ Ahmet Taşağıl, “İnak”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: 2000), 22: 255-256.

⁸⁹ Taşağıl, “İnak”, 255-256.

“büyük inak”, hanın mühürdarlığını yapan görevliye ise “küçük inak” denilmiştir. Hive Hanlığı’nda 1670’de Hive’ye gelen Rus elçilik raporlarına göre inaklık, atalıktan sonra gelmektedir⁹⁰. Hanın yakın çevresine mensup kişilere boy beyi karşılığında bu ad verilmiştir. Hokand Hanlığı’nda ise inaklar hanın sırdaşı ve aynı zamanda hizmetkâridir⁹¹. Hanın ihtiyaçlarını karşılayanlara, saraydaki muhafızlara ve eyalet valiliklerine inak unvanı verilmiştir⁹².

1.2.2.4. Eşikağası

Eşikağası, sarayda hanın kapısı önünde duran muhafız görevini yerine getirmektedir. Hanın huzuruna giriş çıkışları düzenlemekle görevli muhafız aynı zamanda saraydaki diğer muhafızların başıdır⁹³.

1.2.2.5. Dasturhançı

Gelen misafirleri ağırlayarak onlara yemek hazırlayan saray görevlisidir. Dasturhançı’nın⁹⁴ Muhammed Ali Han döneminde saraydaki yetkilerinin arttırıldığı görülmektedir. Örneğin; dönemin dasturhançısı Mahmud sarayda yapılan toplantı ve merasimleri düzenleme yetkisine sahip olmuştur. Ayrıca 1850’lerde baş hazinedarlık ve divan üyeliği yapma konumuna getirildiği de bilinmektedir⁹⁵.

1.2.2.6. Aftabeci

Sarayda, hanın yıkanmasından görevli olan düşük dereceli hizmetkâridir⁹⁶.

1.2.2.7. Hüdaycı

Hüdaycı, yol gösteren anlamına gelmektedir. Hanın yardımcısı olan saray görevlisidir⁹⁷. Han tarafından sorumluluğu genişletilmiş olan hüdaycının görevi; hanın huzuruna

⁹⁰ Muhammed Bilal Çelik, “Fırdevsü’l-İkbal’e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, 2004), 82.

⁹¹ Şodmon Vohidov, “Kukon Honligida Unvan va Mansablar”, *Şarq Yuldizi Özbekistan Yavzuvçıları Jurnalı*, S.3-5 (Taşkent: 1995): 220.

⁹² Taşağıl, “Inak”, 255-256.

⁹³ Vohidov, “Kukon Honligida Unvan va Mansablar”, 220.

⁹⁴ Özbekistanda “Dasturhançı” şeklinde ifade edilen saray görevlisi Farsça’da sofracı “دستارخوانچی” anlamına gelen “Destarhançı” kelimesine karşılık gelmektedir. (bkz: Hasan Amid, *Ferheng-i Farsi-yi Amid* (Tahran: Emirkebir Yayınları, H.Ş. 1379), 1: 946.

⁹⁵ Yalçinkaya, “Hokand Hanlığı’nda İdari Teşkilat”, 87.

⁹⁶ Yalçinkaya, “Hokand Hanlığı’nda İdari Teşkilat”, 88.

⁹⁷ Özbekiston Milly Ensiklopediyasi, “Hüdaycı”, 213.

çıkma isteyenlerle önce kendi görüşüp amaçlarını öğrenerek hanın yanına girmelerine izin vermek, gelen mektupları hana iletmektir.

1.2.2.8. Mohter ve Mirahur

Sarayda hanın atları ve athanesi ile ilgili her türlü işlerden sorumlu görevlilerdir. Aynı zamanda bu mohterler vergi toplamakla da görevlilerdir. Han adına halktan seçtikleri güzel atları vergi olarak toplamışlardır⁹⁸.

1.2.2.9. Saray Karavulbeyi ve Tünkatar

Hanın ve sarayın güvenliğinden sorumlu görevlilerdir. Saray karavulbeyi, saraydaki silahlı muhafızların da komutanıdır. Tünkatarlar, geceleri hanın güvenliğinden sorumludur. Aynı zamanda hanın dinlenmesini sağlamak ve savaşta onu korumakla görevlilerdir⁹⁹.

Hokand Hanlığı sarayında bu görevlilerin dışında han ile halk arasında köprü vaziyetinde olan yetkililerin bazıları şunlardır: Han adına halkı selamlayan “*selamağası*”, ziyafet için gelecek kişileri belirleyip davet eden “*cemağası*”, hanın fermanını okuyan “*çerçi*”, sarayda bıçak ve silah yapan “*çapkucı*”, kütüphane işlerinden sorumlu “*kitabdar*”dır¹⁰⁰.

1.2.3. İdari Görevliler

1.2.3.1. Atalık

Türk İslam devletlerinde “*atalık*” şehzadelerin eğitimiyle ilgilenen kişilere verilen unvandır. Eyaletlere gönderilen şehzadelerin başına atalık unvanıyla kumandanlar gönderilir ve onlar hem şehzadelerin eğitimiyle hem de eyalet yönetimiyle ilgilenirlerdi. Şehzadeler tahta çıktıkları zaman kendilerine eğitim veren kişileri yanında bulundurmasıyla *atalık* unvanı yüksek kademeye dönüşmüştür¹⁰¹. Ömer Han (1805) hanımı Mahlar Ayım’ın babasına *atalık* unvanı verdiği gibi, şehzadelere mürebbi olanlara da *atalık* unvanı verme geleneği devam etmiştir. Fakat daha sonraki dönemlerde üst

⁹⁸ Vohidov, “Kukon Honligida Unvan va Mansablar”, 221.

⁹⁹ Vohidov, “Kukon Honligida Unvan va Mansablar”, 220.

¹⁰⁰ Vohidov, “Kukon Honligida Unvan va Mansablar”, 220-221.

¹⁰¹ Alptekin Çoşkun, “Atabeg”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: 1991), 4: 38-40.

makam bürokratları *atalık* unvanı almak için yakınlarını han ile evlendirerek bu unvanına sahip olmuşlardır¹⁰². Atalık handan sonra gelen üst düzey makam unvanı olmuştur¹⁰³.

1.2.3.2. Mingbaşı

Cengiz Han onlu sistemi kurduğunda kendisine yardımcı olan nökerlerini “mingbaşı” makamına getirmiştir. Bunun sonucunda mingbaşı yüksek dereceli rütbe konumuna gelmiştir. Hokand Hanlığı’nda Ömer Han (1810-22) döneminde yapılan değişiklikler sonucu idari birimleri teşkil eden umeralar arasında handan sonra gelen başvezire mingbaşı denilmiştir¹⁰⁴. Böylece Hokand Hanlığı’nda mingbaşı askeri ve idari birimlerde en üst derece makam unvanı olmuştur.

1.2.3.3. Kuşbegi (Koşbeyi)

Hokand Hanlığı’nda hem idari hem de askeri görevliler arasında yer almaktadır. Kuşbegiler¹⁰⁵ han huzurunda danışman, vilayetlerde ise yöneticilik görevlerinde bulunmuşlardır¹⁰⁶. Mingbaşı makamından sonra gelmektedir. Savaş esnasında komutanlık görevinde bulunan kuşbegiler, mingbaşı görevine yükselmek için çaba sarfetmişlerdir¹⁰⁷.

1.2.3.4. Pervâneci

Pervâneci sözlükte “ışık etrafında dönerek uçan kelebekler” anlamına gelmektedir. Pervâne, bazı Türk-İslam devletlerinde ferman, berat, hüküm gibi belgeleri hazırlayan görevlilere verilen unvandır¹⁰⁸. Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safeviler’de de pervâneci unvanı kullanıldığı bilinmektedir. Karakoyunlularda nişan ve hükümlerin yazıldığı daireye Divan-ı Pervâne ve bu kurumun başında bulunanlara da pervâneci denilmiştir¹⁰⁹. Hokand Hanlığı’nda kuşbegi makamından sonra gelmektedir.

¹⁰² Tagaev, “Hokand Hanlığı’nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi”, 103.

¹⁰³ Koç, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX Yüzyılın İlk Yarısı)*, 68.

¹⁰⁴ Tagaev, “Hokand Hanlığı’nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi”, 101.

¹⁰⁵ Kuşbegi hükümdarların av kuşlarından sorumlu olan kişi, koşbeyi ise ordu karargâhının komutanıdır. (bkz. Özbekiston Milliy Ensiklopediyasi, Kuşbegi (Q harfi), 417., Koşbeyi (Q harfi), 452.)

¹⁰⁶ Mirzo Olim Mahdûm Hoci, *Tarihi Turkiston*, nşr. Ş. Vahidov ve R. Halikova, (Taşkent: Yangi Asr Ovloidi Yayınları, 2009), 165. (Bkz. Haydarbek. N. Bababekov, “Ferghana and the Khanate of Kokand”, *History of Civilizations Central Asia: Development in Contrast from the Sixteenth to the Mid-Nineteenth Century*, Volume V, Edited by Chahryar Adleand İrfan Habib, UNESCO Publishing, Paris 2003. s.79.

¹⁰⁷ Vohidov, “Kukon Honligida Unvan va Mansablar”, 217.

¹⁰⁸ Muharrem Kesik, “Pervâne”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: 2007), 34: 244.

¹⁰⁹ Faruk Sümer, “Akkoyunlular”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: 1989), 2: 270-274.

Pervâneci makamındaki kişiler bazı zamanlarda kuşbegi'nin görevlerini de üstlenmişlerdir¹¹⁰.

1.2.3.5. Şivagul

Hokand Hanlığı'nda pervânegiden sonra gelen makamdır. Şivagulun, dış ülkelerden gelen elçi ve ziyaretçilerin karşılanması gibi önemli görevleri vardır¹¹¹. Elçileri han ile görüştürmek gibi vazifelerinin dışında da farklı görevler üstlenmişlerdir. Örneğin; Şivagul Ahrar Han Töre, 1865 yılında Emir-i Leşker Alimkul döneminde Hocent şehrine vali olarak tayin edilmiştir¹¹².

1.2.3.6. Divânbegi

Hanlıkta mali işlerden sorumlu idari görevlilerdir¹¹³. Genellikle devlet hazinesinin gelir ve gider masraflarıyla ilgili işleri yerine getirmekle yükümlüdür. XIX. yy'ın ortalarına doğru divânbegi unvanının yerine mirzabaşı unvanı kullanıldığı bilinmektedir¹¹⁴.

1.2.3.7. Bîy

Türklerle ait eski bir unvandır. Bu unvan Türkmenlerde *beg* (bek), Doğu Türkçesi'nde *big*, Kazaklarda *bî* veya *bîy*, Osmanlı Türkçesi'nde ise bey şeklini alarak kullanılmıştır¹¹⁵. Kabile rehberi, başı ve ağası gibi anlamlara gelmektedir. Genellikle göçmen veya yarı göçmen kabilelerde özellikle Özbeklere verilen unvandır. Hanlık idaresinde “*bek*” unvanı “Belirli bir bölgeye han tarafından tayin edilen, ona sadık kalan, sınırsız hak ve hukuka sahip olan kimse¹¹⁶” olarak betimlenmiştir. Kırgız feodalleri bîyler 1700'lü yıllardan itibaren bilinmektedir. İdari işler ve yargıyı elinde bulunduran bîylerin yargılaması gelenek ve şeriata bağlı olarak yapılmaktadır. Bîylerin, halkın saygın adamlarından olduğu bilinmektedir¹¹⁷.

¹¹⁰ Tagaev, “Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi”, 105.

¹¹¹ Mirzo Olim Mahdûm Hoci, *Tarihi Turkiston*, nşr. Ş. Vahidov ve R. Halikova, (Taşkent: Yangi Asr Ovloidi Yayınları, 2009), 65.

¹¹² Vohidov, “Kukon Honligida Unvan va Mansablar”, s.220.

¹¹³ Koç, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX Yüzyılın İlk Yarısı)*, 69.

¹¹⁴ Tagaev, “Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi”, 107.

¹¹⁵ Orhan F. Köprülü, “Bey”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: 1992), 6: 11-12.

¹¹⁶ Ozbek Sovet Ensiklopediyasi, “Bek”, C.2, (UZSE) (Taşkent: Uzbek SSR İlimlar Akademiyasi, Ozbek Sovet Ensiklopediyasi Boş Redaksiyasi, 1972), 129. (Bkz. “Biy”, UZSE, C.2. (Taşkent: 1972), 213.

¹¹⁷ Kariev, Orta Asya'da İslam Yargı Teşkilatı ve İşleyişi (1709-1876) Hokand Hanlığı ve 1865-1928 Rus İşgal Süreci Örneği”, 35.

1.2.4. Dini Teşkilat

Hokand Hanlığı'nın idari yapılanmasında önemli yeri olan dini teşkilatın işleyiş biçiminin İslami unsurlar çerçevesinde olduğu görülmektedir. Ömer Han kendisini “Emir’ul Mu’minin” şeklinde vasıflandırarak, din ve devleti birbirini tamamlayan unsur olarak görmüş ve devlet düzeninin şeriata göre planlanmasını istemiştir¹¹⁸.

1.2.4.1. Şeyhü'l İslam

Hokand Hanlığı'nda dini unvanlar arasında en yüksek dereceli makamdır. Ömer Han döneminde oluşturulan bu makama ilk olarak seyyidlerden Masumhan Töre tayin edilmiştir. Hanlıkta şeyhü'l islam makamında bulunan kişiler han meclisinin daimi üyesi olup, aynı zamanda kadıları tayin etme görevleri de bulunmaktadır. Hokand Hanlığı'nda sırasıyla Masumhan Töre, Zakir Hoca İşân Nemengânî, İşânhan Töre Suleyman Hocaoglu, Ulughan Töre Nemangânî, Muhammed Râzi Hoca Kâsânî, Mahdumhan Töre Çûstî, Sefahan Töre Bin Süleyman Hoca, Törehan Mahdum İşân Hoca gibi kişiler şeyhü'l islamlık makamında bulunmuşlardır¹¹⁹.

1.2.4.2. Hoca Kelân

Şeyhü'l islam makamından sonra gelmektedir. Han ve idarecilerin, ferman ve kararlarının şariat kurallarına göre tertip edilmesinden sorumlu kişilerdir. Aynı zamanda dini meselelerde hanın danışmanlığını yürüten makamdır¹²⁰.

1.2.4.3. Reis (Muhtesib)

Hokand Hanlığı'nda kamu hakları ihlaline engel olan, toplumun güvenlik ve asayişinden sorumlu görevlilerdir. Bu önemli vazifeye şariat kurallarını iyi bilen, halk tarafından itibar görmüş, dini ahlakı güzel kişiler tayin edilmiştir¹²¹. Muhtesib, imamların ve cemaatin beş vakit namaz kılışını, mekteplerdeki eğitim sistemini, pazardaki ürünlerin fiyat kontrolünü denetlemekle yükümlüydü. Ayrıca erkeklerin sarıksız gezmelerine, kadınların gösterişli ve süslü elbiselerine de müdahale etme yetkileri bulunmaktadır.

¹¹⁸ Tagaev, “Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi”, 111.

¹¹⁹ Mairambek Tagaev, “Hokand Hanlığı'nda (1709-1876) Dini Teşkilat”, *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlim Dergisi*, 26 (Oş: 2019), 59-60.

¹²⁰ Tagaev, “Hokand Hanlığı'nda (1709-1876) Dini Teşkilat”, 60.

¹²¹ Hamid Ziyayev, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele (XVIII.-XX. Asır Başları)*, Çev. Ayhan Çelikbay, (Ankara: TTK Yayınları, 2007), 11.

Şehir ve kasabalarda yardımcısı (halife) ve hizmetçileriyle gezen muhtesibin, suçlu bulduğu kimseleri Kur'an'dan okuduğu bazı ayetlerden sonra en düşük vuruştan en yüksek vuruşa kadar cezalandırdığı bilinmektedir¹²².

1.2.4.4. Kadılık Müessesesi

Hanlıkta insanlar arasındaki sorunların şer'i hukuka göre karara bağlanması ve suçluların cezalandırılması gibi konular kadılık müessesesinin görevlerindendir. Bu müessesede mahkemelerde yüksek yargıç anlamında “kadı'l kelan”, askeri davalara bakan “kadı'l asker” ve dini davalara bakan “kadı reis” olmak üzere toplam üç yüksek yargıç bulunmaktadır. Kadılar, Buhara ve Hive Hanlığı'nda emir veya han tarafından tayin edilirken, Hokand Hanlığı'nda molla veya ulemalar sınıfından bir heyet tarafından şariat kanunlarıyla ilgili imtihandan geçtikten sonra tayin edilirdi. Bazı durumlarda da babadan oğula miras bırakıldığı bilinmektedir¹²³.

1.2.4.5. Kâdı'l Asker

Hokand Hanlığı'nda askeri davalara bakan kadıya kâdı'l asker denilmektedir. Kâdı'l askerler savaş sırasında veya askerler arasında oluşan dava işlerini mahkemeye taşımakla görevlilerdir. Bazı zamanlarda askeri davalar dışındaki davalara da baktıkları görülmektedir¹²⁴.

1.2.4.6. Kâdı'l Kelân

Başkâdı anlamına gelen “kâdı'l kudat” terimi, İslam ülkelerinde yargı sisteminin başında bulunan kişiye verilen unvandır. Hokand Hanlığı'nda “kâdı'l kudat” terimine tekabül eden başkadı anlamı taşıyan kâdı kelân unvanı bulunmaktadır. Hanlıktaki yargı işlerinin en üst yöneticisi olan kâdı kelânlar, sadece han ve şeyhü'l islam tarafından tayin edilmiştir¹²⁵. Bu makamda sadece bir kâdı kelân görev yapmaktadır. Bu yüzden kadıların çıkardıkları kararları feshedebilir, davalara tekrar bakılmasını emreder veya kendisi

¹²² Fahrettin Atar ve Aitmammat Kariiev, “Hokand Hanlığı'ndaki Yargı Kurumları Üzerine Bir Bakış”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 28 (2016), 296.

¹²³ Tagaev, “Hokand Hanlığı'nda (1709-1876) Dini Teşkilat”, 62.

¹²⁴ Fahrettin Atar ve Aitmammat Kariiev, “Hokand Hanlığı'ndaki Yargı Kurumları Üzerine Bir Bakış”, 295.

¹²⁵ Tagaev, “Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi”, 116.

yürüttü. Ancak devlete karşı işlenen ağır suçlar kâdı kelânlar tarafından yürütülse de son söz hana ait olduğu bilinmektedir¹²⁶.

1.2.5. Taşra Teşkilatı

Hokand Hanlığı idari yönden vilayetlere (beyliklere), vilayetler kendi içlerinde şehir, mahalle, dehe¹²⁷ ve köy gibi birimlere ayrılmaktadır. Vilayetler idari birim olarak kullanılmasının yanı sıra askeri birim olarak da kullanılmıştır. Hokand Hanlığı'nda vilayet ve şehirler "hâkim" ve "beyler" tarafından, köy ve mahalleler ise "aksakallar" tarafından yönetilmektedir¹²⁸. Ayrıca Taşkent'in vilayet yöneticisinin, diğer vilayet yöneticilerinden farklı olarak "beylerbeyi" unvanı kullandığı bilinmektedir.

1.2.5.1. Hâkim

İslam literatüründe "hâkim" kelimesi hüküm veren, idareci ve kadı gibi yargı yetkisi de bulunan yöneticileri ifade etmektedir¹²⁹. İslam yargılama hukukunda hâkim kelimesi ile kadı kelimesi aynı anlamda kullanılmıştır. Hokand Hanlığı'nda vilayet ve şehirleri yöneten idarecilere hâkim unvanı verilmektedir. Genellikle hâkimler hanedan soylarından, yüksek rütbeli görevlilerden veya devlet işlerinde önemli hizmetleri başarmış kişilerden seçilmektedir. Bazı durumlarda ise yerel halktan da seçildiği görülmektedir. Vilayet ve şehirlerde han tarafından verilen görevleri yerine getirmekle yükümlü hâkimlerin toplum düzenini sağlamak, hak ve sorumlulukları yerine getirmek ve vatandaş ile devlet arasındaki ilişkileri düzenlemek gibi başlıca görevleri de bulunmaktadır.

1.2.5.2. Beylerbeyi

Türk İslam devletlerinde farklı isimlerle zikredilen bu yetkili, Osmanlı kaynaklarında "beylerbeyi, mir-i miran, emirü'l ümera ve vali" olarak adlandırılmaktadır. Beylerbeyi bulundukları bölgenin en büyük askeri amiri ve kumandanıdır. Vali olarak da bilinen beylerbeyi unvanı daha çok XVII. yy'dan itibaren kullanılmaya başlamıştır¹³⁰. Hokand

¹²⁶ Tagaev, "Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi", 116.

¹²⁷ Farsça bir sözcük olan "dehe" Türkistan hanlıklarında, kırsal bölgelerde birkaç köyden büyük olan, şehirlerde ise birkaç mahalleden oluşan idari birimdir. (bkz. Z.M. Marufov, "Özbek Tilinin İzahı Luğati", C. I, II, (Moskova: 1981), 581.

¹²⁸ Victor Dubbovitskii and Khaydarbek Bababekov, "The Rise and Fall of the Kokand Khanate", *In Fergana Valley: The Heart of Central Asia*, Editör: Frederick S. Starr, New York, 2011. 57.

¹²⁹ Ahmet Akgündüz, "Hâkim", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: 1997), 15: 182-183.

¹³⁰ Mehmet İpşirli, "Beylerbeyi", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: 1996), 6: 69-74.

Hanlığı'nda ilk kez 1835 yıllarında beylerbeyi unvanı kullanıldığı görülmektedir. Taşkent Valisi Gulam Şah'ın Darvaz ve Kulab'a yaptığı başarılı seferler sonucu Muhammed Ali Han tarafından "beylerbeyi" unvanı verilmiştir. Bu dönemden itibaren Taşkent vilayetinde beylerbeyi unvanı kullanılmaya devam etmiştir¹³¹.

1.2.5.3. Aksakal (Emin)

Türk ve Moğol geleneğinde toplum içerisinde sözü geçen, tecrübesine güvenilen yaşlı kimselere "aksakal" denilmektedir. Kabile lideri olan aksakallar sonraki dönemlerde farklı görevlerde de bulundukları bilinmektedir. Örneğin; Hive Hanlığı'nda elçilerin kabulüne iştirak etmeleri ve daha sonra farklı görevlerde bulunup, etkin devlet erkânı statüsüne yükseldikleri bilinmektedir¹³². Hokand Hanlığı'nda aksakallar, vilayet yöneticisi tarafından seçilmektedir¹³³. Bunlar kırsal bölgelerde büyük bir köyü veya birkaç köyü, şehirlerde ise mahalleleri yönetmektedir. Hokand Hanlığı'nda idari yapısına göre bazı durumlarda aksakalların seçimle de göreve geldiği görülmüştür. Toplumsal hayatı düzenleyen yasaları dinî kitaplara dayanarak şekillendirdikleri bilinmektedir.

1.3. Hokand Hanlığı'nın Sosyokültürel ve Ekonomik Yapısı

1.3.1. Sosyokültürel Yapı

Hanlığın diğer alanlarında olduğu gibi sosyal alanda da han sınırsız yetkilere sahip olmuştur. Gelir kaynağı yüksek olan birçok araziyi kendi yetkisine almıştır. Sınırsız yetkilere sahip olan han, arazilerini dıykanlara (çiftçilere) kiraya vermiştir. Handan sonra birçok yetkiye sahip olan üst düzey bürokrasi kesiminin maaşlarının yanı sıra hanın verdiği arazi topraklarından elde ettikleri gelirleri de bulunmaktadır. Ayrıca birçok vergiden muaf tutulmuşlardır. Orta dereceli devlet görevlileri aldıkları maaş ve işlettikleri arazi gelirleri ile geçimlerini sürdürmüşlerdir. Devlet himayesinde geniş alanlara yayılmaya başlayan dıykanların varlığı belirginleşmeye başlamıştır. Dıykanlar kendi içlerinde "hanın arazilerini ekip biçenler" ve "kendi arazilerini ekip biçenler" şeklinde sınıflara ayrılmaktadır¹³⁴. Hanın arazilerini ekip biçmekle görevli olan birinci gruptaki dıykanların hakları sınırlı olup, han istediği zaman arazilerini ve mahsullerini ellerinden

¹³¹ Koç, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX Yüzyılın İlk Yarısı)*, 69.

¹³² Özbekiston Milly Ensiklopediyasi, "Aksakal" (A harfi), 319.

¹³³ Koç, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX Yüzyılın İlk Yarısı)*, 72.

¹³⁴ Kariev, *Orta Asya'da İslam Yargı Teşkilatı ve İşleyişi (1709-1876) Hokand Hanlığı ve 1865-1928 Rus İşgal Süreci Örneği*, 38.

alabilmektedir. İkinci gruptaki dıykanlar ise mahsullerinin %50-60'ını arazi sahibine vermekle yükümlü olmuşlardır. Ayrıca devlete “*haraç-i dıykan*”¹³⁵ ve “*kafsan*”¹³⁶ vergilerini ödemekle mükellef tutulmuşlardır. Hanlıkta en alt tabakayı mardiker, kul, kün vb. statülerdeki köleler oluşturmaktadır. Genelde bu köleler Dungan, Çin, Solon, Kalmık, Jungar ve Madjur halkından oluşmuştur¹³⁷.

Hanlıkta dokumacılık, dericilik, terzilik, ipek işlemeciliği, boyacılık, bakırcılık, marangozluk ve demircilik işletmelerinin son derece geliştiği görülmektedir. Unvan sahipleri mimari alanda birçok cami, han, medrese, türbe, kale ve saray inşa ettirme yarışı içinde olmuşlardır. Ayrıca Ömer Han döneminde sarayda Maşrab, Cahon, Fitret, Adai, Fazli Namanganî vd. gibi edebiyatçıların yetiştiği ve birçok eserlerin verildiği bilinmektedir¹³⁸.

1.3.2. Ekonomik Yapı

1.3.2.1. Ziraat

Hokand Hanlığı verimli araziler üzerine kurulmuş olması sebebiyle tarım, hanlığın ekonomisi içinde önemli bir yere sahiptir. Fergana vadisinde birden fazla nehir bulunmaktadır. Aravan, Akbura, Soh, Karaderya, Kurşab, Yassı ve İsfera bu nehirlerden bazılarıdır. Hanlığın en büyük su kaynağı Sir Derya'dır. Fergana bölgesinde sulama sistemine önem verilmiştir. İrdana Biy döneminde Soh nehrinden ark çıkarılarak yeni tarım alanları meydana getirilmiştir. Ayrıca Narbuta Biy, Alim Han, Muhammed Ali Han ve Hudayar Han dönemlerinde de ark ve kanallar açılarak tarım arazilerinin genişlemesi sağlanmıştır. Devlet elindeki toprakların artması sonucu, sulama sistemi de gelişmiştir. Bölgede pamuk, buğday, mısır, kenevir, yonca vb. ürünler yetiştirilmekteydi. Arazilerin büyük bir kısmı devlet arazisi olarak kullanılmıştır. Bey ve hanların gelirlerinin çoğu kira ve vergilerden karşılanmaktaydı. Topraklar üzerinde geniş yetkilere sahip olan han,

¹³⁵ Dıykanların (çiftçilerin) devlete ödemekle zorunlu olduğu haraç vergisi.

¹³⁶ Sadaka mahiyetinde hasılatlardan verilen vergi türü.

¹³⁷ Kariev, Orta Asya'da İslam Yargı Teşkilatı ve İşleyişi (1709-1876) Hokand Hanlığı ve 1865-1928 Rus İşgal Süreci Örneği”, 38.

¹³⁸ Kariev, Orta Asya'da İslam Yargı Teşkilatı ve İşleyişi (1709-1876) Hokand Hanlığı ve 1865-1928 Rus İşgal Süreci Örneği”, 39.

toprak gelirlerini hizmet karşılığında devlet adamlarına, dinî kurumlarına ve din görevlilerine dağıttığı bilinmektedir¹³⁹.

1.3.2.2. Hayvancılık

Türklerin yaşadıkları bölgelerde tabiat ve iklim şartları sebebiyle hayvancılık temel geçim kaynaklarından biri olmuştur. Türklerde hayvancılığın izleri M.Ö 3000-2500'lü yıllara kadar dayanmaktadır. En çok beslenen hayvanların başında at ve koyun gelmektedir. Türkler besledikleri hayvanların etinden, sütünden yararlanmalarının yanı sıra derilerinden de giyim kuşamda faydalanmışlardır. Türk toplumlarında önemli bir yere sahip olan atlar sahibine itibar, koyun sürüsünün ise maddi güç kazandırdığı bilinmektedir¹⁴⁰. Türkistan coğrafyasında da hayvancılık önemlidir. Seyyahlara göre Türkmen atları başta olmak üzere at türleri Buhara'da oldukça yaygındır¹⁴¹. Özbek atlarının Buhara'nın kuzey taraflarında Hokand atlarının ise Semerkand'ın doğusunda yaygın olduğu bilinmektedir. Khanikoff, bu atlar içerisinde en güçlü Hokand atlarının olduğunu ileri sürmektedir¹⁴². Atları güçlü olması sebebiyle daha çok ticarete ve taşımacılıkta kullanmışlardır.

1.3.2.3. El Sanatları ve Zanaatçılık

Türkistan'da en önemli zanaat dallarından biri dokumacılıktır. Bu durum bölgedeki pamuk üretimi ve ipek böceği yetiştiriciliği ile ilişkilendirilebilir. En önemli zanaat dalları; dokumacılık, kıyafet yapımı, nakış, mücevhercilik, marangozluk, demircilik ve metal işçiliklerdir. Türkistan'da en iyi ipek Buhara'da üretilmektedir. Buhara'dan sonra Hokand daha sonra ise Hive gelmektedir¹⁴³. XIX. yy'da en kaliteli iplik üretimi Hokand'dadır. Ancak dokuma açısından Taşkent'in daha ileri seviyede olduğu bilinmektedir. Hokand, kumaş üretiminin yanı sıra seramik, kağıt üretimi, gümüş bilezik üretimi gibi alanlarda da ön plana çıkmaktadır¹⁴⁴.

Arşiv kayıtları hanlıkta yüzden fazla el sanatının olduğunu göstermektedir. Üretilen el sanatları tercihinde; altın, bakır, gümüş, kurşun, demir, zümrüt, turkuaz, lapis, lazuli gibi

¹³⁹ Doğan ve Erdoğan, *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)*, 485-486.

¹⁴⁰ Doğan ve Erdoğan, *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)*, 488.

¹⁴¹ Doğan ve Erdoğan, *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)*, 488.

¹⁴² Doğan ve Erdoğan, *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)*, 488.

¹⁴³ Doğan ve Erdoğan, *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)*, 491.

¹⁴⁴ Doğan ve Erdoğan, *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)*, 495.

değerli maden ve taşların kullanıldığı görülmektedir¹⁴⁵. Kilim dokuma, deri eşyalar, yama gibi el sanatları örnekleri günümüze kadar ulaşabilmiştir. Hanlıkta pamuktan ip eğirme sanatı oldukça yaygınlaşmıştır.

1.4. Hokand Şehri

Hokand, Özbekistan sınırları içerisinde, Fergana vadisinin¹⁴⁶ güneybatısında yer almaktadır. Türkiye Türkçesi'nde Hokand¹⁴⁷ olarak adlandırılan şehir, Arapça'da "Hûkand" veya "Hûkând"¹⁴⁸, Farsça'da Hûkand¹⁴⁹, Rusça'da Kokand, Kırgız Türkçesi'nde "Kokon"¹⁵⁰ Özbek Türkçesi'nde ise "Kûkon"¹⁵¹ veya "Qo'qon" olarak geçmektedir. Hokand isminin etimolojisi ile ilgili birçok görüş öne sürülmüştür. İbret, o dönemde bölgede çoğunlukla Taciklerin yaşadığını belirterek Çadək hocalarının bölgeyi ziyaretleri esnasında karşılaştıkları kazılmış çukurların ne olduğunu sorduklarında "*Huk Kand*" cevabını almalarıyla birlikte zaman içerisinde bu bölgenin "*Hukand*" ismiyle anılır olduğunu ifade etmektedir¹⁵². Bu bilgilerden yola çıkarak Tagaev İbret'in yanıldığını ifade etmektedir. Çünkü X. yy İslam coğrafyacılarının eserlerinde şehirle ilgili bilgilerin geçmesi ve hocaların bölgedeki iktidarının en erken 15. yy'a dayandığını varsayması bu düşüncesine sebep olmuştur¹⁵³. İslam coğrafyacılarının "*Huvakând*" ve "*Huvâkend*" şeklinde belirttiği isim daha sonraları "*Hokand (Hukand)*" şeklini almıştır.

¹⁴⁵ Doğan ve Erdoğan, *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluşları Yıkılışı)*, 498.

¹⁴⁶ Etrafı dağlarla çevrili olan Fergana vadisinin kuzeyinde Çatkal sıra dağları, kuzeydoğusunda Fergana dağları, güneyinde ise Alay ve Hisar dağları yer almaktadır. Seyhun Nehri ve birçok küçük ırmakla beslenmektedir. Yüzölçümü 23.000 kilometre olan vadi, deniz seviyesinden 900 m yüksekliktedir. Ticaret yolu güzergâhında bulunması sebebiyle vadi jeopolitik bir öneme sahiptir. Vadi tarih boyunca birçok topluluğun yerleşim merkezi olmuştur. Fergana, Çin kaynaklarında büyük bahçe anlamına gelen "Dayuan" (Davan) terimiyle Soğd yazılarında ise "dağlar aralığındaki vadi" anlamına gelen "Parkana" terimiyle karşılanmaktadır. (Bkz: B.H. Matboboyev, "Kadimgi Farğonaning İlk Orta Asrlar Davri Madaniyati (V-VIII asırlar), Arkeologik Manbalaraning Tarihiy Tahlili Asosida", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samarkand, 2009), Abduholik Abdurasul oğlu, *Kadimgi Farğona Tarihida (Hitoy/Çin Manbalarida Fergona Hakida İlk Malumotlar)* (Taşkent: Özbekiston, 2002), 36-37.)

¹⁴⁷ Konukçu, "Hokand Hanlığı", 215-216. (bkz. Ü. Bulduk, *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergâna Tarihi* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2006.)

¹⁴⁸ Ebu Abdillâh Şihâbeddin Yakut b. Abdullah Yakut el-Hamevî, *Kitabu mucemi'l-umran fi'l mustadraki alâ mucemi'l-buldan*, (Mısır: Saade Yayınları, 1907), 2: 184.

¹⁴⁹ Muhammed Hâkimhon, *Muntahab Al -Tavorih*, Yay. Haz.; Yayoi Kawara-Koichi Haneda, Tokyo: Research Institute For Languages And Cultures Of Asia And Africa, 2009.

¹⁵⁰ Ziyabidin Maksim (Magzunî), *Fergâna Handarının Tarihi*, Çev; M. Dosbolov- O. Sooronov, (Bişkek: Turar Basımevi, 2007), 58.

¹⁵¹ Muhammed Hâkimhon, *Muntahab at-tavorih*, Özbekçeye Çev; Şodmon Vohidov, (Taşkent: Yangi Asr Avlodi Yayınları, 2009), 175.

¹⁵² İbret, *Fergana Tarihi*, vr. 17 b.

¹⁵³ Mairambek Tagaev, "Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi", 112.

Halk arasında “*Hûk-kand*” olarak da bilinmektedir¹⁵⁴. A. Vambéry, bu ismin Farsça’da “iyi, güzel şehir” anlamında kullanılan *hobkand*’tan (*hûbkand*) geldiğini ve zamanla halk arasında Hokand ismine dönüştüğünü vurgulamaktadır¹⁵⁵. Seyyahlar, Hokand’ın çok rüzgârlı bir yer olduğunu ifade etmişlerdir. Potanin, Hokand’a kışın çok kar yağmadığını ancak yaz ve kış aylarında çok rüzgârlı olduğunu belirtmektedir¹⁵⁶. Hokand “yükseklikteki şehir” “Hu’lar şehri” olarak da nitelendirilmiştir¹⁵⁷. Kaynaklarda geçen “Hokandi Latif¹⁵⁸” (hoş şehir), “Hova kent” (havalı şehir, rüzgârlı şehir) anlamları Hokand şehrinin özelliğini daha iyi yansıtmaktadır. Bu da yükseklikteki şehir, Hu’lar şehri anlamlarını destekler niteliktedir. İslam kaynaklarında geçen Hokand, X. yüzyıllarda küçük bir kasabadan oluşmaktadır. Babürnamede küçük bir yer anlamına gelen “urçin” terimiyle karşılanmıştır¹⁵⁹. Muhtemelen Babür’ün Fergana hâkimiyeti dönemine (1494-1504) kadar küçük yer olan Hokand, VIII. yy’ın yarısından itibaren gelişme göstererek Ming hanedanlığının önemli şehri olmuştur¹⁶⁰. Hokand etimolojisi hakkında kesin bir sonuca varılamaması bu bölgenin çok eski tarihlere dayandığını göstermektedir. Muhtemelen yapılacak kazı çalışmaları sonucunda Hokand etimolojisi ve tarihi kesinlik kazanacaktır.

¹⁵⁴ Catherine Poujol, “Hokand” *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: 1998), 18: 214.

¹⁵⁵ A. Vambéry, *Travels in Central Asia*, (London: 1864), 384.

¹⁵⁶ Mairambek Tagaev, “Hokand Hanlığı’nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi”, 112.

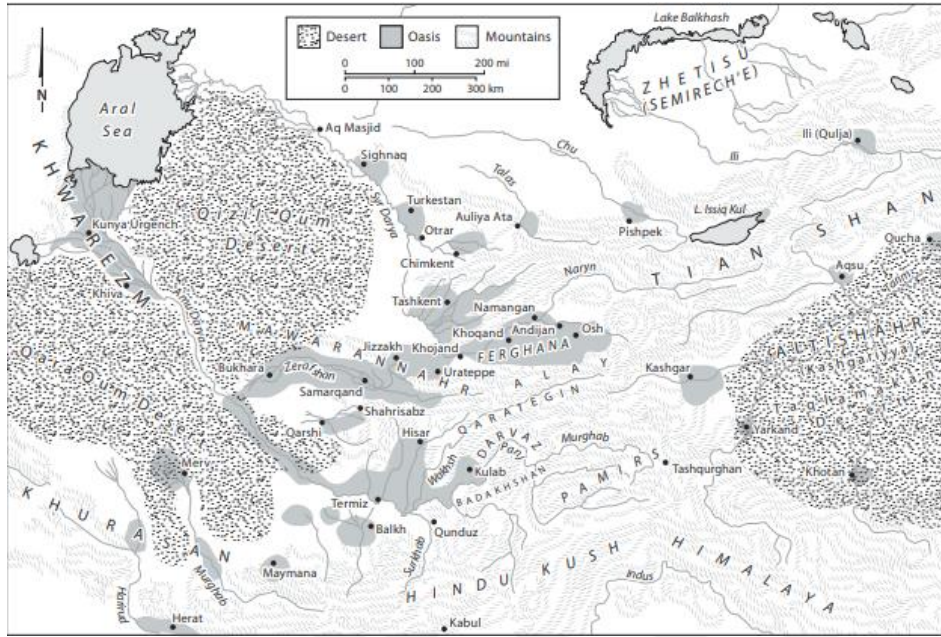
¹⁵⁷ Özbekiston Milliy Ensiklopediyasi O. Corayev, “Kukon”, C. 11: 205-206.

¹⁵⁸ Avaz Muhammed Attâr Hokandî, *Tühfet Tevârih-i Hânî*, vr. 50a; Rusya Fenler Akademisi Doğu Bilimler Enstitüsü St. Petersburg El Yazmalar Bölümü No: 440. (Bkz. Vambéry, *Travels in Central Asia*, 384.)

¹⁵⁹ Zahiraddin Muhammed Babür, *Baburname*, nşr. P. Şamsiev, S. Mirzaev, (Taşkent: Özbekistan SSSR Fenler Akademisi Yayınları, 1960), 81, 161.

¹⁶⁰ Catherine Poujol, “Hokand”, 214.

Şekil 1.3. Türkistan coğrafyası görünümü

Kaynak: Levi, “The Rise and Fall of Khogand (1709-1876)”, *Central Asia in the Global Age (Central Eurasia in Context)*, XXII.

Şekil 1.4. Özbekistan siyasi haritası ve Hokand şehri görünümü

Kaynak: <https://www.turkiye-rehberi.net/harita/kokand-haritasi> (Erişim Tarihi: 02.10.2023)

Hokand'ın 18. ve 19. yy'ın ilk yarısında yalnızca hanlığın değil Türkistan'ın da en büyük şehirlerinden biridir¹⁶¹. Vambery de 1863'te Türkistan'a yaptığı seyahatte Hokand şehrinin oldukça büyük olduğunu ifade etmektedir. Vambery'e göre hanlığın merkezi olan Hokand şehri, Hive'nin beş katı Buhara'nın ise üç katı büyüklüktedir. Ayrıca şehrin güneyinde hanın sarayının olduğu ve etrafının bahçelerle çevrili olduğunu da belirtmektedir. Şehirde gördüğü dört adet taştan inşa edilmiş camiden de bahsetmektedir¹⁶². Ancak bahsedilen camilerin varlığı günümüzde söz konusu değildir. Ticaret yolu üzerinde bulunan Hokand'da yerli ipek ve yünlü ürünlerin satıldığı küçük bir pazar da yer almaktadır¹⁶³. Bazı kaynaklara göre Hokand şehri Çin ve Hindistan'ın ticari yollarının kesiştiği bölgede bulunmaktadır¹⁶⁴. Şehir on iki kapılı surla çevrilidir. Şehirde cami, medrese, saray, türbe vb. yapılar Türkistan'ın mimari özellikleri baz alınarak inşa edilmiştir. Scheyler, Hokand'ın modern bir şehir olduğunu ve şehirde hemen hemen 500 caminin yer aldığı nüfusunun ise yaklaşık 75 bin olduğunu ileri sürmektedir¹⁶⁵. Horoşin, Hokand'da 600 cami, 15 medrese, 10 kervansaray ve 540 mahallenin yer aldığından bahsetmektedir¹⁶⁶. Diğer bir kaynakta ise şehirde 280 mahalle, 9 kervansaray, 6 hamam, 12 medrese ve 360 cami olduğu belirtilmektedir¹⁶⁷. Bu bilgilere istinaden inşa edilen mimari yapıların çoğu günümüze ulaşamamıştır. Hokand Hanlığı dönemi içerisinde şehirde inşa edilen yapıların ancak bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir. Cuma Cami, Çalpak, Dasturhançi, Hurcun (Hıştin), Hacıbek (Hacıbiy), Medrese-i Mir veya Narbuta Biy, Sahibzade Miyan (Ahad) Hazretleri, Zimbardor Medreseleri, Dahma-i Şahan, Madari Han, Chamach Buva ve Şah Selim Halife Türbeleri, Eşonbuva ve Tarokçılık Hamamları ile Hudayar Han Sarayı günümüze ulaşabilen en önemli eserlerdir.

¹⁶¹ K. Usmanov, U. Curayev ve N. Norkulov, *İstoriya Uzbekistana 8 (XVI-Pervaya Polovina XIX Veka)* (Taşkent: O'QITUVSHI, 2014), 128.

¹⁶² Vambery, *Travels in Central Asia*, 384. (bkz. Catherine Poujol, "Hokand", 214.)

¹⁶³ Aiiitmat Kariev, "Orta Asya'da İslam Yargı Teşkilatı ve İşleyişi (1709-1876) Hokand Hanlığı ve 1865-1928 Rus İşgal Süreci Örneği", 46.

¹⁶⁴ Ozbek Sovet Ensiklopediyasi, C. XIV: 297.

¹⁶⁵ Schuyler, *Turkistan Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja*, C. II: 11.

¹⁶⁶ A. P. Horoşin, *Sbornik Statey Kasayuşihsiya Turkestanskogo Kraya*, A. Tranşeliya, St. (Petersburg: Stremiyannaya Tipografyası, 1876), 40-41.

¹⁶⁷ Tagaev, "Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi", 115.

İKİNCİ BÖLÜM

KATALOG

2.1. Günümüze Ulaşabilen Yapılar

2.1.1. Cami ve Mescitler

2.1.1.1. Cuma Cami Mescidi

Hokand şehir merkezinde Hamza Caddesi¹⁶⁸ üzerinde yer alan yapı, büyük bir avlu etrafında sıralanan medrese, cami ve minareden oluşmaktadır (Fotoğraf 2.1). Yapı kompleksinden medrese bölümü günümüze ulaşamamıştır. Ancak medrese bölümünün kalıntıları üzerine günümüzde odalar inşa edilmiştir. Yapının üzerinde inşa ve onarım kitabesi bulunmamaktadır. Bu sebeple banisi ve tarihi hakkında kesin bir bilgiye varılamamaktadır. Eski el yazmaları ve arşiv kaynaklarına göre Alim Han (1800-1810) döneminde caminin inşasına başlanmıştır. İnşa süreci devam ederken Alim Han hayatını kaybetmiştir. Alim Han'ın ölümünden sonra yarım kalan cami inşasını Ömer Han 1817-1818 yılında devam ettirmiştir¹⁶⁹. Azimov'a göre yapı, Ömer Han döneminde (1809-1822) yapılmış olup 19. yüzyılın başlarına tarihlendirilmektedir¹⁷⁰. 100 hücre odalı olduğu bilinen medresede öğrenci sayısının fazla olması nedeniyle cami de oldukça büyük inşa edilmiştir¹⁷¹. Kaynaklara göre; yapının inşasını dönemin büyük mimarlarından Molla Hudayar Istravsaniy-Mahvi yönetmiştir¹⁷². Fazlı'nın "Mecmua-i Sairon" adlı eserinde Mahvi'nin, Cuma Cami'nin inşaatına baş mimar olarak

¹⁶⁸ Türkiye Türkçesinde "cadde ve sokak" kelimelerine karşılık Özbek Türkçesinde "ko'cha" kelimesi kullanılmaktadır.

¹⁶⁹ Bababekov, vd., *Kokand 2000*, 200. (bkz. Bobobekov, *Kukon Tarihi*, 224-229.)

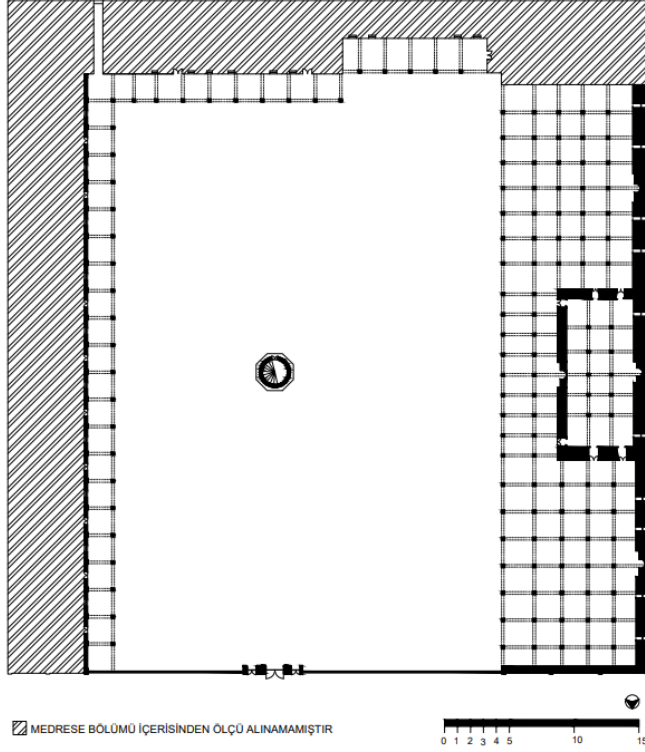
¹⁷⁰ İskandar Azimov, *Arhitekturnıyye Pamyatiki Ferganskoy Dolıny* (Taşkent: Ozbekiston, 1982), 24. (bkz. İ. Azimov, *Fargona Vodiysining Arhitektura Yadgorlıkları*, 25.)

¹⁷¹ Bababekov, vd., *Kokand 2000*, 200.

¹⁷² Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 44.

atıldığından ve onun emrinde iki yüz kaliteli mimarın çalıştığından bahsedilmektedir¹⁷³. Cuma Cami medrese olarak da hizmet verdiği için halk arasında “Medrese-i Cami” olarak anılmıştır. Cami, kuzey-güney doğrultusunda enine uzanan dikdörtgen formlu çok ayaklı bir plan şemasına sahiptir (Plan 2.1). Yapının avlusuna kuzey cepheden giriş sağlanmaktadır.

Plan 2.1. Cuma Cami Mescidi Planı

Kaynak: Argunşah (2023)

Cami tuğla malzemeden inşa edilmiş olup, caminin yazlık ve kışlık bölümleri bulunmaktadır. Yazlık bölüm mihraba paralel beş sahından, kışlık bölüm ise mihraba paralel üç sahından oluşmaktadır. Yapı, toplamda 98 adet ahşap sütunun taşıdığı kirişli tavan ile örtülüdür. Rivayetlere göre üst örtüyü taşıyan ahşap sütunların Avrangzeb’in kızı ünlü şair Zeybu’n-nisâ (Zeybu’n-nisâ Begim (1643-1721)) tarafından Hindistan’dan gönderilmiştir. Ancak birincil kaynaklarda bu rivayeti kanıtlayan hiçbir belgeye rastlanılmamıştır¹⁷⁴.

¹⁷³ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 44.

¹⁷⁴ Bababekov, vd., *Kokand 2000*, 199.

Yapının güney cephesi sonradan inşa edilen medrese duvarıyla birleştirilmiştir. Cephe duvarı harç ile sıvanarak boyanmıştır (Fotoğraf 2.2). Cephede kareye yakın dikdörtgen formlu beş adet pencere açıklığı yer almaktadır.

Batı cephede dikdörtgen formlu ahşap lentolu on adet pencere açıklığı yer almaktadır. Pencere açıklığının aşağıda kalması, toprak zeminin yükseldiğini göstermektedir (Fotoğraf 2.3-2.4). Pencere açıklıklarına demir parmaklıklar yerleştirilmiştir.

Dikdörtgen formlu tuğla silmeler kuzey cepheye hareketlilik kazandırmıştır. Yapıya girişin sağlandığı avlu giriş kapısı da kuzey cephede yer almaktadır (Fotoğraf 2.5-2.6). Taç kapı bloğu şeklinde yükselen sivri kemerli üç kapı açıklığı ile avluya giriş sağlanmaktadır. Sivri kemer alınlıkları bitkisel çini süslemelerle bezenmiştir. Ancak kapı orijinal değildir.

Avluya açılan doğu cepheden caminin yazlık bölümüne giriş sağlanmaktadır (Fotoğraf 2.7-2.8). Önemli büyüklüğe sahip olan cami (97,5 x 25,5 m) süsleme ve dekor açısından oldukça dikkat çekicidir. Yazlık ve kışlık bölümlerin yer aldığı yapıda farklı mezhepler için ayrılmış dört mihrap yer almaktadır. Yazlık bölümde üç, kışlık bölümde ise bir mihrap bulunmaktadır. Kışlık bölüm, yazlık olarak kullanılan mekânın üç bölüme ayrılmasına neden olmuştur. Yazlık mekân mihraba paralel beş sahınlıdır. Cephe duvarları alçı ile sıvanmış olup boyalıdır. Yapının kuzey-güney cephe duvarlarında dikdörtgen pano içerisine yerleştirilmiş sivri kemerli kartuşlar yer almaktadır (Fotoğraf 2.9-2.10). Batı cephe duvarında ise kuzey-güney duvarlarında olduğu gibi kartuşlar bulunmakta olup sivri kemer içerisine yerleştirilmiş üç adet mihrap yer almaktadır (Fotoğraf 2.11-2.12). Ayrıca duvarda yer alan pencere açıklıkları alçı şebeke ile kapatılmıştır. Yazlık bölümde yer alan 88 adet ahşap sütun üst örtüyü taşımaktadır. Sütunlar mermer kaide üzerinde yükselmektedir. Oyma tekniğiyle ahşap sütunların alt kısmı bitkisel motiflerle işlenmiştir. Ahşap sütunların taşıdığı kirişli tavan renkli kalem işi süslemelerle birbirinden farklı renklerle boyanmıştır. Mihrap önü sütun başlıkları mukarnas dolgulu olup üst örtüsü yanlara göre daha yüksek tutulmuştur. Kalem işi geometrik ve bitkisel süslemeler mihrap önünde daha yoğundur (Fotoğraf 2.13-2.14-2.15). Kirişli tavanda lacivert, yeşil, sarı, kırmızı, kahverengi, beyaz, mavi, açık yeşil, turkuaz vb. renklerin hâkim olduğu görülmektedir.

Kışlık bölüm kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen formlu bir plan şemasına sahiptir. Bu bölüme kuzey, doğu ve güney duvarlarında ikişer adet olmak üzere toplamda altı adet sivri kemerli kapı açıklığından giriş sağlanmaktadır. Tuğla malzeme ile inşa edilen bölüm alçı ile sıvanmıştır. Sade görünümlü cephe duvarlarında dikdörtgen pano içerisine alınmış sağır sivri kemerler yer almaktadır. Ayrıca duvarların alt kısmında kartuşlar bulunmaktadır. İçerisi kuzey, güney, batı ve doğu duvarlarında ikişer adet olmak üzere toplamda sekiz adet pencere açıklığı ile aydınlatılmaktadır. Batı duvarında yer alan iki adet pencere açıklığı dikdörtgen formlu olup diğerleri sivri kemerlidir. Pencere açıklıkları alçı şebekeler ile kapatılmıştır (Fotoğraf 2.16-2.17-2.18-2.19). Kışlık bölüm mihraba paralel üç sahnalıdır. Batı duvarının ortasında sivri kemer nişi içerisine alınmış mihrap bulunmaktadır. Sade görünümlü mihrap nişi üç yönden tek sıra silme ile hareketlendirilmiştir (Fotoğraf 2.20). On adet ahşap sütunun taşıdığı üst örtü kirişli tavan ile kapatılmıştır. Ahşap sütunların alt kısımları bitkisel motiflerle süslenmiştir. Kirişli tavanda yukarıya doğru yükselen dikdörtgen formlu iki adet aydınlık köşkleri yer almaktadır (Fotoğraf 2.21-2.22-2.23). Aydınlık köşklarinin kasnak kısmında sekizer adet olmak üzere toplamda on altı adet dikdörtgen formlu alçı şebekeli pencere açıklığı bulunmaktadır. Kirişli tavan bölümleri birbirinden farklı renklere boyanmıştır. Kirişin kenarları ise kalem işi süslemelerle bezenmiştir. Üst örtü sonradan dıştan kırma sac çatı ile kaplanmıştır (Fotoğraf 2.24).

Cami ile medrese arasında bulunan büyük avlunun ortasında minare yer almaktadır (Fotoğraf 2.25). Minare 1852 yılında inşa edilmiş olup¹⁷⁵, 17 cm yüksekliği bulunan sekizgen kaide üzerinde yükselmektedir. 22 metreden fazla yüksekliğe sahip olan sade görünümlü minarede tuğla malzeme kullanılmıştır. Aşağıdan yukarıya doğru daralan silindirik gövde üzerinde iki adet süsleme kuşağı yer almaktadır. Silindirik gövdenin kuzey ve güney cephesinde ikişer adet olmak üzere toplamda dört adet dikdörtgen formlu mazgal pencere açıklığı bulunmaktadır (Fotoğraf 2.26). Güney cephede bulunan dikdörtgen formlu ahşap kapı açıklığından minareye çıkılmaktadır. Yukarıya doğru spiral şekilde dönen 50 basamaklı merdiven ile şerefe kısmına ulaşılmaktadır. Şerefe bölümünde altı adet sivri kemerli açıklık bulunmaktadır. Şerefe bölümü dıştan turkuaz renkli kubbe ile örtülüdür (Fotoğraf 2.27-2.28-2.29-2.30). Minarenin, 1975-1982

¹⁷⁵ B. Khoshimov ve M. Mansurova, *Kokand and Handicrafts (texts-photo): photoalbum*, (Fergana: 2019) 13. (bkz. Bobobekov, *Kokon Tarihi*, 226., Bababekov, vd., *Kokand 2000*, 200.)

yıllarında yapılan onarım çalışmaları sırasında tuğla malzeme ile motifsiz bir şekilde inşa edildiği bilinmektedir¹⁷⁶. Sade görünümlü minareye kurtuluş yıllarında yapılan onarımlarla çini süslemeler eklenmiştir.

Medrese bölümü 1918 yılına, cami ise 1928 yılına kadar hizmet verebilmiştir. Sovyet döneminde yapının büyük bölümü yıkılmış olup caminin bir bölümü depo olarak kullanılmıştır. Avlu ise pazar alanına dönüştürülmüştür. Yapı, daha sonra ticaret ofislerine devredilmiştir¹⁷⁷.

Onarımlar: Hudayar Han'ın talimatıyla çeşitli bölgelerden davet edilen ustalar tarafından 1857 yılında caminin büyük onarımı gerçekleştirilmiştir¹⁷⁸. Hudayar Han masraflar için iki yıllık vakıf gelirlerinin kullanılmasını emretmiştir¹⁷⁹. Buradan da anlaşıyor ki yapının onarım giderleri oldukça fazladır. Sömürge döneminde bina yeniden düzenlenmiş ve yenilenmiştir. Cami restorasyonlarına belirli bir süre izin verilmemiştir. Ancak 1905-1907 yılları arasında yerel zenginlerden Mir Habibbay, Salihhan Boybaçça, Mirrabbibay ve Mirgulşanbay'ın girişimleri üzerine cami restorasyonuna izin verilmiştir¹⁸⁰. Fergana vadisindeki şehirlerden, köylerden çeşitli yeteneklere sahip olan ustalar getirilmiştir. Ancak ustaların deneyimsiz olduğu camide var olan süslemelerin düzensiz bir şekilde tamamen boyanmasından anlaşılmaktadır. Yenileme sürecinde de bazı sütunlar değiştirilmiştir.

Yapı kompleksi içerisinde yer alan çarşı dükkânları 1960 yılında dışarıya taşınmıştır. Cami, 1975-1982 yılları arasında aslına uygun bir şekilde restore edilmeye çalışılmıştır. Avluda bulunan dükkânlar yıkılmış ve çime çevrilmiştir¹⁸¹. Son olarak 2009-2012 yılları arasında yapının detaylı bir şekilde onarım geçirdiği bilinmektedir¹⁸².

Yapı günümüzde müze olarak kullanılmakta olup ziyaretçilere açıktır.

¹⁷⁶ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 44.

¹⁷⁷ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 49.

¹⁷⁸ Bobobekov, *Kokon Tarihi*, 226.

¹⁷⁹ V. P. Halivkin, *Kratkaya İstoriya Kokandskogo Hastva* (Kazan: 1986), 185.

¹⁸⁰ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 48.

¹⁸¹ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 49.

¹⁸² Bababekov, vd., *Kokand 2000*, 201.

Fotoğraf 2.1. Yapının genel görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.2. Güney cephe görünümü.

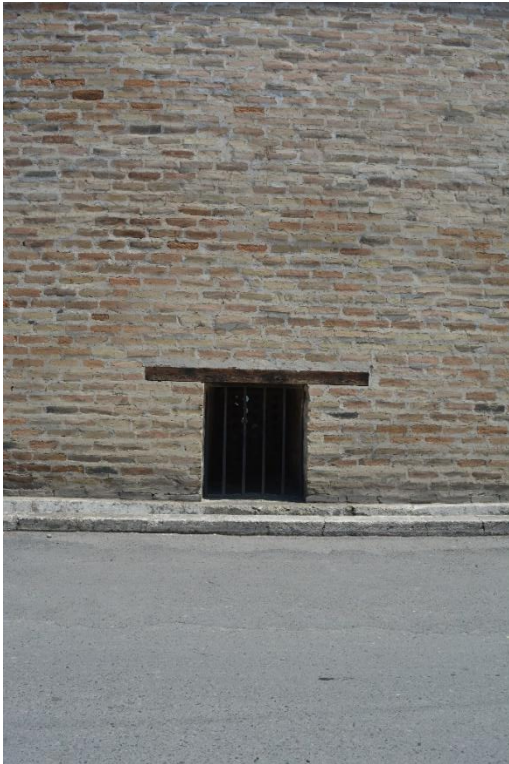
Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.3. Batı cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.4. Batı cephe pencere detayı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.5. Kuzey cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.6. Kuzey cephe avluya giriş kapısı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.7. Doğu cephe genel görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.8. Doğu cephenin detay görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.9. Güney cephe duvarı alçı süsleme görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.10. Kuzey cephe duvarı alçı süsleme görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.11. Batı cephe duvarı ve mihrap görünümü.

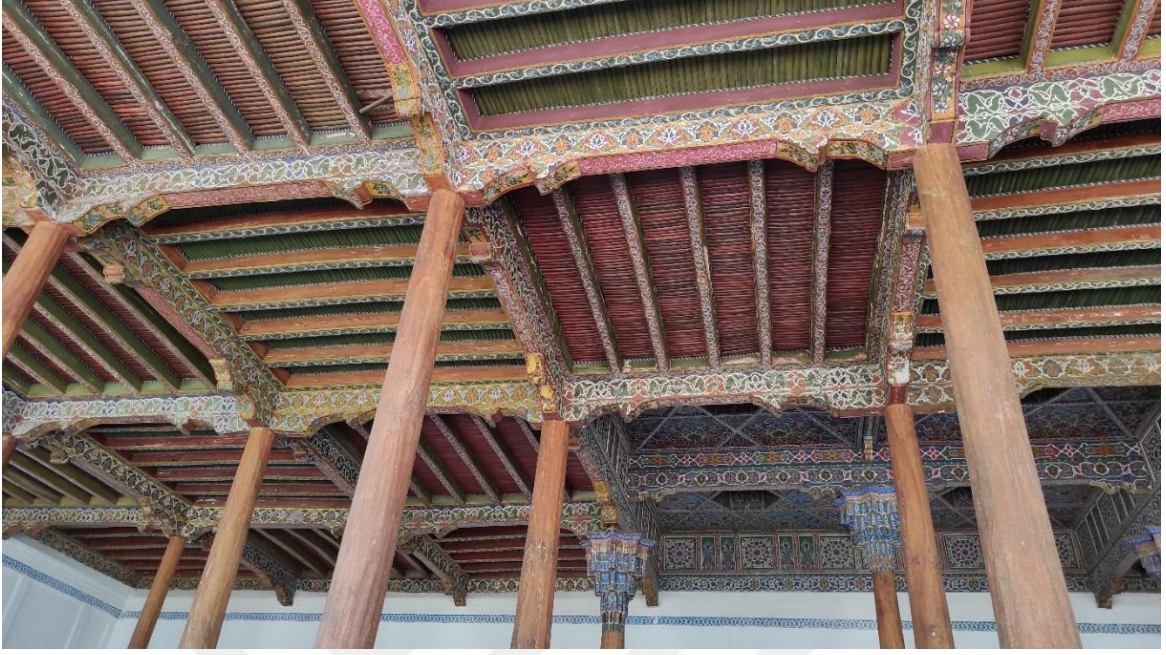
Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.12. Mihrap görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.13. Tavan süslemeleri görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.14. Tavan süslemesi görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.15. Mihrap önu tavan süslemesi detay görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.16. Kışlık bölümün kuzey cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.17. Kışlık bölümün doğu cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.18. Kışlık bölümün güney cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.19. Harimin giriş kapısı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.20. Mihrap görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.21. Harimin genel görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.22. Harimin kirişli tavan görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.23. Aydınlık köşkleri görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.24. Kırmı sac çatı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.25. Minare genel görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.26. Süsleme kuşağı ve mazgal pencere görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.27. Minarenin giriş kapısı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.28. Minarenin merdiven basamakları görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.29. Şerefe kısmından kubbe içi görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.30. Şerefe ve kubbe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

2.1.2. Medreseler

2.1.2.1. Çalpak Medresesi

Hokand şehir merkezinde Novvoylik Meydanı Cembul Caddesi üzerinde bulunan yapı, büyük mezarlığın yanında Dahma-i Şahan Türbesi'nin güneybatısında yer almaktadır. Cami, medrese, abdesthane ve yardımcı bina kompleksinden oluşan yapının büyük bir kısmı yıkılmıştır. Günümüze medrese bölümünün ancak bir kısmı ulaşabilmiştir. Yapının üzerinde inşa ve onarım kitabesi bulunmamaktadır. Bu sebeple banisi ve tarihi hakkında kesin bir bilgiye varılamamaktadır. Kaynaklara göre, halk arasında “Hakim Ayim” olarak bilinen Şir Ali Han'ın eşi Hokand Kraliçesi Carkin Ayim tarafından H. 1249 (M. 1844) yılında yaptırılmıştır¹⁸³. Yapı, Bozor adında bir mimar tarafından yönetilen ustalarca inşa edilmiştir. Medrese, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen formlu açık avlulu tek katlı, tek eyvanlı plan şemasına sahiptir (Çizim 2.1, Plan 2.2). Bir dershaneli 29 hücre odalı olduğu bilinen medresede 4 müderrisin görev aldığı ve 43 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir¹⁸⁴ (Fotoğraf 2.31). Ancak medresenin 9 hücre odası günümüze ulaşabilmiştir. Medrese, zeminin yükselmesi sonucu çukurda kalmıştır.

Yapı tuğla malzemeden inşa edilmiştir. Yapının güney ve batı cephesi boyunca inşa edilen evler medresenin güney ve batı cephesini tamamen kapatmıştır. Adeta güney ve batı cephelerinden bakıldığında medrese görünmemektedir. Kuzey cephe sağırdır ve köşelerde silindirik bir şekilde cephe boyunca yükselen birer payanda yer almaktadır (Fotoğraf 2.32). Yapının doğu cephesi avluya girişin sağlandığı bölümdür. Doğü cephe duvarına sağır sivri kemer nişleri ile hareketlilik kazandırıldığı görülmektedir. Sonradan inşa edilen giriş açıklığına taç kapı görünümü verilmiştir. Taç kapı beden duvarlarından yüksek tutulmuştur. Dikdörtgen formlu blok halinde yükselen taç kapının sivri kemerli kapı açıklığından avluya giriş sağlanmaktadır (Fotoğraf 2.33-2.34). Dört basamaklı merdiven aracılığı ile avluya inilmektedir. Avlunun güney cephesindeki hücre odaları günümüze ulaşamamıştır (Fotoğraf 2.35). Batı cephede bir eyvan ve üç hücre odası yer almaktadır. Eyvan, ortadan ikiye bölünmüş olup iki katlı görünüme sahiptir. Ancak üst kata çıkış merdiveni bulunmamaktadır. Muhtemelen ara bölme sonradan eklenmiştir. Sivri kemer nişleri içerisinde yer alan dikdörtgen formlu öğrenci odaları avluya

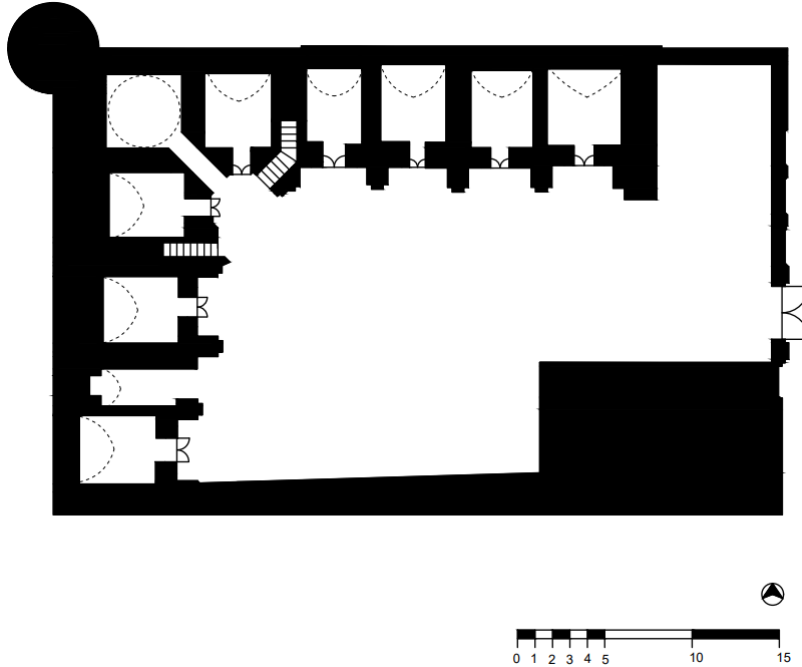
¹⁸³ İslam Karimov, *Kısmen ve Tolik Saklanib Kolgan Yadgorlıklar*, (İyun 1992), 57.

¹⁸⁴ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 76.

açılmaktadır. Cephede doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen formlu üç adet öğrenci hücresi yer almaktadır. Her hücrenin bir kapısı ve sivri kemerli bir penceresi bulunmaktadır. Pencere alçı şebeke ile kapatılmıştır. Her hücre odasında ikişer niş ve bir ocak bulunmaktadır. Hücre odaları ahşap örtü ile kapatılmıştır (Fotoğraf 2.36-2.37-2.38-2.39). Kuzey cephede yer alan öğrenci odaları, kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı altı hücreden oluşmaktadır. Her hücrenin bir kapısı ve kapı üzerinde ise sivri kemerli bir penceresi bulunmaktadır. Pencere alçı şebeke ile kapatılmıştır. Her hücre odasında ikişer niş ve bir ocak bulunmaktadır. Hücre odaları ahşap tavan ile kapatılmıştır (Fotoğraf 2.40-2.41-2.42). Kuzeybatı köşede yer alan merdiven ile medresenin çatı katına çıkış sağlanmaktadır. İçeriden ahşap tavanla örtülü olduğu görülen hücre odalarına çatıdan bakıldığında sivri tonoz ile örtülü olduğu görülmektedir. (Fotoğraf 2.43-2.44). Doğu cephenin hücre odaları günümüze ulaşamamıştır (Fotoğraf 2.45).

Onarımlar: 1970-1980 yılları arasında onarım yapıldığı bilinmektedir¹⁸⁵. Medrese atıl bir şekilde bırakılmış olup günümüzde depo olarak kullanılmaktadır.

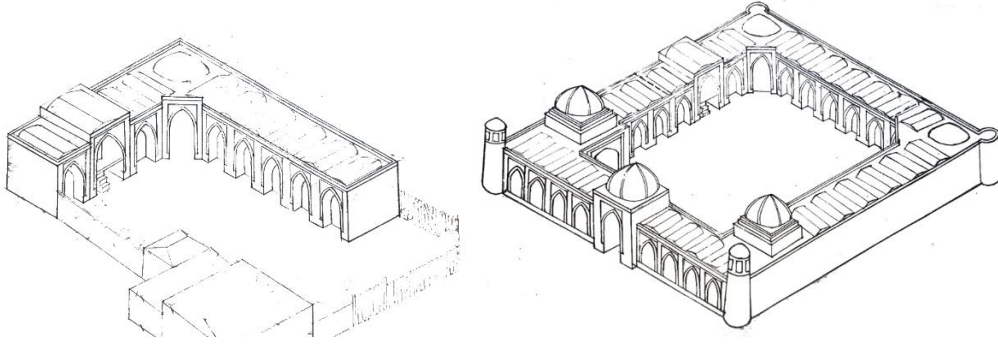
Plan 2.2. Çalpak Medresesi planı

Kaynak: Argunşah (2023)

¹⁸⁵ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 76.

Çizim 2.1. Çalpak Medresesi üç boyutlu çizimleri

Kaynak: Madaniy Meros Departamenti¹⁸⁶ arşivinden işlenerek

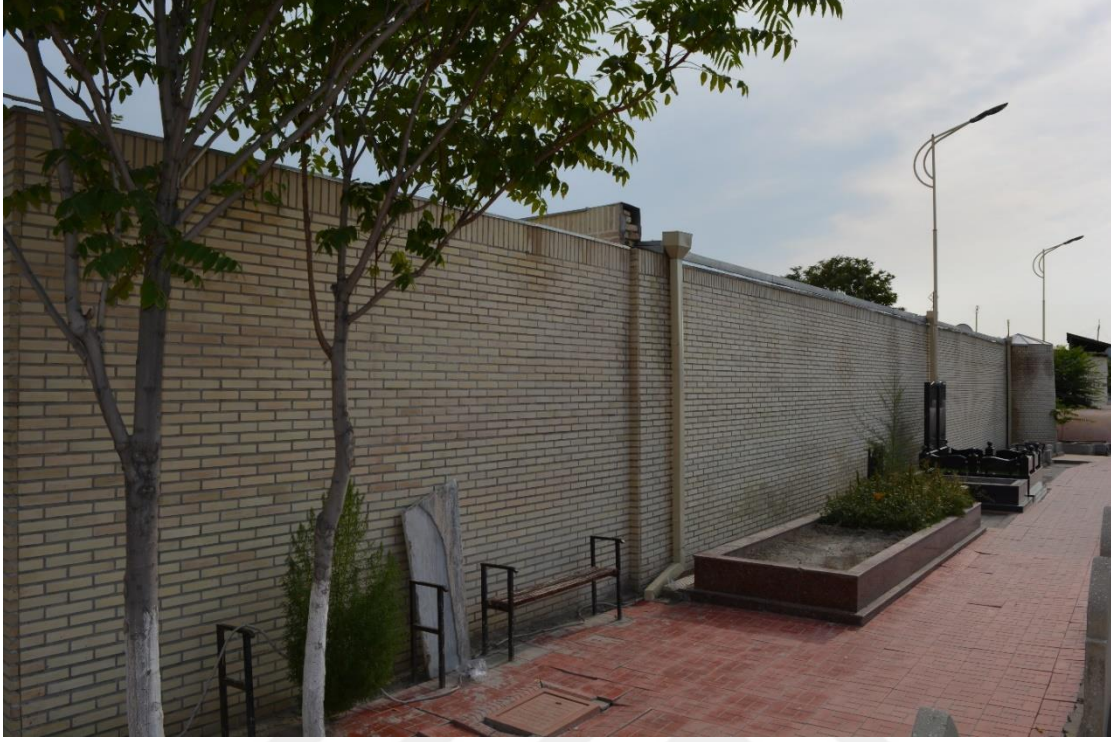
Fotoğraf 2.31. Çalpak Medresesinin önceki hali genel görünümü.

Kaynak: Madaniy Meros Departamenti arşivinden (1966)

¹⁸⁶ Turizm va Madaniyat Vazirligi Huzuridagi Madaniy Meros Depatamenti Arxivi, Toshkent: Uzbekiston.

Fotoğraf 2.32. Kuzey cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.33. Doğu cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.34. Taç kapı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.35. Avludan güney cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.36. Batı cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.37. Eyvan görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.38. Hücre odası açıklığı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.39. Hücre odasının içeriden görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.40. Kuzey cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.41. Hücre odalarının içeriden görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.42. Hücre odası görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.43.  atı katına çıkış merdiveni görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.44. Çatı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.45. Doğu cephe görünümü.

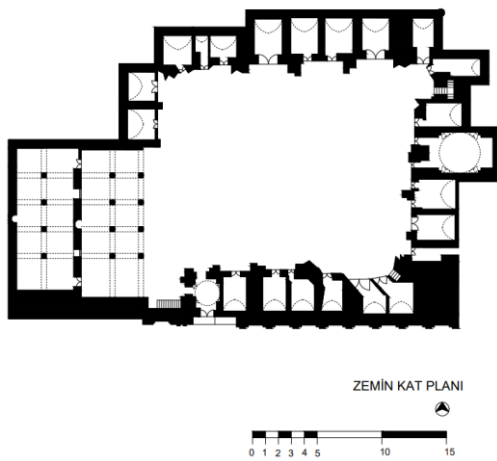

Kaynak: Argunşah (2021)

2.1.2.2. Dasturhançi Medresesi

Yapı, Hokand şehir merkezinde Yeni Çarşı¹⁸⁷ mevkinde Eşonbobo Hoca Mahallesi Marg'ılın ve Tıncılık Sokağı arasında yer almaktadır. Üzerinde inşa ve onarım kitabesi bulunmamaktadır. Bu sebeple banisi ve tarihi hakkında kesin bir bilgiye varılamamaktadır. Kaynaklara göre medresenin H. 1249 (M. 1833) yılında Muhammed Canoqi'nin oğlu ünlü devlet adamı Mahmud Dasturhançi tarafından yaptırıldığı bilinmektedir¹⁸⁸. Alimov'a göre medrese 1848 yılında Eşonguzar Mahallesi'nde inşa edilmiştir¹⁸⁹. Mahmud Dasturhançi'nin medreseye büyük miktarda vakıf malı bağışladığı bilinmektedir¹⁹⁰. İki dönümlük arazi ve 69 dükkânın kirası medreseye vakıf geliri olarak kullanılmıştır. Yapı dikdörtgen formlu açık avlulu, tek katlı ve üç eyvanlı plan şemasına sahiptir. (Plan 2.3-2.4). Yapının giriş eyvanı ile doğu cephesi iki katlı olarak tasarlanmıştır. Medrese dış bahçe ile birlikte iki avluya sahiptir. Günümüzde avlu etrafında mescit, dershane ve hücre odalarının yer aldığı görülmektedir. Dış avlu ise muhtemelen bahçe olarak kullanılmaktaydı. 1912 raporlarına göre medresede 35 hücre odasının bulunduğu ve 68 talebinin eğitim gördüğü bilinmektedir¹⁹¹. İç avlu etrafında yer alan hücre odalarının bir kısmı yıkılmıştır. Günümüzde medrese otuz bir hücre odasından oluşmaktadır. Zeminin yükselmesi sonucu yapı çukurda kalmıştır.

Plan 2.3: Dasturhançi Medresesi zemin kat planı

Kaynak: Argunşah (2023)

¹⁸⁷ Yeni Çarşı: Özbek Türkçesinde “Yangi Çorsu” olarak ifade edilmektedir.

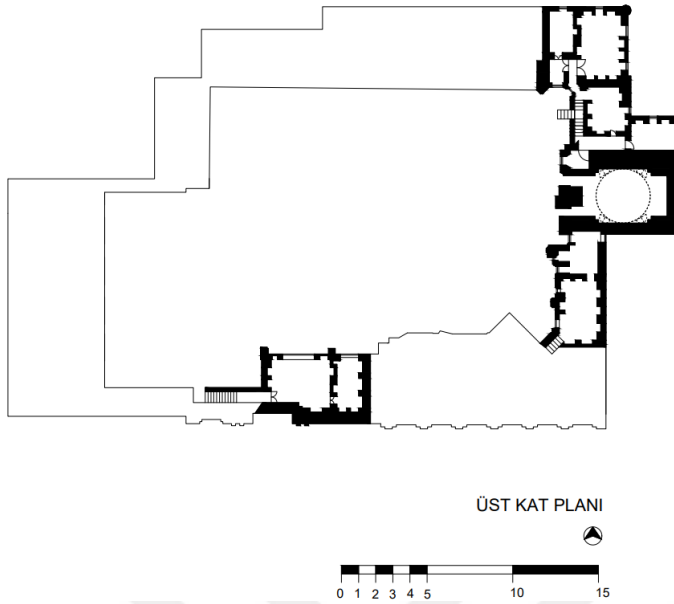
¹⁸⁸ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 75.

¹⁸⁹ Alimov, *Kokon Hanlığının Madrasa va Maktablari Tarihi*, 80.

¹⁹⁰ ЎЗР МДА, И-19-ф, 1-р, 33274-й, 21-в.

¹⁹¹ Каримов, *Қисман ва тўлиқ сақланиб қолган ёдгорликлар*, 57.

Plan 2.4. Dasturhançi Medresesi üst kat planı

Kaynak: Madaniy Meros Departamenti arşivinden işlenerek

Medrese tuğla malzemeden inşa edilmiştir. Sonradan inşa edilen sivil yapıların duvarlarının batı cephede medreseyle birleştirildiği görülmektedir. Batı cephe sağırdır (Fotoğraf 2.46). Kuzey cephede muhtemelen onarım sonrası yapılmış dikdörtgen formlu alçı şebekeli iki adet pencere açıklığı yer almaktadır. Cephenin kuzeydoğu köşesinde silindirik bir şekilde cephe boyunca yükselen dışa doğru çıkıntılı bir payanda bulunmaktadır. İç ve bahçe avlusu olduğu bilinen medresenin kuzey cephe duvarlarının birbirine birleştirildiği görülmektedir. Ancak bahçe avlusunun duvarı medrese duvarına göre daha içeride yapılmıştır. Bu durum cephe duvarlarının birbirlerinden bağımsız olarak yapıldığı izlenimi vermektedir (Fotoğraf 2.47-2.48). Bahçe avlusunun cephe duvarında beton ve tuğla malzeme kullanılmıştır. Bahçe avlusunun doğu cephesi boyunca inşa edilen evler cepheyi tamamen kapatmıştır.

Güney cephe taç kapının da bulunduğu asıl giriş cephesidir. Taç kapının doğusunda altı, batısında ise bir adet olmak üzere toplamda yedi adet dikdörtgen çerçeve içerisine alınmış sivri kemerli sağır niş bulunmakta olup nişler cepheye hareketlilik kazandırmıştır. Dışa doğru çıkıntılı taç kapı, sade bir şekilde inşa edilmiş, beden duvarlarından yüksek tutulmuştur (Fotoğraf 2.49-2.50). Eyvan oluşturacak şekilde derinleştirilmiş nişe sahip taç kapının dikdörtgen formlu kapı açıklığından yapıya giriş sağlanmaktadır. Sade görünümlü ahşap kapı kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen formlu kubbe ile

örtülü mekâna açılmaktadır. Kubbeye düzlem üçgenli kuşağın çevrelediği tromplarla geçiş sağlanmaktadır (Fotoğraf 2.51-2.52).

Avlunun batı cephesinde mescit ve iki adet hücre odası yer almaktadır (Fotoğraf 2.53). Mescit, kapalı mekân (kışlık) ve sundurma (yazlık) bölümünden oluşmaktadır. Yazlık bölüm sekiz adet ahşap sütunun taşıdığı kirişli tavan ile örtülüdür. Cephe duvarları alçı ile sıvalıdır. Duvarlarda dikdörtgen pano içerisine alınmış sivri kemerli kartuşlar bulunmaktadır. Kirişli tavan ve sütun başlıkları kalem işi süslemelerle bezenmiştir. Geometrik ve bitkisel süslemelerde sarı, mavi, beyaz, kırmızı, turuncu, yeşil vb. renklerin hâkim olduğu görülmektedir. Kirişli tavanın orta bölümünde bulunan dikdörtgen pano içerisinde mavi zemin üzerine beyaz renklerle işlenmiş yazı kuşağı yer almaktadır (Fotoğraf 2.54-2.55-2.56). Ancak divanî celî yazısında süsleme maksadıyla kullanılan ibarelerden dolayı harflerin ve noktaların çıkarılması mümkün olmadığı gibi yazının Farça mı Özbekçe mi olduğu dahi anlaşılamamaktadır. Yazlık bölümün kuzey ve güney köşelerine açılmış dikdörtgen formlu ahşap kapılardan kışlık bölüme giriş sağlanmaktadır. Kapalı mekân mihraba paralel iki sahnıdır. Batı duvarının ortasında mihrap nişi bulunmaktadır. Mihrap oldukça sade yapılmıştır. Cephe duvarları yazlık bölümde olduğu gibi alçı ile sıvanmıştır. Batı duvarında on, kuzey duvarında altı, doğu duvarında dört adet olmak üzere toplamda yirmi adet niş yer almaktadır. Ayrıca duvarlarda kartuşlarda bulunmaktadır. İçerisi doğu duvarında yer alan sivri kemerli iki küçük, dikdörtgen formlu iki büyük pencere olmak üzere toplamda dört pencere açıklığıyla aydınlatılmaktadır. Pencerele alçı şebekeler ile kapatılmıştır. Dört adet sütunun taşıdığı kapalı mekân kirişli tavan ile örtülüdür. Sütun başlıkları ve kirişli tavan bitkisel süslemelerle bezenmiştir. (Fotoğraf 2.57-2.58-2.59). Günümüzde mescit aslî işlevine uygun olarak kullanılmamaktadır.

Batı cephede yer alan öğrenci odaları, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen formlu üç adet hücreden oluşmaktadır. Sivri kemer nişi içerisinde yer alan her hücrenin bir kapısı ve bir sivri kemerli penceresi bulunmaktadır. Pencerele alçı şebekeler ile kapatılmıştır. Her hücre odasında üçer niş ve bir ocak bulunmaktadır. Tüm hücreler tonozla örtülüdür (Fotoğraf 2.60-2.61).

Kuzey cephede yer alan öğrenci hücreleri, kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen formlu altı adet hücreden oluşmaktadır. Cephenin ortasında yer alan eyvan, taç kapı bloğu

şeklinde yükselmektedir. Dışa doğru çıkıntılı olan eyvan beden duvarlarından yüksek tutulmuştur. Sivri kemer nişleri içerisinde yer alan dikdörtgen formlu açıklıklardan öğrenci hücrelerine giriş sağlanmaktadır. Her hücrenin bir kapısı ve sivri kemerli bir penceresi bulunmaktadır. Pencere alçı şebekelerle kapatılmıştır. Hücre odalarında üçer niş ve bir ocak yer almaktadır. Eyvan içerisinde yer alan hücre odası kubbe ile diğer hücreler ise tonozlarla örtülüdür (Fotoğraf 2.62-2.63).

Avlunun doğu cephesinde doğu-batı doğrultusunda uzanan ana eyvanlı bir dersane ve yedi adet öğrenci hücresi yer almaktadır (Fotoğraf 2.64-2.65). Sivri kemer nişleri içerisinde yer alan her hücrenin bir kapısı ve sivri kemerli bir penceresi bulunmaktadır. Cephenin ortasında bulunan ana eyvan dışa doğru çıkıntılı olup beden duvarlarından yüksek tutulmuştur. Eyvan oluşturacak şekilde derin nişe sahip dershanenin giriş kapısı üzerinde kare çerçeve içerisine yerleştirilmiş yazı kuşağı yer almaktadır (Fotoğraf 2.66). Ancak tahribat nedeniyle yazı okunacak durumda değildir. Dersane, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen formlu olup kubbe kasnağı üzerine oturan bir kubbe ile örtülüdür. Kubbe kasnağının her cephesinde birer adet olmak üzere toplamda dört adet sivri kemerli alçı şebekeli pencere açıklığı yer almaktadır. Kubbeye tromplarla geçiş sağlanmaktadır (Fotoğraf 2.67-2.68). Doğü cephenin kuzey köşesinde yer alan merdiven ile ikinci kata çıkış sağlanmaktadır. İkinci kata çıkılan merdivenin batısında iki hücre, doğusunda ise bir hücre odası yer almaktadır. Hücre odaları muhtemelen onarım sonrasında eklenmiştir. Batıdaki hücre odalarında birer niş ve birer ocak bulunmaktadır. Doğudaki büyük hücrede ise iki niş ve bir ocak yer almaktadır. Hücre odaları iki adet pencere açıklığıyla aydınlatılmakta olup ahşap tavanla örtülüdür (Fotoğraf 2.69-2.70-2.71). Kuzeydoğu köşede yer alan açıklıktan bahçe avlusuna geçiş sağlanmaktadır. Bahçe avlusu muhtemelen öğrencilerin dinlenmesi için tasarlanmıştır (Fotoğraf 2.72).

Avlunun güney cephesinde giriş eyvanı ve kuzey-güney doğrultusunda uzanan beş adet öğrenci hücresi bulunmaktadır. Her hücrenin bir kapısı ve sivri kemerli bir penceresi bulunmaktadır. Pencere alçı şebekelerle kapatılmıştır. Hücre odalarında ikişer niş ve birer ocak bulunmaktadır. Hücre odaları sivri tonoz ile örtülüdür (Fotoğraf 2.73-2.74). Güneybatı köşede yer alan merdiven aracılığı ile ikinci kata çıkış sağlanmaktadır. İkinci katta birbirine geçişin sağlandığı iki adet oda bulunmaktadır. Birinci odada iki niş ve bir pencere açıklığı, ikinci odada ise iki niş ve iki pencere açıklığı yer almaktadır. Pencere alçı şebekeler ile kapatılmıştır. Odalar ahşap tavanla örtülüdür (Fotoğraf 2.75-2.76-2.77).

Onarımlar: Medrese, 1970 yılında onarım görmüştür. Onarımdan sonra bakımsız bırakılması sonucu medrese tahribata uğramıştır. 2019 yılında geniş çaplı onarım yapılarak yeni bir görünümüne sahip olmuştur¹⁹². Günümüzde medrese müze denetimi altına alınmış olup ziyaretçilere açıktır.

Fotoğraf 2.46. Batı cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.47. Kuzey cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

¹⁹² Каримов, Қисман ва тўлиқ сақланиб қолган ёдгорликлар, s.57.

Fotoğraf 2.48. İç ve dış avlunun kuzey cephesi görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.49. Güney cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.50. Taç kapı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.51. Kubbeli bölümün görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.52. Kubbe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.53. Batı cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.54. Mescitin yazlık bölümü görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.55. Kirişli tavan görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.56. Yazı kuşağı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.57. Kışlık mekân görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.58. Kışlık bölümün içeriden görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.59. Mihrap görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.60. Batı cephe hücre girişi görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.61. Hücre odasının içten görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.62. Kuzey cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.63. Eyvan görünümü.

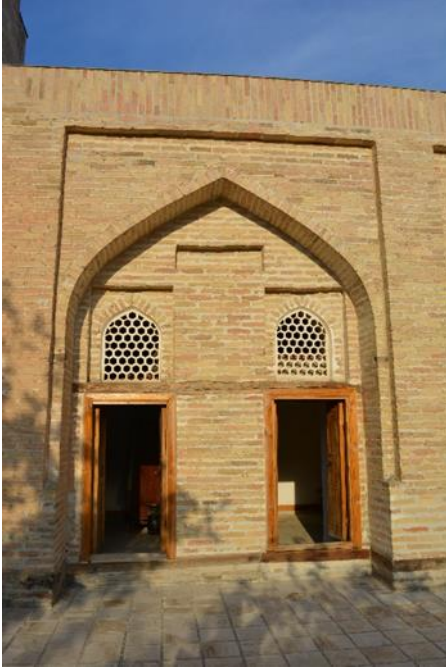
Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.64. Doğu cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.65. Doğu cephenin hücre odaları görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.66. Dershane bölümünün giriş kapısı üzerinde yer alan yazı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.67. Eyvan bölümünün içten görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.68. Eyvan bölümünün kubbe örtüsü görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.69. İkinci kata çıkış merdiveni görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.70. İkinci katın batısında yer alan hücre odası görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.71. İkinci katın doğusunda yer alan hücre odası görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.72. Bahçe avlusu görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.73. Güney cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.74. Hücre odası görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.75. Güney cephenin ikinci katına çıkış merdiveni görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.76. İkinci katta yer alan odanın görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.77. İkinci katta yer alan odanın görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

2.1.2.3. Hurcun (Hıştin) Medresesi

Yapı, Hokand şehir merkezinde Ömerhayyam Sokağı ile Berdax Sokağı arasında yer almaktadır. Halk arasında Hurcun veya Hıştin Medresesi olarak bilinmektedir. Arşiv belgelerindeki plan şemasına göre yapı, doğuda ve batıda olmak üzere iki ayrı avlu etrafına sıralanan hücrelerden oluşmaktadır (Plan 2.5-2.6). Yapının üzerinde inşa ve onarım kitabesi bulunmamaktadır. Bu sebeple banisi ve tarihi hakkında kesin bir bilgiye varılamamaktadır. Kaynaklara göre, ilk (batı) medrese, Hokand Hanı Abdurrahim Biy tarafından H. 1142 (M. 1729) yılında inşa edilmiştir¹⁹³. Medresenin ilk (batı) kısmı kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı olup on sekiz adet öğrenci hüccesine sahiptir (Çizim 2.2). Yapıdaki ikinci (doğu) medrese ise H. 1249 (M. 1831) yılında ünlü devlet adamı Abdurrahman Şarbatdor tarafından inşa ettirilmiştir. İkinci (doğu) bölümde mescit, müderris odaları, on iki adet öğrenci hüccesi ve dershanelerin olduğu bilinmektedir¹⁹⁴. Yapı, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen plan şemasına sahiptir. On iki hücre odalı medresede iki müderrisin görev aldığı ve yirmi dört öğrencisinin olduğu bilinmektedir¹⁹⁵. Medresenin ilk (batı) bölümünün tamamı, ikinci (doğu) bölümün ise büyük bir kısmı günümüze ulaşamamıştır. Yapının doğu cephesi boyunca inşa edilen evler medresenin doğu cephesini tamamen kapatmıştır. Adeta doğu cepheden bakıldığında medrese görünmemektedir. Tuğla malzemenin kullanıldığı güney cephede evler arasında kalan medresenin küçük bir kalıntısı yer almaktadır (Fotoğraf 2.78). Batı cephe boyunca inşa edilen evler medresenin batı cephesini tamamen kapatmıştır. Adeta batı cepheden bakıldığında medrese görünmemektedir. Kuzey cephe boyunca inşa edilen evler medrese cephesini büyük ölçüde kapatmıştır. Kuzeybatı köşede medreseye girişin sağlandığı anıtsal taç kapı yer almaktadır. Sade görünümlü taç kapının sivri kemer nişi tuğla silme ile çevrelenmiştir. Eyvan oluşturacak şekilde derin nişe sahip taç kapının dikdörtgen formlu kapı açıklığından medreseye giriş sağlanmaktadır. Giriş kapısı kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen formlu kubbe ile örtülü bölüme açılmaktadır. Kubbe kasnak üzerine oturmaktadır. Kubbe kasnağında doğu ve batıda birer adet olmak üzere toplamda iki adet sivri kemerli pencere açıklığı yer almaktadır. Kubbeye tromplarla geçiş sağlanmaktadır. (Fotoğraf 2.79-2.80). Sovyet döneminde medresenin

¹⁹³ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 73. (bkz. Karimov, *Kısman va Tolik Saklanib Kolgan Yadgorliklar* Kapımo6, 57.)

¹⁹⁴ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 73.

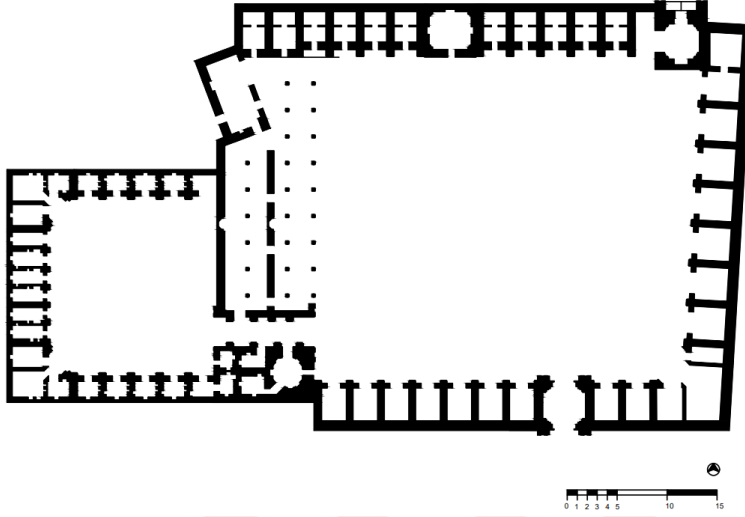
¹⁹⁵ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 73.

çeşitli amaçlarla kullanıldığı bilinmektedir. Yapı mühürlü olduğundan dolayı içeri girilememiştir.

Onarımlar: 20. yy'ın sonlarında medresenin onarım gördüğü bilinmektedir¹⁹⁶.

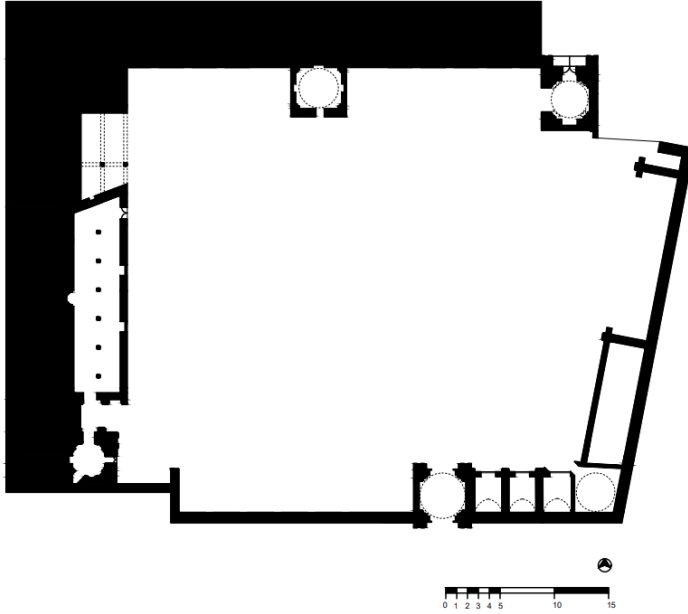
Günümüzde medrese atıl bir şekilde olup kaderine terk edilmiş durumdadır.

Plan 2.5. Hurcun (Hıştin) Medresesi planı

Kaynak: Madaniy Meros Departamenti arşivinden işlenerek

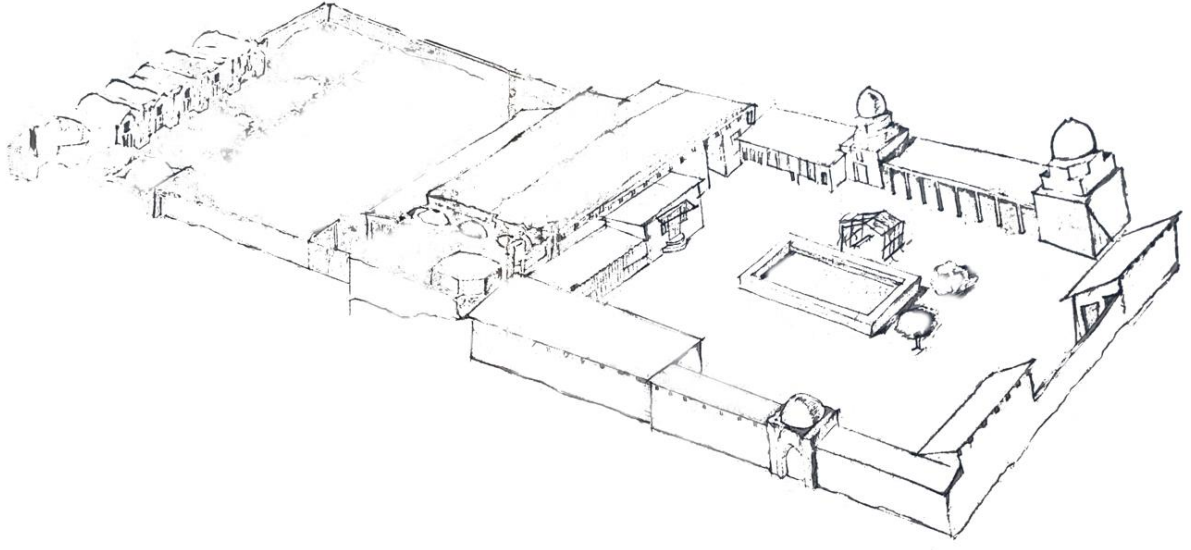
Plan 2.6. Medresenin günümüz vaziyet planı

Kaynak: Madaniy Meros Departamenti arşivinden işlenerek

¹⁹⁶ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 73-74.

Çizim 2.2. Huncun Medresesi'nin üç boyutlu çizimi

Kaynak: Madaniy Meros Departamenti arşivinden işlenerek

Fotoğraf 2.78. Güney cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.79. Kuzeybatıda yer alan taç kapı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.80. Taç kapı girişinin kubbe görünümü.

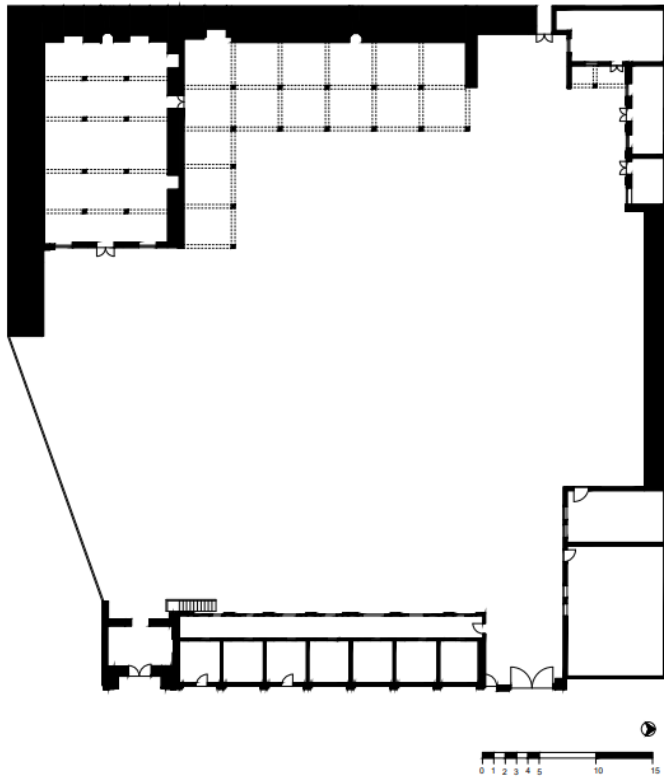

Kaynak: Argunşah (2021)

2.1.2.4. Hacıbek (Hacıbiy) Medresesi

Yapı, Hokand şehir merkezinde Hacıbek Mahallesi Emir Ömerhan Caddesi üzerinde yer almaktadır. Yapının üzerinde inşa ve onarım kitabesi bulunmamaktadır. Bu sebeple banisi ve tarihi hakkında kesin bir bilgiye varılamamaktadır. Medrese inşasını XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Hokand Hanı Narbuta Biy'in kardeşi Hacıbek başlatmış olup Hacıbek Mahalle sakini tüccar Yakubhan Hacı tarafından H. 1218 (M. 1803) yılında tamamlandığı bilinmektedir¹⁹⁷. Kaynaklara göre; medresenin doğuya bakan çatılı bir kapısı, yazlık ve kışlık mescidi, on sekiz adet hücre odası, dört adet derslik ve müderris odasının yanı sıra yardımcı binalardan oluştuğu ileri sürülmektedir¹⁹⁸. 18 hücre odalı medresede dört müderrisin görev aldığı ve otuz altı öğrencinin bulunduğu bilinmektedir¹⁹⁹. Açık avlulu tek katlı inşa edilen medresenin büyük bir bölümü günümüze ulaşamamıştır (Plan 2.7, Çizim 2.3).

Plan 2.7. Hacıbek Medresesi planı

Kaynak: Argunşah (2023)

¹⁹⁷ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 66.

¹⁹⁸ Karimov, *Kısmen va Tolik Saklanib Kolgan Yadgorliklar*, 58.

¹⁹⁹ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 67.

Medrese, tuğla malzeme kullanılarak inşa edilmiştir. Yapının güney, batı ve kuzey cepheleri boyunca inşa edilen evler medresenin cephelerini tamamen kapatmıştır. Adeta kuzey, güney ve batı cephelerinden bakıldığında medrese görünmemektedir.

Yapının asıl işlevini belirten kısmın doğu cephe olduğu görülmektedir. Cephenin güney ve kuzey köşelerinde yer alan kapı açıklıkları ile avluya giriş sağlanmaktadır. Cephe duvarında dikdörtgen çerçeve içerisine yerleştirilmiş altı adet sivri kemerli sağır niş yer almaktadır. Sağır nişler içerisinde sivri kemerli altı adet pencere açıklığı bulunmaktadır. Pencereler alçı şebekeler ile kapatılmıştır. Muhtemelen sonradan cepheye açıldığı düşünülen dikdörtgen formlu iki adet kapının aynı zamanda caddeye de açıldığı görülmektedir (Fotoğraf 2.81-2.82-2.83).

Güneydoğu köşede taç kapının da bulunduğu yer asıl giriş cephesidir. Dikdörtgen formlu sivri kemerli taç kapı dışa doğru çıkıntılı olup beden duvarlarından yüksek tutulmuştur. Taç kapının doğu ve batı köşelerinde silindirik bir şekilde cephe boyunca yükselen birer adet köşe kulesi bulunmaktadır (Fotoğraf 2.84). Köşe kulelerinin gövdesi çini mozaik süslemelerle kaplanmış olup köşk kısmı kubbe ile örtülüdür. Taç kapının sivri kemerli giriş eyvanı üç yönden tek sıra tuğla silmelerle hareketlendirilmiştir. Sivri kemer alınlığının çini mozaik süslemelerle kaplandığı görülmektedir. Dikdörtgen formlu giriş kapısı üzerinde sivri kemerli bir pencere açıklığı yer almaktadır. Pencere açıklığı üç yönden çini mozaiklerle kaplanmıştır. Çift kanatlı ahşap kapı bitkisel bezemelerle süslenmiş olup kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen formlu bir mekâna açılmaktadır. Mekân, ahşap tavan ile örtülüdür. (Fotoğraf 2.85-2.86). Mekânın batı duvarında yer alan sivri kemerli açıklıktan avluya geçiş sağlanmaktadır.

Avlunun güney cephesinde yer alan duvarın bir kısmı yıkılmış olup kalan kısmı ise mescit bölümüne dâhildir. Batı cepheyi kışlık mescit ve sundurma bölümü oluşturmaktadır (Fotoğraf 2.87). Kışlık mescide, doğu ve kuzeyde birer adet olmak üzere toplamda iki adet kapı açıklığıyla giriş sağlanmaktadır. Doğü cephe de sivri kemerli, kuzey cephe de ise dikdörtgen formlu kapı açıklığı bulunmaktadır (Fotoğraf 2.88). Mescit doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir. Yapı, mihraba dik üç sahından oluşmaktadır. Oldukça sade tutulmuş olan mescit bölümü sekiz adet ahşap sütunun taşıdığı kirişli tavan ile örtülüdür (Fotoğraf 2.89). Cephe duvarları alçı ile sıvanmış olup duvarlarda dört adet niş yer almaktadır. İçerisi sivri kemerli iki adet

pencere açıklığıyla aydınlatılmaktadır. Mescidin doğu duvarında yer alan giriş kapısı ile aynı aksta mihrap yer almaktadır (Fotoğraf 2.90). Harime doğru hafif çıkıntılı mihrap nişi beş sıra mukarnas dolgulu kavsaraya sahiptir. Mihrab üç yönden kuşatılan profilli silmelerle çevrelenmiştir. Mihrap üzerinde dikdörtgen pano içerisinde mavi bir zemin üzerine beyaz renkli sülüs harflerle **الله بسم الله الرحمن الرحيم محمد** “Allah Bismillahirrahmanirrahim Muhammed” yazılıdır. Mescidin kuzey ve doğusuna doğru uzanan sundurma bölümü yer almaktadır. Sundurma bölümü on beş ayağın taşıdığı kirişli tavan ile örtülüdür. Kirişli tavan bitkisel ve geometrik desenlerle süslenmiştir (Fotoğraf 2.91-2.92). Yazlık (sundurma) bölümün cephe duvarları alçı ile sıvanmış olup dikdörtgen panolarla hareketlendirilmiştir. Batı duvarının ortasında bir mihrap nişi yer almaktadır. Mihrap nişi altı sıra mukarnas dolgulu kavsara sahip olup istiridye kabuğu motifi ile sonlandırılmıştır (Fotoğraf 2.93). Ayrıca cephenin kuzeybatı köşesinde muhtemelen sonradan eklenmiş dikdörtgen planlı bir oda bulunmaktadır. Odanın ön tarafında yer alan revaklı kısım ise bir adet sütunun taşıdığı ahşap tavan ile örtülüdür. Ahşap tavanda bitkisel süslemeler yer almaktadır. Kalem işi süslemeler arasında arapça harfler ile H. 1328 (M. 1910-1911) tarihi yazılıdır (Fotoğraf 2.94-2.95). Tarihten hareketle buranın onarımlar sonrasında yapıldığı düşünülmektedir.

Kuzey cephede yer alan odalar günümüze ulaşamamıştır. Cephede bulunan iki oda ve bir ev muhtemelen onarımlar sırasında inşa edilmiştir. (Fotoğraf 3.96). Avlunun doğu cephesinde doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen formlu altı adet hücre odası yer almaktadır. Cephenin güneybatı köşesinde yer alan asıl giriş mekânının üzerine de bir oda (ev) inşa edilmiştir. Odaların kapalı olması nedeniyle içeriye girilememiştir (Fotoğraf 3.97-3.98).

Büyük bölümü günümüze ulaşamayan medresenin birçok onarım geçirmiş olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde Hokand Müzesi'ne bağlı olarak işlev sürdürmekte olup ziyaretçilere açıktır.

Fotoğraf 2.82. Doğu cephenin eski görünümü.

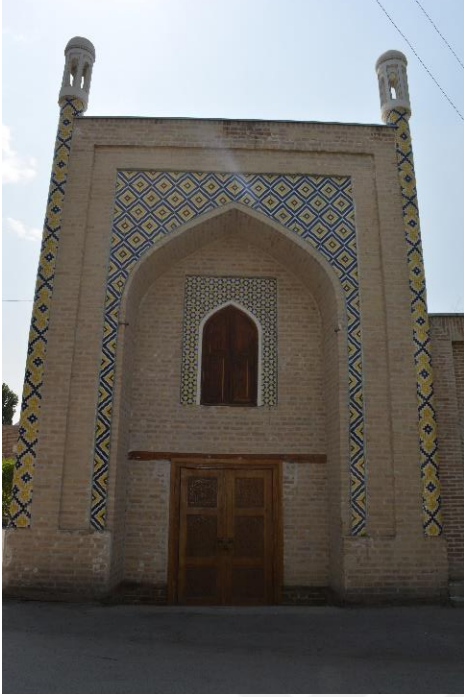
Kaynak: Madaniy Meros Departamenti arşivinden (1985)

Fotoğraf 2.83. Doğu cephenin kuzey köşesinde yer alan giriş kapısı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.84. Taç kapı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.85. Yapıya girişin sağlandığı ahşap kapının detay görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.86. Taç kapı girişinin açıldığı mekân görünümü.

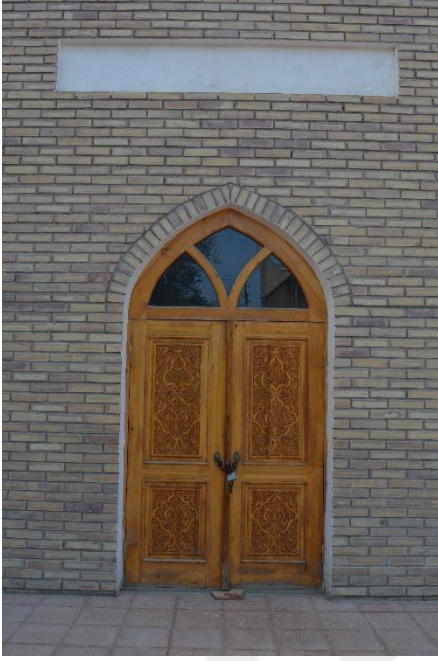
Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.87. Batı cephede yer alan mescit ve sundurma kısmı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.88. Mescit kapılarının görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.89. Mescit harimi görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.90. Mihrap görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.91. Sundurma bölümü görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.92. Kirişli tavanın süsleme detayı görünümü.

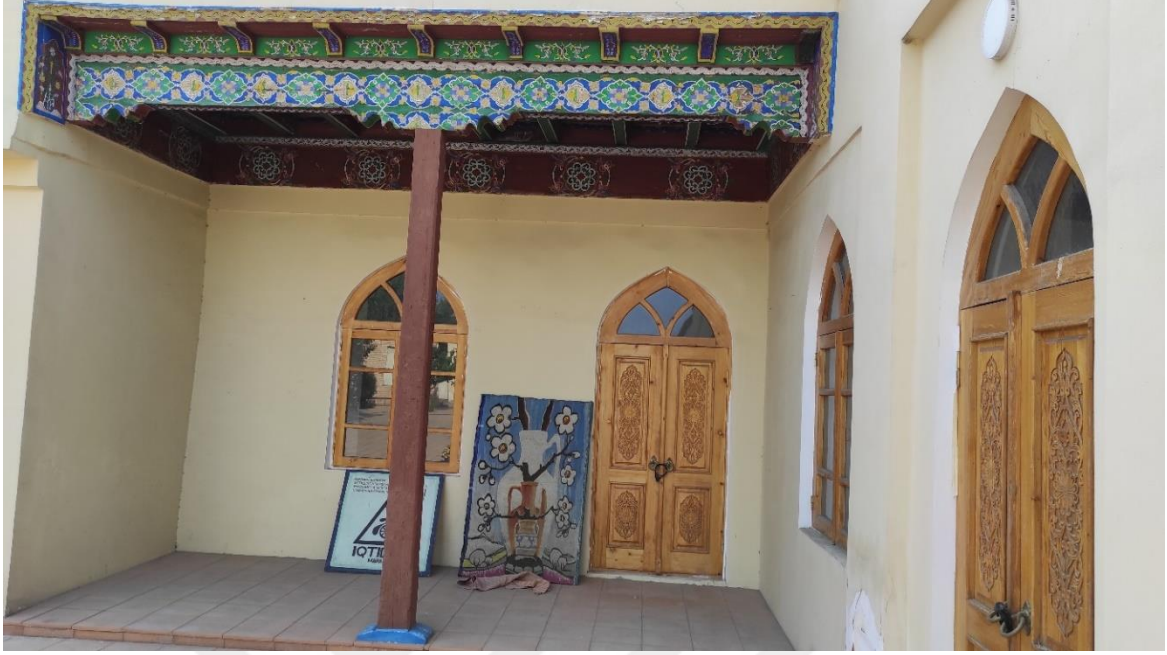
Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.93. Yazlık (sundurma) bölümün mihrap görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.94. Kuzey batı odası ve sundurma görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.95. Sundurma bölümüne işlenen tarih görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.96. Kuzey cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.97. Avlunun doğu cephesi görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.98. Doğu cephede yer alan odaların görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

2.1.2.5. Medrese-i Mir veya Narbuta Biy Medresesi

Medrese, Hokand şehrinin On İkinci Mahallesinde, Yeni Çarşı Caddesi üzerinde yer almaktadır. Düz bir arazinin zemini yükseltilerek üzerine inşa edilen yapı, kuzey-güney doğrultusunda (52x72 m) uzanan açık avlulu, tek katlı ve dört eyvanlı dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir (Plan 2.8, Çizim 2.4). Yapılan araştırmalarda medrese adının Medrese-i Mir olarak geçmekte olduğu halk arasında ise Narbuta Biy Medresesi olarak adlandırıldığı görülmektedir. Medresenin inşası ile ilgili farklı tarihler ileri sürülmektedir. Medresenin Hokand Hanı Narbuta Biy²⁰⁰ (1750-1799; 1770-1798²⁰¹) döneminde inşa edildiği bilinmektedir²⁰². Bababekov'a göre medrese 1799 yılında inşa edilmiştir²⁰³. Farklı bir kaynakta ise Medrese-i Mir'in Narbuta Biy'in oğlu Alim Han tarafından yaptırıldığı kaydedilmiştir. Bu bilgiye göre; Narbuta Biy'in 1798 yılında vefat ettiği ve

²⁰⁰ Narbuta Biy'in gerçek adı Abdulhamid ibn Abdurrahmanbiy'dir. Nar Batyr Arapça "atlet ve cesur adam" anlamına gelmektedir. Yerel halk tarafından Narbuta-biy olarak bilinmektedir. (Bkz. Khudoyorkhonzoda, *Anjum at-tavorikh*, P. 134)

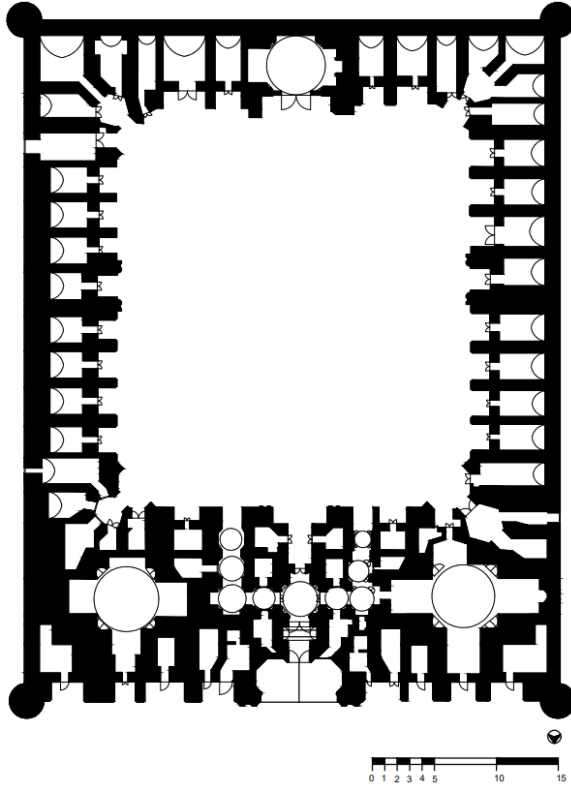
²⁰¹ Narbuta Biy dönemi tarihi hakkında kaynaklarda birbirinden farklı bilgiler verilmektedir. Örneğin: Niyoz Muhammed Hokandi, Narbuta Biy'in tahta çıkış tarihini H. 1177 (M. 1763-64) olarak göstermektedir. Fakat bu tarihlerde İrdanabiy (1753-1769) Hokand Hanı olarak hüküm sürmektedir. Bu yüzden verilen tarihlerde tahtta olması mümkün değildir. (Bkz: Niyoz-Muhammad, Ibratul khavoqin, 57; Beisembiev, *Kokandskaya istoriografiya*, P.825-826. Babadjanov, *Kokandskoye khanstvo*, 110-117. Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 59.)

²⁰² *Arhitekturnaya Eligrafika Uzbekistana Fergana*, (Toşkent: Uzbekistan Today, 2016), 31.

²⁰³ Bobobekov, *Kokon Tarihi*, 226.

yerine oğlu Alim Han'ın geçerek medreseyi tamamlattığı varsayılabilir. Ancak bu varsayımları doğrulayacak bilgilere şimdiye kadar ulaşılan el yazmaları ve arşiv belgelerinde rastlanılamamıştır²⁰⁴. Medresenin inşasında Mimar Abdolvaseb'in önerileriyle Neccar Muhammed Emin, Sırcı Kemaleddin, Mühendis Muhammed Emin, Buharalı Muhammed Salih ve Kasım gibi ustalar çalışmıştır²⁰⁵. Medresede 7 müderrisin görev aldığı, 57 talebe ve 120 çocuğun okutulduğu bilinmektedir. Belgelere göre, vakfa bir kervansaraydan ve 19 tüccar dükkânından gelir elde edildiği anlaşılmaktadır²⁰⁶. Günümüzde medresede imam odaları, mescit ve avlu etrafını çevreleyen kırk adet öğrenci hücreleri yer almaktadır. Medrese, plan ve cephe bakımından Buhara (Kukeldaş²⁰⁷, Abdulaziz²⁰⁸ ve Mir Arab²⁰⁹ Medresesi) yapılarını hatırlatmaktadır.

Plan 2.8. Narbuta Biy (Medrese-i Mir) Medresesi planı

Kaynak: Madaniy Meros Departamenti arşivinden (1989) işlenerek

²⁰⁴ *Arhitekturnaya Eligrafika Uzbekistana Fergana*, 31.

²⁰⁵ Karimov, *Kisman va Tolik Saklanib Kolgan Yadgorliklar*, 52.

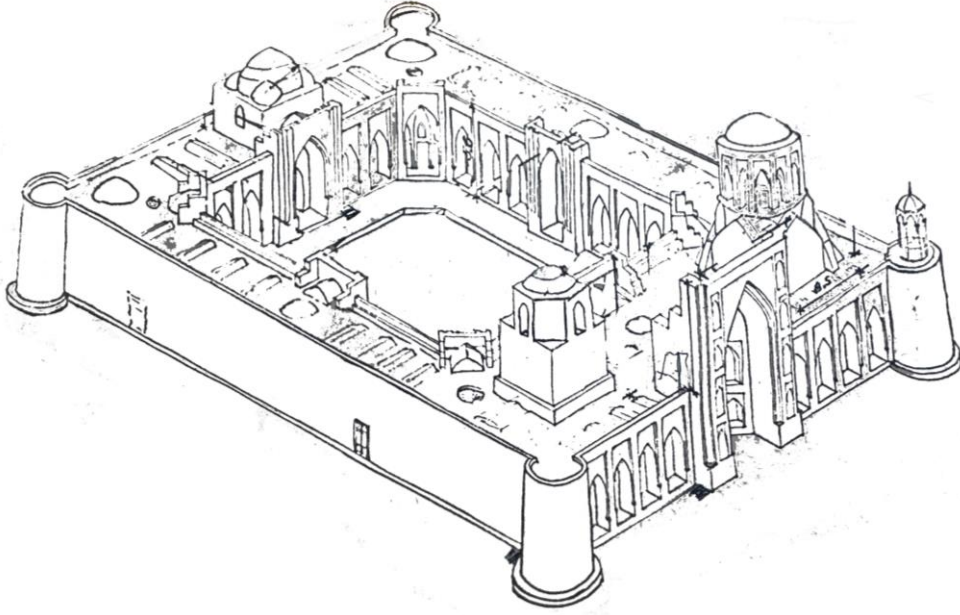
²⁰⁶ Özbekistan Milli Arşivi, İ.47-fon, 1-ruyhat, 328-iş, 32-Varak

²⁰⁷ Gözde Ramazanoğlu, *Orta Asya'da Türk Mimarisi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998), 200.

²⁰⁸ Gözde Ramazanoğlu, *Orta Asya'da Türk Mimarisi*, 220.

²⁰⁹ Gözde Ramazanoğlu, *Orta Asya'da Türk Mimarisi*, 210.

Çizim 2.4. Narbuta Biy Medresesi'nin üç boyutlu çizimi

Kaynak: Madaniy Meros Departamenti arşivinden (1989) işlenerek

Medrese tuğla malzemeyle inşa edilmiştir. Yapının doğu cephesinde avluya girişin sağlandığı dikdörtgen formlu bir kapı ve üç adet pencere açıklığı yer almaktadır. Cephenin güney köşesinde yer alan bir kapı açıklığının sonradan kapatıldığı görülmektedir. Cephenin kuzey ve güney köşelerinde silindirik bir şekilde yukarı doğru yükselen birer adet köşe kulesi bulunmaktadır (Fotoğraf 2.99-2.100). Güney cephe sağırdır. Doğu ve batı köşelerinde ise birer adet köşe kulesi yer almaktadır (Fotoğraf 2.101). Batı cephe sağır vaziyette olup kuzey ve güney köşelerinde birer adet köşe kulesi bulunmaktadır (Fotoğraf 2.102). Zeminden birkaç cm yükseklikte cephe boyunca uzanan ahşap hatıl dikkat çekmektedir.

Medreseye asıl girişin sağlandığı kuzey cephe diğer cephelerin aksine göz alıcı süslemelere sahiptir. Ancak medreseye ait eski fotoğraflar incelendiğinde bu cephede yer alan süslemelerin restorasyon çalışmaları sırasında yapıldığı anlaşılmaktadır (Fotoğraf 2.103). Medrese girişi, dış avlu zemininden yaklaşık bir metre yükseklikte olup on iki basamaklı merdiven aracılığıyla ulaşım sağlanmaktadır (Fotoğraf 2.104). Cephenin doğu ve batı köşelerinde beden duvarlarından yüksek tutulmuş birer adet köşe kulesi bulunmaktadır. Cephenin ortasında derin bir nişe sahip taç kapı yer almaktadır. Taç kapının doğusunda ve batısında dörder adet olmak üzere toplamda sekiz adet eyvan

oluşturacak şekilde derinleştirilmiş nişler bulunmaktadır (Fotoğraf 2.105). Nişler içerisinde yer alan dikdörtgen formlu on adet kapı açıklığı dış avluya açılmaktadır. Kapıların üzerinde ise sivri kemerli birer pencere bulunmaktadır. Pencere alçı şebekelerle kapatılmıştır. Sivri kemer alınlıkları ile saçak kısımları dekoratif bitkisel ve geometrik bezemeli çini süslemelerle kaplanmıştır. Kapıları avluya açılan dikdörtgen planlı hücreler günümüzde imam ve müezzin odaları olarak tasarlanmış olup ahşap tavan ile örtülüdür. Ayrıca taç kapının doğu ve batısında yer alan birer adet kapı açıklığından mescit bölümüne geçiş sağlanmaktadır.

Dışa doğru çıkıntılı, beden duvarlarından yüksek tutulan anıtsal taç kapının doğu ve batısında saçak kısmına doğru yükselen dikdörtgen çerçeve içerisine yerleştirilmiş toplamda sekiz adet sivri kemerli sağır niş yer almaktadır. Sağır nişlerin içerisi ile sivri kemer alınlığı bitkisel motifli dekoratif çinilerle kaplanmıştır (Fotoğraf 2.106). Taç kapının saçak bölümünde bitkisel süslemeli mavi zeminin üzerinde beyaz renkli sülüs harflerle yazı kuşağı yer almaktadır (Fotoğraf 2.107).

Orijinal Metin:

قال الله تعالى

وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنفِرُوا كَافَّةً ۚ فَلَوْلَا نَفَرَ مِن كُلِّ فِرْقَةٍ مِّنْهُمْ طَائِفَةٌ لِّيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ

صدق الله العظيم.

Okunuşu:

-Kâlallâhu taâlâ

-Ve ma kanel mu'minune li yenfiru kaffeh, fe lev la nefere min kulli firkatin minhum taifetun li yetefekkahu fid dini ve li yunziru kavmehum iza receu ileyhim leallehum yahzerun. (Tevbe sûresi 9/122 ayet)

-Sadaka'llâhü'l-azim²¹⁰

Anlamı:

-Allah dedi ki:

²¹⁰ Okuyan ve tercüme eden; Prof. Dr. Ozan Yılmaz, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümü Öğretim Üyesi. (ozan.yilmaz@manas.edu.kg).

-Mü'minlerin toptan seferber olmaları uygun değildir. Dinde bilgi edinmek için her grubun içinden birtakım kimseler gitmeli ve döndüklerinde halklarını bilgilendirmelidirler. Umulur ki onlar sakınırlar.

-Allah bunu tasdik etti.

Dekoratif mermer kaidesi bulunan köşe sütunceleri ise taç kapı boyunca uzanmaktadır. Taç kapıdaki sivri kemerli derin nişe iki katlı bir görünüm verilmiştir. Balkonvari bir görünüme sahip olan ikinci katta üç adet sivri kemerli niş yer almaktadır. Balkon kısmı lale biçimli dendanlar ile nihayetlenmektedir. Sivri kemerli nişler içerisinde dikdörtgen formlu birer kapı ve üç adet sivri kemerli pencere açıklığı bulunmaktadır. Pencere alçı şebekelerle kapatılmıştır. Batı köşede yer alan niş içerisindeki Arapça yazı kuşağı dikkat çekmektedir (Fotoğraf 2.108-2.109).

Orijinal Metin:

عمر ابد فرصتی مقدار اولسون

Okunuşu:

Ömri ebed fırsatı mikdar olsun²¹¹.

Anlamı:

Ömrü sonsuz fırsatı sayısız olsun.

Yapının giriş açıklığında üç adet sivri kemer nişi yer almaktadır. Sağır nişlerin içerisinde birer adet sivri kemerli alçı şebekeli pencere açıklığı yer almaktadır. Ortadaki sivri kemerli niş ile kapı açıklığı oluşturulmuştur. Kapı açıklığı üzerinde çerçeve içerisine alınmış mavi zemin üzerine beyaz renk ile yazılı iki satırlık levha bulunmaktadır (Fotoğraf 2.110). Levhada “Hokand şehri Narbutabig Medrese-i Mir Cami-i şerifi²¹²” yazılıdır.

Orijinal Metin:

خوقند شهر نار بوتہ بیک

مدرسه میر جامع شریفی

²¹¹ Çev: Prof. Dr. Ozan Yılmaz.

²¹² Çev: Prof. Dr. Ozan Yılmaz.

Sivri kemerli, çift kanatlı ahşap kapıdan giriş eyvanına geçiş sağlanmaktadır. Avluya kadar uzanan giriş eyvanı koridoru iki kapı aracılığıyla üç bölüme ayırmıştır. Giriş eyvanının üzeri tonoz ile örtülüdür (Fotoğraf 2.111-2.112). Sivri kemerli ahşap kapıdan ikinci bölüm koridoruna geçiş yapılmaktadır. Bu bölümün üzeri kubbe ile örtülüdür (Fotoğraf 2.113). Kubbeye geçiş tromplarla sağlanmıştır. Koridorun doğu ve batı duvarında sivri kemerli kapı açıklıklarından taç kapının doğu ve batısında yer alan mescit bölümlerine geçiş sağlanmaktadır (Fotoğraf 2.114). Mescit bölümleri dört eyvanlı plan şemasına sahiptir. Taç kapının doğu cephesinde yer alan mescit bölümünün kuzey, batı ve güneyinde birer adet olmak üzere toplamda üç adet kapı açıklığı bulunmaktadır. Batı cephede bulunan mescit bölümüne ise kuzeyde bir, batıda bir ve güneyde iki adet olmak üzere toplamda dört adet kapı açıklığından giriş sağlanmaktadır (Fotoğraf 2.115-2.116). Mescit bölümünün batı duvarında yer alan sivri kemer içerisinde mihrap nişi yer almaktadır. Mihrap, beş sıra mukarnas dolgulu kavsaraya sahiptir. Mihrap nişinin doğu ve batısında dikdörtgen çerçeve içerisine alınmış birer adet sivri kemerli sağır niş yer almaktadır. Sağır nişler, kare görünümlü olup ortası yıldızvari sekiz kollu çiçek motifleri ile bezenmiştir. Sivri kemerlerin üzeri ise bitkisel motiflerle kaplanmıştır. Mihrap nişinin üstünde dikdörtgen çerçeve içerisinde siyah zemin üzerine sarı renk ile işlenmiş kufi yazı dikkat çekmektedir. (Fotoğraf 2.117).

Orijinal Metin:

لا اله الا الله محمد رسول الله سنة ١٢١٤

اتمام رسيد اين بقعه شريف از دست معمار نماس العامر صالح ابن محمد شريف معمار بخارى

Okunuşu:

La İlahe İllallah Muhammedün Resulullah sene. H. 1214.

Be-hitâm resîd in buk'a-i şerîf ez-dest-i mimar Nemâs el-Âmir Muhammed Sâlih İbn-i Muhammed Şerîf mimar-ı Buharî²¹³.

Anlamı:

Bu hat levhası Mimar Buharalı Nemmâs el-Âmir Sâlih İbn-i Muhammed Şerîf tarafından tamamlandı.

²¹³ Çev: Prof. Dr. Ozan Yılmaz.

Mescit bölümleri kasnak üzerine oturan bir kubbe ile örtülüdür. Kubbeye geçiş tromplarla sağlanmıştır. İçerisi kubbe kasnaklarında yer alan altı adet pencere açıklığı ile aydınlatılmaktadır. Kubbe karnında kalem işi bitkisel motifler görülmektedir (Fotoğraf 2.118).

Medrese 38x38 m boyutlarında kare planlı bir açık avluya sahiptir. Avlunun doğu cephesinde doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen formlu on bir adet öğrenci hücre si yer almaktadır. Cephenin ortasında beden duvarlarından yüksek tutulmuş dışa doğru çıkıntılı bir eyvan bulunmaktadır. Her hücrede bir kapı ve sivri kemerli bir pencere yer almaktadır. Pencereler alçı şebekeler ile kapatılmıştır. Hücrelerde üç adet niş ve bir adet ocak bulunmaktadır. Hücre odaları sivri tonoz ile örtülüdür (Fotoğraf 2.119-2.120-2.121). On adet öğrenci hücre sinin yer aldığı güney cephenin, doğu ve batı ucunda yer alan hücreler kare planlıdır. Diğer öğrenci hücreleri ise kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Hücrelerde bir adet kapı ve bir adet sivri kemerli bir pencere açıklığı yer almaktadır. Pencereler alçı şebekeler ile kapatılmıştır. Hücre odalarında üç adet niş ve bir adet ocak bulunmaktadır. Hücreler sivri tonoz ile örtülüdür (Fotoğraf 2.122-2.123). Cephenin ortasında dışa doğru çıkıntılı ve beden duvarlarından yüksek tutulmuş bir dersane bölümü bulunmaktadır (Fotoğraf 2.124). Taç kapı formunda yapılmış eyvan girişi tuğla malzeme ile üç yönden çevrelenmiştir. Girişin doğu ve batı kenarında birer adet sağır sivri kemer nişi yer almaktadır. Avluya bakan sivri kemerli açıklıktan dersane bölümüne girilmektedir. İç cephe duvarlarında sağır kemer uygulaması görülmektedir. Batı duvarına sonradan mihrap eklenmiştir (Fotoğraf 2.125). Mihrabın yer aldığı sağır sivri kemer nişi yedi adet mukarnas dolgulu kavsara sahip olup istiridye kabuğu motifi ile nihayetlenmektedir. Niş içerisinde bulunan mihrap ise üç adet mukarnas dolgulu kavsaraya sahiptir. Dersane bölümü kasnaklar üzerine oturan bir kubbe ile örtülüdür (Fotoğraf 2.126). İçerisi kubbe kasnağında bulunan iki adet sivri kemerli pencere açıklığı ile aydınlatılmaktadır. Kubbeye geçiş tromplarla sağlanmaktadır.

Batı cephede kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı on bir adet öğrenci hücre si yer almaktadır. Hücre odalarında bir kapı ve bir sivri kemerli pencere açıklığı bulunmaktadır. Pencereler alçı şebekeler ile kapatılmıştır. Hücre odalarında üç niş ve bir ocak yer almaktadır. Öğrenci hücreleri sivri tonoz ile örtülüdür. Cephenin orta bölümünde beden duvarlarından yüksekte tutulmuş, dışa doğru çıkıntılı eyvan yer almaktadır (Fotoğraf 2.127-2.128).

Avlunun kuzey cephesinde güney-kuzey doğrultusunda uzanan dikdörtgen formlu altı adet öğrenci hücresi ile ana giriş eyvanı yer almaktadır (Fotoğraf 2.129). Her hücrede bir kapı ve sivri kemerli bir pencere açıklığı bulunmaktadır. Pencere alçı şebekeler ile kapatılmıştır. Hücre odası olduğu düşünülen iki odasının mescit ile birleştirildiği görülmektedir. Cephenin kuzeydoğu köşesinde doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı bir çilehane yer almaktadır (Fotoğraf 2.130). Çilehanede muhtemelen sonradan yapılmış bir pencere açıklığı bulunmaktadır. Cephede bulunan öğrenci hücrelerinde üç niş ve bir ocak bulunmaktadır. Hücre odaları sivri tonozla örtülüdür. Cephede yer alan hücre kapıları avluya açılmaktadır. Medresenin iç bölümünün tamamı alçı ile sıvalıdır.

1919 yılında medresenin bir kısmı Kızıl Ordu'ya tahsis edilmiş olup bir kısmı kışlaya, bazı yerleri ise ahıra dönüştürülmüştür. Daha sonra Kızıl Ordu askerlerinin aileleri medreseye yerleştirilmiştir. Yapı, 1924 yılına kadar medrese olarak işlevini sürdürmüş ve sonrasında kapatılmıştır. 1943 yılında Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlarının Dini İdaresi kurulmuştur. Bunun sonucunda halkın isteği ile yapılan baskılar sonucu Özbekistan'da cami yapılmasına izin verilmiştir. Ancak yöneticiler yeni bir cami inşa etmek yerine Mir Medresesi'nin kuzey kanadının kullanılmasını istemiştir. Medrese derslikleri boşaltılarak camiye tahsis edilmiştir. Fakat avlu etrafında aileler yaşamaya devam etmiştir. Bir süre böyle kullanılmaya devam eden medrese, 1960-70'li yıllarında tamamen boşaltılarak cami hizmetine sunulmuştur²¹⁴.

Onarımlar: 1990 yılında yapılan onarım sürecinde yapının mescit, dersane ve kubbelerin iç bölümlerine alçı malzeme ile sıva yapılmıştır²¹⁵. Ayrıca medresenin mimari özellikleri ve kubbeleri değiştirilmiştir. 2010-2011 yıllarında büyük onarım çalışmaları ile yapı tekrar aslına uygun şekilde düzenlenmeye çalışılmıştır²¹⁶. 2012-2014 yılları arasında yapıya pencereler eklenerek kubbe demirleri yenilenmiştir. Günümüzde yapı ziyaretçilere açık olup cami olarak işlevini sürdürmektedir.

²¹⁴ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 64.

²¹⁵ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 64.

²¹⁶ Karimov, *Kisman va Tolik Saklanib Kolgan Yadgorliklar*, 55.

Fotoğraf 2.99. Doğu cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.100. Doğu cephede avluya açılan kapı açıklığı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.101. Güney cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.102. Batı cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.103. Medresenin eski görünümü.

Kaynak: Dasturhançi Medresesi fotoğraf sergisinden

Fotoğraf 2.104. Kuzey cephe genel görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2105. Kuzey cephe sivri kemer nişi görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.106. Taç kapı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.107. Yazı kuşağı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.108. Sivri kemerli niş içerisinde yer alan yazı kuşağı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.109. Niş içerisinde yer alan yazı detayı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.110. Kapı açıklığı üzerinde yer alan kitabe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.111. Giriş eyvanı koridorlu geçiş görünümü.

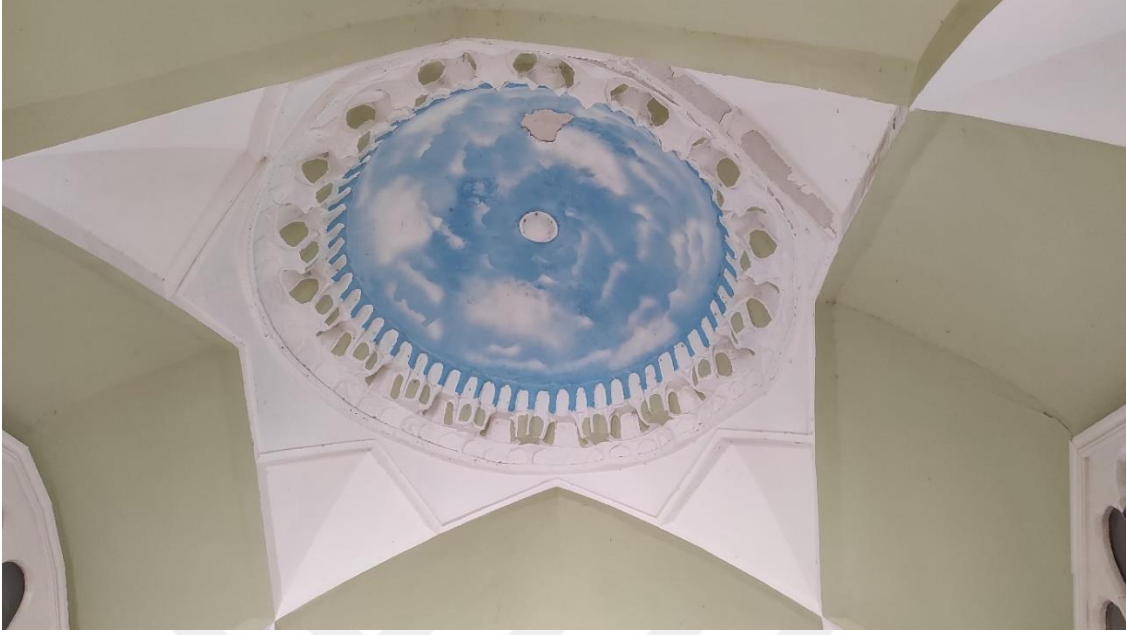
Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.112. Giriş eyvanı üst örtü görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.113. İkinci bölüm koridorunun kubbe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.114. Mescit bölümüne geçişin sağlandığı ana kapı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.115. Mescit içerisi görünümü.

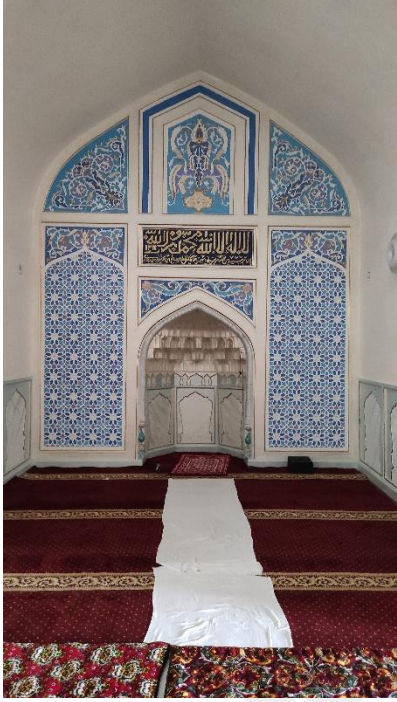
Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.116. Mescit içerisinden eyvan görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.117. Mihrap görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.118. Mescit kubbesi görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.119. Avlunun doğu cephesinde yer alan hücre odaları görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.120. Öğrenci hücresi görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.121. Doğu cephede yer alan eyvan görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.122. Güney cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.123. Öğrenci hücresi görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.124. Güney cephede yer alan eyvan görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.125. Mihrap görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.126. Dershane bölümü kubbe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.127. Batı cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.128. Öğrenci hücresi görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.129. Kuzey cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.130. Çilehane görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

2.1.2.6. Sahibzâde Miyan (Ahad) Hazretleri Medresesi

Medrese, Hokand şehir merkezinde Özbekistan Ellinci Caddesi üzerinde yer almaktadır. Düz bir zemin üzerine inşa edilen yapı, doğu-batı doğrultusunda uzanan üç avlulu, tek katlı dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir (Plan 2.9-2.10). Yapının üzerinde inşa ve onarım kitabesi bulunmamaktadır. Bu sebeple tarihi ve banisi hakkında kesin bir bilgiye varılamamaktadır. Kaynaklara göre medresenin, Hokand hanlarının din danışmanı, ünlü devlet adamı Miyan Fazl Ahad Sahibzâde Kalan'ın fonlarıyla 1862-1868 yılları arasında kademeli bir şekilde inşa edildiği bilinmektedir²¹⁷. Karimov'a göre medrese devlet adamı Miyan Fazl Ahad Halilullo Sahibzâde²¹⁸ tarafından H.1286 (M. 1869) yılında inşa edilmiştir.²¹⁹ Hokandiy'e göre de üç avlulu medrese bölümleri farklı zamanlarda inşa edilmiştir. Medresenin birinci bölümü Sahibzâde'nin Peşaver'den (Pakistan) Hokand'a gelişinden bir süre sonra Muhammed Ali Han tarafından H.1248 (M. 1832) yılında Bekvaçça ile Sultanavad Mahalleleri arasına yaptırılmıştır. Medresenin ikinci bölümü Sahibzâde'nin Peşaver'den aldığı miras ile H. 1278 (M. 1861) yılında inşa ettirilmiştir. Medresenin üçüncü bölümü ise H.1284 (M. 1867) yılında mahalle arasında kalan boş alana inşa edildiği bilinmektedir²²⁰. Medresenin ilk iki avlusu doğu-batı doğrultusunda inşa edilmiştir. Üçüncü avlu ise aynı eksen doğrultusunda güney tarafa bitişik bir şekilde genişletilmiştir. Vakıf belgelerine göre ilk etapta medrese, iki avlulu, dersane ve cami bölümünden oluşmaktadır. Medreselerden birinin 18-24 hücre odalı, diğerinin ise 15 hücre odalı olduğundan bahsedilmektedir²²¹. Medresenin güney avlusuna Malla Han döneminde 1861 yılında bir cami, 1867 yılında ise bir minare eklendiği bilinmektedir²²². Tuğla malzeme ile inşa edilmiş medresenin büyük bir bölümü yıkılmıştır. Ancak medresenin küçük bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir. Medrese oldukça büyük olmasına rağmen etrafında yer alan sivil yapılar nedeniyle adeta kaybolmuştur.

²¹⁷ *Arhitekturnaya Eligrafika Uzbekistana Fergana*, 113.

²¹⁸ Sahibzade 1825-1869 yılları arasında Muhammed Ali Han, Ömer Han, Şer-Ali Han, Hacı-biy ve Malla gibi Hokand hanlarının dini danışmanı görevlerinde bulunmuştur. (Bkz. *Arhitekturnaya Eligrafika Uzbekistana Fergana*, 113.)

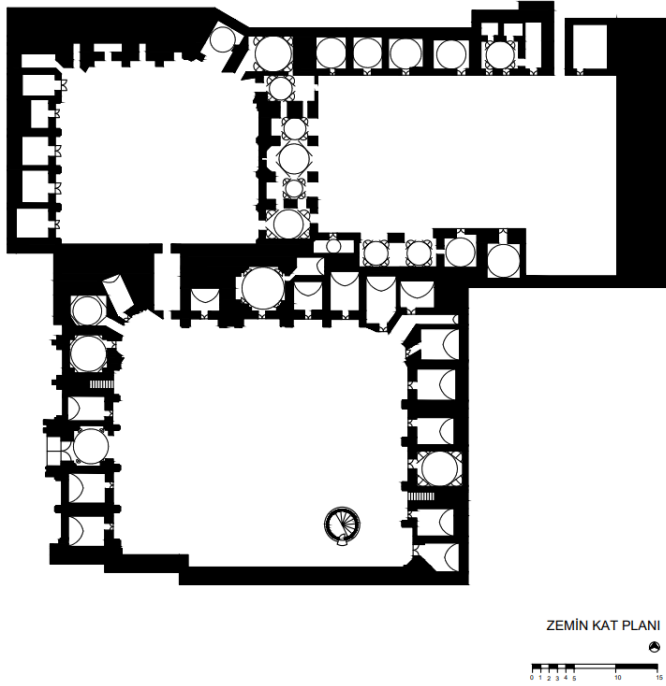
²¹⁹ Karimov, *Kısman va Tolik Saklanib Kolgan Yadgorliklar*, 56.

²²⁰ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 74-75.

²²¹ *Arhitekturnaya Eligrafika Uzbekistana Fergana*, 113.

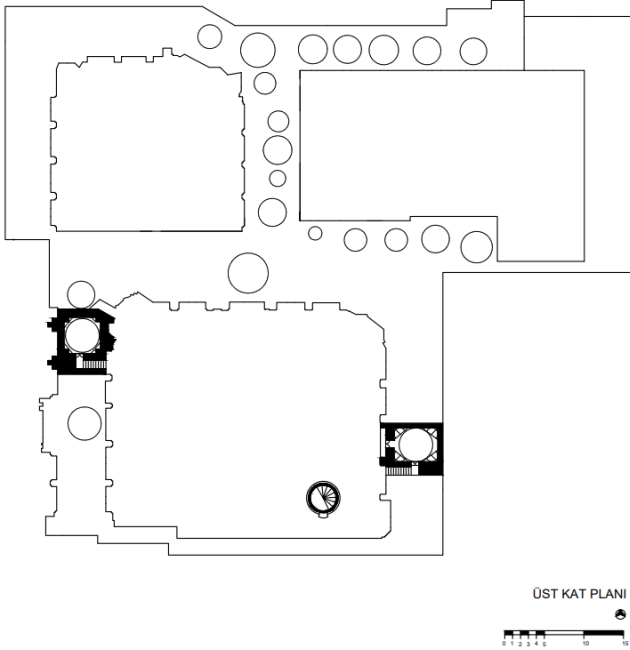
²²² *Arhitekturnaya Eligrafika Uzbekistana Fergana*, 113.

Plan 2.9. Sahibzada Miyon (Ahad) Hazrat Medresesi zemin kat planı

Kaynak: Madaniy Meros Departamenti arşivinden işlenerek

Plan 2.10. Sahibzada Miyon (Ahad) Hazrat Medresesi üst kat kat planı

Kaynak: Madaniy Meros Departamenti arşivinden işlenerek

Mahalle arasına inşa edilen medresenin kuzey, doğu ve güney cepheleri boyunca inşa edilen evler cephe duvarlarını kapatmıştır. Adeta kuzey, doğu ve güney cephelerinden bakıldığında medrese görünmemektedir. Sivil yapılar arasında kalmış olan medresenin asıl işlevini belirten kısmın batı cephe olduğu anlaşılmaktadır. Batı cephe taç kapının da yer aldığı asıl giriş cephesidir (Fotoğraf 2.131). Taç kapının doğusu ve batısında ikişer adet olmak üzere toplamda dört adet sivri kemerli sağır niş yer almaktadır. Zeminden yaklaşık yarım metre yükseklikte cephe boyunca ahşap hatılın uzandığı görülmektedir. Cephenin orta bölümünde bulunan beden duvarlarından yüksek tutulmuş anıtsal taç kapı dışı doğru çıkıntılıdır (Fotoğraf 2.132). Taç kapı sade tutulmuş olup sivri kemer nişini üç yönden çevreleyen tuğla silmelerle hareketlilik kazandırılmıştır. Taç kapının dikdörtgen formlu ahşap kapısı sivri kemerli derin bir niş içerisine yerleştirilmiştir. Kapı üzerinde ahşap oyma tekniğiyle işlenmiş bitkisel motifler yer almaktadır. Ahşap kapı kanatları üzerinde ise bitkisel motifler içerisine yazılmış usta ismi ve tarih yer almaktadır (Fotoğraf 2.133).

Yazı metni şu şekildedir:

Orijinal Metin:

عمل خواجه اسکندر نجار

سنه ١٢٧٨

Okunuşu: Amel-i Hacı İskender-i Neccar sene 1278²²³.

Anlamı: Marangoz İskender hocanın işi. H. 1278 (M. 1861-1862)

Medresenin giriş açıklığı üzerinde ise مدرسه حضرت صاحب زاده Medrese-i Hazret-i Sahibzâde yazılıdır (Fotoğraf 2.134). Medresenin kapısı kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı kubbe ile örtülü mekâna açılmaktadır. Kubbeye geçiş tromplarla sağlanmıştır. Tromplar kıvrık ağaç dalları ve yaprak motifleri ile bezenmiştir. Doğru duvarında yer alan sivri kemerli bir niş açıklığından avluya geçiş sağlanmaktadır (Fotoğraf 2.135-2.136).

Avlunun kuzey cephesinde bir derslane yer almaktadır. Dershanenin batısında bir adet, doğusunda ise üç adet olmak üzere toplamda dört adet öğrenci hücresi bulunmaktadır.

²²³ Çev: Prof. Dr. Ozan Yılmaz.

Dershanenin giriş eyvanı taç kapı formunda yapılmış olup beden duvarlarından yüksek tutulmuştur (Fotoğraf 2.137-2.138). Sivri kemer nişi üç yönden tuğla silme ile kuşatılmıştır. Sivri kemer nişi içerisinde bir kapı, üzerinde ise sivri kemerli alçı şebekeli pencere açıklığı yer almaktadır. Dershane kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen bir plana sahiptir. Dershane içerisinde iki niş yer almaktadır. İç cephelerde sağır kemer uygulaması görülmektedir. Batı duvarında sivri kemer içerisine yerleştirilmiş mihrap nişi yer almaktadır (Fotoğraf 2.139). Mihrap nişi içerisinde iki adet kartuş bulunmaktadır. Sivri kemer alınlığında ise altı kollu yıldız formunda bir süsleme unsuru ile karşılaşılmaktadır. Sivri kemerin etrafı bitkisel motifli alçı süsleme ile çevrelenmiştir. Dershane kasnak üzerine yükselen bir kubbe ile örtülüdür. Kasnağın her cephesinde birer adet olmak üzere toplamda dört adet sivri kemerli pencere açıklığı bulunmaktadır. Kubbeye geçiş tromplarla sağlanmaktadır. (Fotoğraf 2.140). Dershane bölümünün içerisinde yer alan bir kapı çilehaneye açılmaktadır. Çilehane ahşap tahtalar ile ortadan bölünmüş olup iki katlı bir görünüm elde edilmiştir. Çilehanede iki adet dolap nişi ve bir adet tepegöz yer almaktadır. Üzeri ise sivri tonoz ile örtülüdür (Fotoğraf 2.141). Hücre odaları kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen formu plan şemasına sahiptir. Her hücrede birer kapı ve sivri kemerli birer pencere açıklığı bulunmaktadır. Pencere alçı şebekeler ile kapatılmıştır. Dershanenin batısındaki öğrenci hücrelerinde iki niş ve bir ocak bulunmakta olup üstü beşik tonoz ile örtülüdür. Dershanenin doğusunda yer alan öğrenci hücrelerinde ise bir niş ile bir tepegöz açıklığı bulunmakta olup sivri tonoz ile örtülüdür (Fotoğraf 2.142).

Avlunun doğu cephesinde bir dersane bölümü ile dershanenin doğusunda ve batısında ikişer adet olmak üzere toplamda dört adet sivri kemerli sağır niş bulunmaktadır. Sağır kemer nişleri içerisine yerleştirilmiş dikdörtgen formu yedi adet kapı ve üzerinde ise sivri kemerli birer pencere açıklığı yer almaktadır. Pencere alçı şebekeler ile kapatılmıştır. Hücre odaları doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Bir hücre odası beşik tonozla diğerleri ise sivri tonoz ile örtülüdür. İki hücre odasında birer adet tepegöz açıklığı bulunmaktadır (Fotoğraf 2.143-2.144). Cephenin ortasında yer alan dersane iki katlıdır. İkinci katta yer alan balkon kısmı ahşap korkulukla kapatılmıştır. Dershanenin doğusunda yer alan on bir basamaklı merdiven ile ikinci kata çıkılmaktadır. Güney cephede yer alan kapı açıklığından dersane bölümüne giriş sağlanmaktadır. İkinci katta bulunan dersane odası doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen bir plana sahiptir.

Cephe duvarlarında dört adet niş yer almaktadır. Dershane kubbe ile örtülü olup kubbeye geçişler tromplarla sağlanmaktadır (Fotoğraf 2.145-2.146-2.147). Avlunun güney cephesi sağırdır. Kaynaklara göre bu cephede çok ayaklı bir mescidin yer aldığı bilinmektedir²²⁴. Ancak mescit günümüze ulaşamamıştır.

Batı cephede doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen formlu altı adet hücre odası yer almaktadır. Sivri kemerler içerisine yerleştirilmiş birer kapı ve üzerlerinde ise sivri kemerli birer pencere açıklığı bulunmaktadır. Pencere alçı şebekeler ile kapatılmıştır. Avluya giriş açıklığının batısındaki hücre odalarında ikişer niş ve birer ocak yer almakta olup sivri tonoz ile örtülüdür. Avluya giriş açıklığının doğusunda iki adet hücre odası kubbeye, diğer hücre odaları ise düz ahşap tavan ile örtülüdür. Kubbe ile örtülü hücre odalarında birer tepegöz açıklığı ile ocak yer almaktadır (Fotoğraf 2.148-2.149). Cephenin kuzeyinde yer alan 11 basamaklı merdiven ile dershane odasına çıkış yapılmaktadır. Dershane odası kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen formlu bir plana sahiptir. Dershane içerisinde bir adet niş, bir adet pencere ve iki adet tepegöz açıklığı bulunmaktadır. Oda kubbe ile örtülüdür. Kubbeye geçiş tromplarla sağlanmaktadır (Fotoğraf 2.150-2.151).

32x26 metre dikdörtgen planlı avlunun içerisine inşa edilmiş minare, güneydoğu köşede yer almaktadır. Kaynaklara göre, Malla Han döneminde güney cepheye 1861 yılında bir cami inşa edildiği ve minarenin ise 1867 yılında eklendiği bilinmektedir²²⁵. Minare, 51 cm yükseklikte oval bir kaideye sahiptir. Silindirik gövdeli minarenin ahşap hatıl üzerinden yukarıya doğru daraldığı görülmektedir. Şerefenin alt kısmı üç sıra dişli tuğla ile çevrelenmiştir. Kubbe kasnağı ise iki sıra tuğla silmeler ile hareketlendirilmiştir. Güney cepheye açılan dikdörtgen formlu kapı açıklığından minareye giriş sağlanmaktadır. On beş basamaklı merdiven ile şerefe bölümüne çıkılmaktadır. Şerefe bölümü sekiz adet sivri kemerli açıklığa sahip olup kubbe ile örtülüdür. Tuğla malzeme kullanılarak inşa edilen minare dokuz metre yüksekliğe sahiptir (Fotoğraf 2.152-2.153).

Yapının giriş avlusunun kuzeybatı köşesinde yer alan sivri kemerli koridor açıklığından ikinci avluya geçiş sağlanmaktadır. Avlunun batı cephesinde doğu-batı doğrultusunda uzanan beş adet hücre odası bulunmaktadır. Sivri kemerli sağır niş içerisine yerleştirilmiş

²²⁴ Bobobekov, *Kokon Tarihi*, 222.

²²⁵ *Arhitekturnaya Eligrafika Uzbekistana Fergana*, 113.

dikdörtgen formlu beş adet kapı, üzerinde ise sivri kemerli birer pencere yer almaktadır. Pencerele alçı şebekeler ile kapatılmıştır. Kuzey ve güney köşelerdeki hücre odaları günümüzde depo olarak kullanılmaktadır. Ortada yer alan üç adet hücre odası ise lavabo olarak kullanılmaktadır. Hücre odaları düz tavan ile örtülüdür (Fotoğraf 2.154-2.155). Avlunun kuzey cephesinde yer alan hücre odaları yıkılmış olup günümüze kalıntıları ulaşabilmiştir (Fotoğraf 2.156). Güney cephe sağırdır. Cephede avlular arası bağlantıyı sağlayan sivri kemerli açıklık bulunmaktadır (Fotoğraf 2.157). Doğu cephe duvarında dikdörtgen formlu bir çerçeve içerisine alınmış dört adet sivri kemerli sağır niş yer almaktadır. Cephenin kuzeydoğusunda eyvan oluşturacak biçimde sivri kemerli derin niş bulunmaktadır. Sivri kemer nişi içerisinde dikdörtgen formlu üç adet kapı açıklığı yer almaktadır. Kapı üzerlerinde ise sivri kemerli alçı şebekeli birer pencere bulunmaktadır. Sol tarafta yer alan hücre odasında iki adet niş, bir adet ocak ve bir adet tepegöz açıklığı yer almaktadır. Ortadaki hücre odasına dar bir koridordan geçilerek giriş sağlanmaktadır. Kuzey güney doğrultusunda uzanan bölüm muhtemelen dersane olarak kullanılmaktaydı. Cephe duvarlarında dört adet niş yer almakta olup üzeri kubbe ile örtülüdür. Kubbeye geçiş tromplarla sağlanmaktadır. Sağ köşede yer alan kapı açıklığından doğu-batı doğrultusunda uzanan bölüme geçiş yapılmaktadır. Bu bölümden cephelere açılan kapılar aracılığı ile üçüncü avluya (doğu) ve avluda yer alan mescit kısmına ulaşım sağlanmaktadır (Fotoğraf 2.158-2.159-2.160-2.161). Doğu cephenin güney köşesinde yer alan dikdörtgen formlu kapı açıklığından ise doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen formlu bir mekâna girilmektedir. Mekân içerisinde üç adet niş ve bir adet ocak yer almakta olup kubbe ile örtülüdür. Mekânın kuzey duvarına açılan iki adet kapı ile mescit bölümüne, doğu duvarına açılan dikdörtgen formlu kapıdan ise üçüncü avlu (doğu) bölümüne geçiş sağlanmaktadır (Fotoğraf 2.162-2.163-2.164).

Dikdörtgen plan şemasına sahip üçüncü avlunun kuzey cephesinde, kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen formlu sekiz adet hücre odası yer almaktadır. Her hücrenin birer kapısı ve birer penceresi bulunmaktadır. Sivri kemerli pencereler alçı şebekelerle kapatılmıştır. Cephenin doğu köşesinde yer alan üç adet hücre odası ahşap tavanla, diğerleri ise kubbe ile örtülüdür. Cephenin doğu köşesinde yer alan hücre odasında beş adet niş ve iki adet ocak yer alırken hemen batısında bulunan iki adet hücre odasında ise üç adet niş ve bir ocak bulunmaktadır. Cephedeki diğer hücre odalarında altı adet niş, bir ocak ve bir tepegöz açıklığı yer almaktadır. Ayrıca cephenin doğu

köşesindeki dikdörtgen formlu açıklık ile mahalle arasına çıkış sağlanmaktadır (Fotoğraf 2.165-2.166-2.167). Avlunun doğu cephesi boyunca inşa edilen evler cepheyi tamamen kapatmıştır. Avlunun güney cephesinde üç adet oda ve sivri kemerli iki açıklık yer almaktadır. Her odanın birer kapısı bulunmaktadır. Kapı üzerlerinde ahşap hatıl yer almaktadır. Cephenin batı köşesindeki odada iki adet niş, bir ocak ve tepegöz açıklığı bulunmaktadır. Cephenin doğu köşesindeki odada iki adet niş, bir ocak ve iki adet tepegöz açıklığı yer almaktadır. Ortadaki odada ise altı adet niş, bir ocak ve bir tepegöz açıklığı bulunmaktadır. Hücre odaları kubbe ile örtülüdür. Cephede yer alan sivri kemerli iki açıklığın işlevi bilinmemektedir. Sivri kemerli iki açıklığın üzeri de kubbe ile örtülüdür. Kubbeye geçiş tromplarla sağlanmaktadır (Fotoğraf 2.168-2.169-2.170).

Avlunun batı cephesinde taç kapı formunda inşa edilmiş eyvan girişi dikkat çekmektedir. Eyvan beden duvarlarından yüksek tutulmuş olup dışa doğru çıkıntılıdır. Üç yönden tuğla silme ile çevrelenmiştir. Sivri kemerli üç adet açıklıktan mescit bölümüne giriş sağlanmaktadır. Mescidin batı duvarında mihrap nişi yer almaktadır. Sivri kemer nişi içerisinde yer alan mihrap üç sıra mukarnas dolgulu kavsaraya sahip olup istiridye kabuğu motifi ile nihayetlenmektedir. Mihrap üç yönden oval silme ile kuşatılmış ve etrafı bitkisel motiflerle bezenmiştir. Mescit sivri kemerler üzerine oturan üç kubbe ile örtülüdür. Mihrap önü kubbesi yan kubbelere göre daha büyük tasarlanmıştır. Kubbelere geçiş tromplarla sağlanmaktadır. İki sıra mukarnas dolgulu kavsara, mihrap önü kubbe kasnağını çevrelemektedir. Mukarnas dolgular boyalıdır. Mihrap önü kubbesinin doğusundaki kubbe sade yapılmış olup batısındaki kubbede süslemelere yer verilmiştir. Batı kubbe kasnağını da iki sıra mukarnas dolgulu kavsaranın çevrelediği görülmektedir. Sivri kemer alınlıkları ile tromplar bitkisel süslemelerle bezenmiştir (Fotoğraf 2.171-2.172-2.173-174).

Onarımlar: 1930 yılında medrese fabrika olarak kullanılmıştır. 1941 yılında ise medresenin batı bölümü Mukimiy Hücre Müzesi'ne dönüştürülmüştür²²⁶. Yapı günümüzde müze olarak kullanılmaktadır.

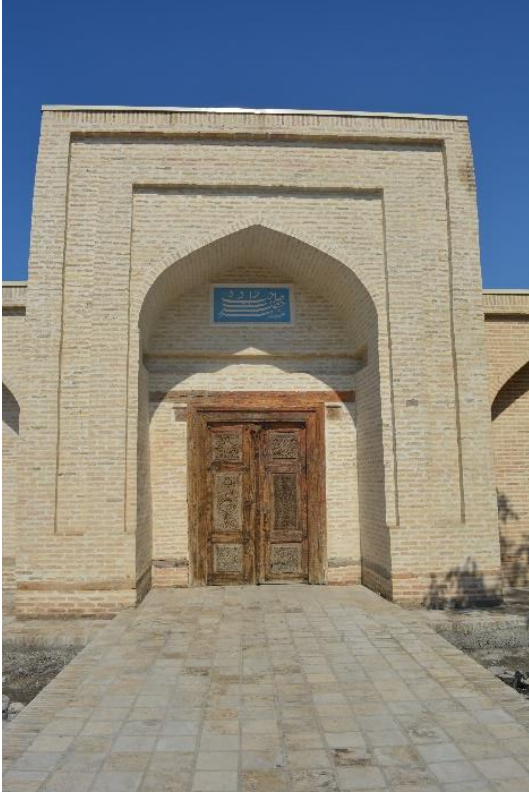
²²⁶ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 75.

Fotoğraf 2.131. Batı cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.132. Taç kapı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.133. Kapı kanatları üzerinde yer alan usta ismi ve tarih görünümü.

Kaynak. Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.134. Kitabe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.135. Giriş bölümü görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.136. Kubbeye geçiş ögesi tromplarda yer alan bitkisel süsleme görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.137. Avlunun kuzey cephesi görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.138. Dershane bölümü giriş taç kapısı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.139. Dershane iç cephe ve mihrap görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.140. Dershane kubbesi görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.141. Çilehane görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.142. Öğrenci hücresi görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.143. Avlunun doğu cephesi görünümü.

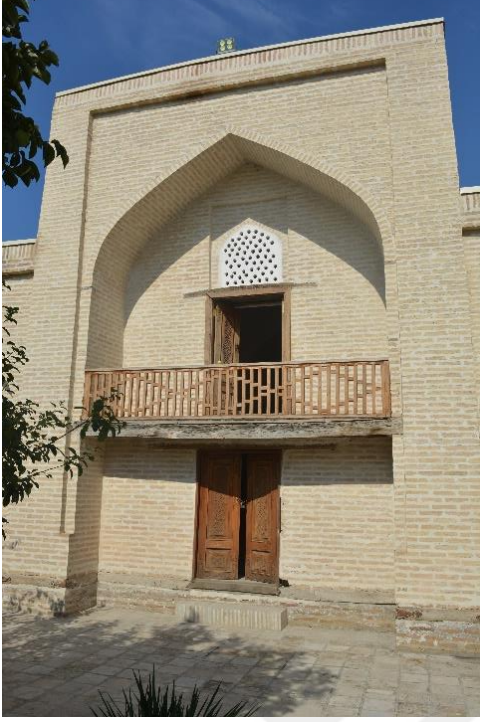
Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.144. Hücre odaları görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.145. Dershane bölümü görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.146. Dershane bölümünün ikinci katına çıkış merdiveni görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.147. Dershane bölümünün içten görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.148. Avlunun batı cephesi görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.149. Hücre odaları görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.150. Dershane odasına çıkış merdiveni görünümü.

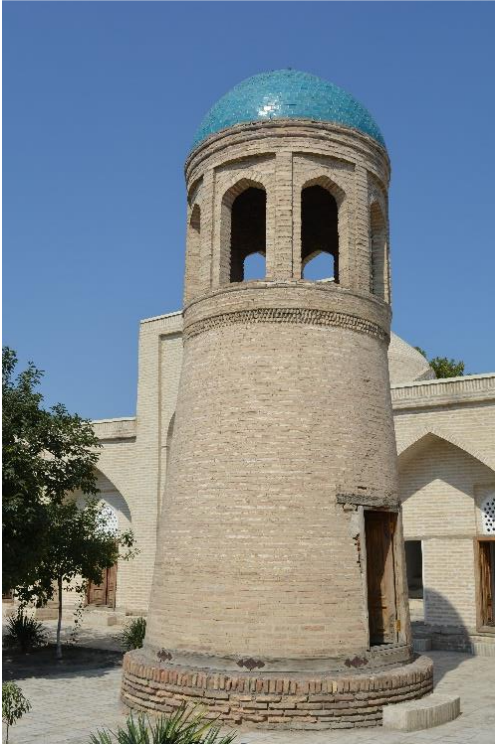
Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.151. Dershane bölümü görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.152. Minare görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.153. Şerefe bölümü görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.154. Avlunun batı cephesinde yer alan hücre odaları görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.155. Hücre odalarının lavaboya dönüştürülmüş görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.156. Kuzey cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.157. Güney cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.158. Doğu cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.159. Sol köşede yer alan hücre içi görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.160. Orta hücre odası (dershane bölümü) görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.161. Sağ kapıdan avlu kısmına geçiş bölümü görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.162. Üçüncü bölüme geçişin sağlandığı kapı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.163. Üçüncü bölüme geçiş odası görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.164. Kubbe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.165. Avlunun kuzey cephesi görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.166. Kuzeydoğu köşedeki ahşap düz tavanlı hücre odası görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.167. Kubbe ile örtülü hücre odası görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.168. Güney cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.169. Hücre odaları kubbe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.170. Sivri kemerli açıklık bölümü görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.171. Batı cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.172. Mihrap görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.173. Mescit bölümü görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.174. Batıdaki kubbe görünümü.

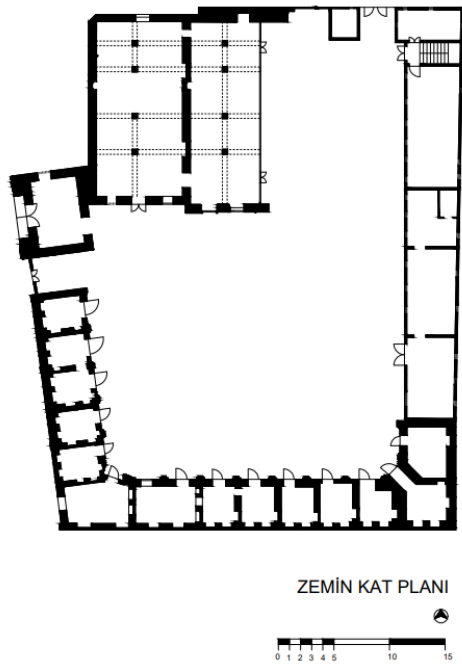

Kaynak: Argunşah (2021)

2.1.2.7. Zimbardor Medresesi

Yapı, Hokand şehrinin İsfara Meydanı Emir Ömerhan ile Bog'ıbo'ston Caddeleri arasında yer almakta olup medrese ve camiden oluşmaktadır. Yapının üzerinde inşa ve onarım kitabesi bulunmamaktadır. Bu sebeple banisi ve tarihi hakkında kesin bir bilgiye varılamamaktadır. Hokandiy'e göre medrese Muhammed Yusufbek Miton tarafından H. 1243 (M. 1827) yılında babası Karimkuli Zimbardor adına yaptırılmıştır²²⁷. Medrese inşası Mimar Molla Hudayar Mahvi tarafından yönetilmiştir²²⁸. Cami ile aynı avluyu paylaşan medrese kuzey-güney doğrultusunda açık avlulu, tek katlı dikdörtgen bir plana sahiptir (Plan 2.11-2.12). Yapıya biri batı, diğeri kuzey cephede olmak üzere iki kapı açıklığından giriş sağlanmaktadır. Yapı kompleksinin bir cami, on altı öğrenci hücresi, dört dersliği, müderris odası ve yardımcı odalardan oluştuğu bilinmektedir²²⁹. Medrese, etrafındaki zeminin yükselmesi ile çukurda kalmıştır.

Plan 2.11. Planı Zimbardor Medresesi zemin kat planı

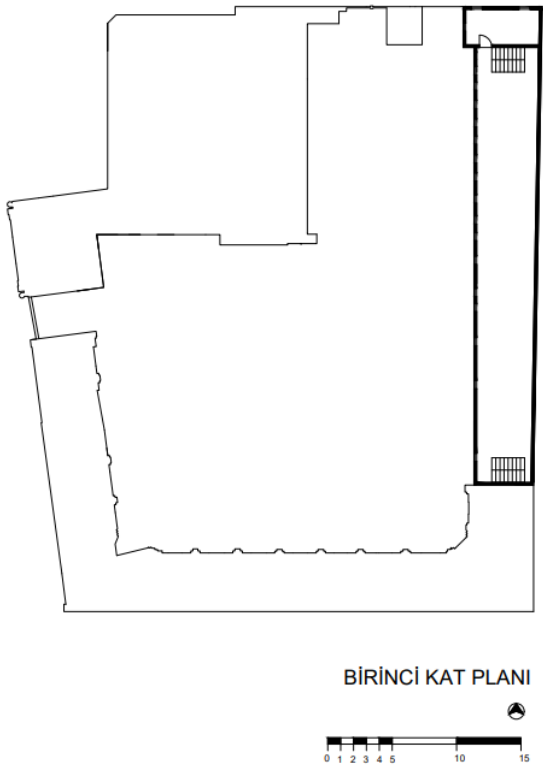
Kaynak: Madaniy Meros Departamenti arşivinden (1985) işlenerek

²²⁷ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 71. (Bkz. Karimov, *Kısmen va Tolik Saklanib Kolgan Yadgorlıklar*, 58.)

²²⁸ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 71.

²²⁹ Karimov, *Kısmen va Tolik Saklanib Kolgan Yadgorlıklar*, 58. (bkz. Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 71.)

Plan 2.12. Zimbardor Medresesi üst kat planı

Kaynak: Madaniy Meros Departamenti arşivinden (1985) işlenerek

Yapının doğu ve güney cepheleri boyunca inşa edilen evler medresenin cephe duvarlarını tamamen kapatmıştır. Adeta güney ve doğu cephelerden bakıldığında medrese görünmemektedir. Dar bir sokak arasında kalmış olan yapının asıl işlevini belirten kısmın batı cephede olduğu anlaşılmaktadır. Cephe duvarına tuğla silmelerle hareketlilik kazandırılmıştır (Fotoğraf 2.175-2.176). Cephenin ortasında anıtsal taç kapı yer almaktadır. Taç kapı, cami ve medreseyi iki kısma böler bir niteliğe sahiptir. Taç kapının doğusunda medrese bölümünün hücre odaları, batısında ise cami bulunmaktadır. Taç kapı beden duvarlarından yüksek tutulmuş olup dışa doğru çıkıntılıdır. Sivri kemer nişi ise üç yönden tuğla silmelerle hareketlendirilmiştir. Taş malzeme kullanılarak tasarlanan köşe sütunceleri taç kapı boyunca yükselmektedir. Sivri kemerli taç kapı nişinin içerisine yerleştirilmiş dikdörtgen formu kapı açıklığından yapıya giriş sağlanmaktadır. Kapının üzerinde ise sivri kemerli bir pencere açıklığı yer almaktadır. Sivri kemerli pencere açıklığı kabartma tekniğiyle yapılmış üç sıra dişlerle üç yönden çevrelenmiştir (Fotoğraf 2.177). Ayrıca cephe duvarında dikdörtgen formu ahşap kapı açıklığı bulunmaktadır.

Muhtemelen kapı sonradan açılmıştır. Günümüzde cephede bulunan kapılar kullanılmamaktadır.

Yapıya asıl girişin sağlandığı bölüm günümüzde kuzey cephede yer almaktadır (Fotoğraf 2.178). Kuzey cephenin giriş kapısı etrafında mermer, diğer kısımlarda ise tuğla malzeme kullanılmıştır. Cephe duvarında bir adet sivri kemerli pencere açıklığı bulunmaktadır. Pencere alçı şebekeyle kapatılmıştır. Kuzeybatı köşede minare yer almaktadır. Silindirik kaide üzerinde yükselen minarenin yukarıya doğru daraldığı görülmektedir. Yatay tuğla malzemenin kullanıldığı silindirik gövde üzerinde üç sıra dikey tuğla istiflenmesi kullanılarak gövdede iki adet kuşak oluşturulmuştur. Minarenin kuzey ve güney cephelerinde birer adet olmak üzere toplamda iki adet mazgal pencere açıklığı bulunmaktadır. Şerefe kısmı çini motiflerle kaplanmıştır. Çinilerde mavi, sarı, mor ve lacivert renklerin hâkim olduğu görülmektedir. Kubbe kasnağı iki sıra mukarnas dolgulu kavsaraya sahiptir. Şerefe kısmı kubbe ile örtülüdür (Fotoğraf 2.179-2.180). Yapıya cephenin ortasında yer alan kareye yakın dikdörtgen formlu demir kapıdan giriş sağlanmaktadır. Kapının etrafı üç yönden bitkisel motifli çinilerle bezenmiştir (Fotoğraf 2.181).

Avlunun doğu cephesini oluşturan abdesthane ve diğer iki katlı bölümler yapıya sonradan eklenmiştir. Ancak cephenin güney köşesinde yer alan bir adet öğrenci hücresi orijinal olarak günümüze ulaşabilmiştir (Fotoğraf 2.182). Güney cephede kareye yakın dikdörtgen formlu yedi adet öğrenci hücresi yer almaktadır. Hücre kapıları avluya açılmaktadır. Cephede sivri kemerli yedi ve dikdörtgen formlu bir adet olmak üzere toplamda sekiz adet pencere açıklığı bulunmaktadır. Dikdörtgen formlu pencere açıklığı olan kısmın, bir hücre odası iken daha sonra yan hücre ile birleştirilerek kapatılması muhtemeldir. Hücrelerde dört niş yer almakta olup ahşap tavan ile örtülüdür (Fotoğraf 2.183-2.184-2.185). Batı cephenin kuzey köşesinde avluya açılan giriş eyvanı ile cephede doğu-batı doğrultusunda uzanan beş adet öğrenci hücresi bulunmaktadır. Her hücrenin dikdörtgen formlu birer kapısı bulunmaktadır. Cephede ikisi dikdörtgen formlu ve dört tanesi sivri kemerli olmak üzere toplamda altı adet pencere açıklığı yer almaktadır. Hücre odalarında dört niş yer almakta olup üzeri ahşap tavan ile örtülüdür (Fotoğraf 2.186). Cephede bulunan hücre odaları günümüzde imam ve müezzin odaları olarak kullanılmaktadır. Medrese avlusu sonradan sundurma çatı ile kapatılmıştır.

Medrese ile aynı avluyu paylaşan cami, avlunun kuzeybatı köşesinde yer almaktadır. Cami, harim (kışlık) ve kapalı sundurma (yazlık) kısmı olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Doğu-batı doğrultusunda uzanan cami, dikdörtgen formlu plan şemasına sahiptir. Caminin güney ve doğu cephesi avlu içerisinde yer almaktadır. Camiye biri güneyde, diğer ikisi doğuda olmak üzere toplamda üç kapıdan giriş sağlanmaktadır. Caminin güney duvarında altı adet sağır sivri kemer nişi yer almaktadır. Sağır kemerler içerisine yerleştirilmiş dikdörtgen formlu bir kapı ve dört pencere açıklığı bulunmaktadır. Ayrıca kapı ve pencereler üzerinde sivri kemerli alçı şebekeli beş adet pencere açıklığı da yer almaktadır (Fotoğraf 2.187). Cephede yer alan kapı açıklığıyla avlu ile harim arasında bağlantı oluşturulmuştur.

Caminin doğu cephesini sundurmalı bölüm oluşturmaktadır. Sundurmalı bölüm camlı mekân ile kapalıdır. Camlı mekânı çevreleyen ahşaplar bitkisel motiflerle saçak kısmı ise kalem işi süslemelerle bezenmiştir. Ayrıca saçak kısmı alınlığında dikdörtgen pano içerisinde لا اله الا الله محمد رسول الله “La İlahe İllallah Muhammedün Resulullah” yazılıdır. Eski fotoğraflara bakıldığında cephenin onarımlar sonrası yeni bir hal aldığı görülmektedir (Fotoğraf 2.188-2.189-2.190). Camlı bölmede yer alan kapı açıklığından sundurmalı bölüme geçilmektedir. Sundurmalı bölüm mihraba paralel iki sahnalıdır. Sundurma bölümünün güney ve kuzey duvarlarında dikdörtgen panolar içerisine alınmış kartuşlar bulunmaktadır. İçerisi güney duvarında yer alan ve medrese avlusuna açılan dört pencere açıklığı ile aydınlatılmaktadır. Batı cephe duvarında mihrap nişi bulunmaktadır. Mihrap on bir sıra mukarnas dolgulu kavsaraya sahiptir. Sivri kemer nişinin alınlığı üç yönden geometrik süslemelerle kuşatılmıştır. Dört adet ahşap sütun üst örtüyü taşımaktadır (Fotoğraf 2.191-2.192). Sütun başlıklarında çiçek ve lale motifleri yer almakta olup yeşil, kırmızı, beyaz ve turuncu renkler kullanılmıştır. Ahşap sütunların birinin gövdesinde عمل اوستا شاه نظر نجار سنه ١٢٩٢ “Amel-i usta Şah Nazar-ı Neccar” ismi ve H. 1292 (M. 1875-1876)²³⁰ tarihi yazılıdır (Fotoğraf 2.193). Kirişli ahşap tavan renkli süslemelerle bezenmiştir. Mihrap önü örtüsü yanlara göre daha derin ve süslüdür (Fotoğraf 2.194-2.195).

Batı duvarında yer alan dört adet sivri kemerli derin niş açıklığı aracılığıyla harime geçiş sağlanmaktadır. Harim kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen formlu mihraba

²³⁰ Çev: Prof. Dr. Ozan Yılmaz.

parelel iki sahnalıdır. Harim, kuzeyde bir güneyde beş adet olmak üzere toplamda altı adet pencere açıklığı ile aydınlatılmaktadır. Dikdörtgen çerçeve içerisine alınmış kartuşlar aracılığıyla cephe duvarlarına hareketlilik kazandırılmıştır (Fotoğraf 2.196-2.197). Harimin batı duvarında mihrap nişi yer almaktadır. Mihrap, düz silmelerden oluşan bordürlerle üç yönden kuşatılmıştır. Sivri kemer alınlığı, merkezinde yıldız formunun yer aldığı geometrik süslemelerle bezenmiştir. Mihrabın üç yönden kûfi yazı kuşağı ile çevrelendiği görülmektedir (Fotoğraf 2.198).

Yazı kuşağı şu şekildedir:

Orijinal metin:

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ
وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ
وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ

Okunuşu:

İnnallahe ye'muru bil adli vel ihsani ve itai zil kurba ve yenha anil fahşai vel munkeri vel bagy, yeizukum leallekum tezekkerun²³¹. (Nahl sûresi 16/90 ayet)

Anlamı:

Allah; adaleti, ihsanı ve yakınlarınızda olanlara yardım etmeyi, buyurmakta; fahşadan, münkerden ve beğyiden men etmektedir. İyice anlayıp tutmanız için size öğüt veriyor.

Cephenin kuzey köşesinde kündekâri tekniğiyle yapılmış vaaz kürsüsü yer almaktadır. Kürsü geometrik süslemelerle bezenmiştir (Fotoğraf 2.199). Harim dört sütunun taşıdığı kirişli tavan ile örtülüdür. Mihrap önü örtüsü kalem işi süslemelerle bezenmiş olup diğer kısımlar tek renge boyanmıştır. Kiriş süslemelerinde bitkisel motiflere yoğunluk verilmiş olup kırmızı, sarı, yeşil, beyaz, bordo, mavi, kahverengi ve turuncu renkler kullanılmıştır (Fotoğraf 2.200). Cami dıştan kırma çatı ile kapatılmıştır. Yapı, günümüzde cami olarak işlevini sürdürmektedir.

Onarımlar: Medresenin ilk onarımının ünlü devlet adamı Sadıhan Alam tarafından yaptırıldığı bilinmektedir²³². Restorasyon sırasında kullanılmaz halde olan hücre odaları

²³¹ <https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma> (Erişim Tarihi: 10.03.2023)

²³² Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 71.

yıkılarak yerlerine yeniden hücreler inşa edilmiştir. 20. yy'ın ilk yarısında medrese zanaat atölyesi ve depo olarak kullanılmıştır. Uzun süre bakımsız kalan yapı, halkın yardımıyla bağımsızlık döneminde komple yenilenmiştir.

Fotoğraf 2.175: Batı cephe genel görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.176: Batı cephe ve cephede yer alan kapı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.177. Taç kapı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.178. Kuzey cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.179. Minare görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.180. Şerefe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.181. Giriş kapısı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.182. Doğu cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.183. Avludan güney cephede yer alan hücre odalarının görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.184. Hücre odalarının içten görünümü.

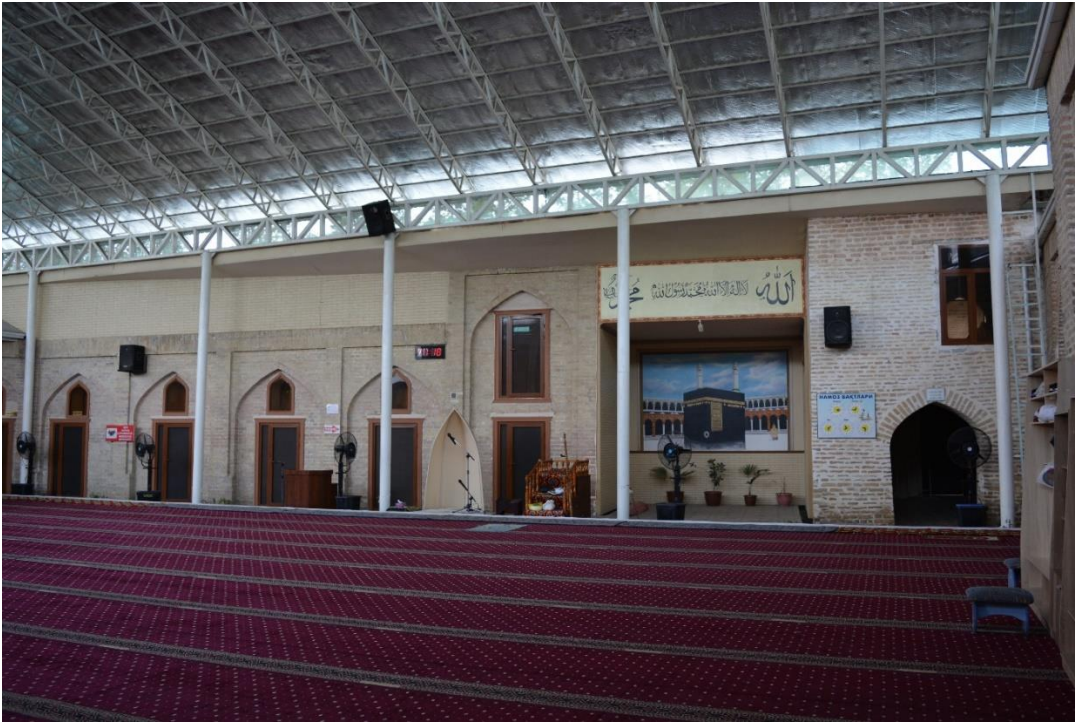
Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.185. Hücre odalarının ahşap örtüsü görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.186. Batı cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.187. Caminin güney cephesi görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.188. Doğu cephenin sundurma bölümü görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.189. Sundurma bölümünün onarım öncesi görünümü.

Kaynak: Cami görevlisi albümünden (2021)

Fotoğraf 2.190. Camlı mekânın üzerinde yer alan yazı kuşağı görünümü.

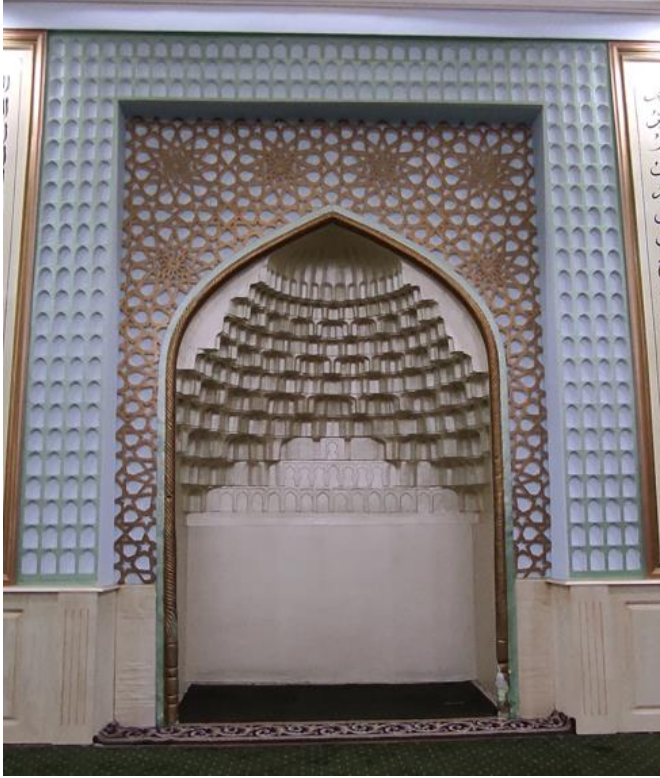
Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.191. Sundurma bölümü görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.192. Sundurma bölümünde yer alan mihrap görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.193. Sütun gövdesinde yer alan usta ismi ve tarih görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.194. Sundurma bölümü üst örtü görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.195. Mihrap önü üst örtü görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.196. Harimin güneydoğu köşeden görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.197. Harimin kuzaybatı köşeden görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.198. Mihrap görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.199. Vaaz kürsüsü görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.200. Mihrap önü üst örtüsü görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

2.1.3. Türbeler

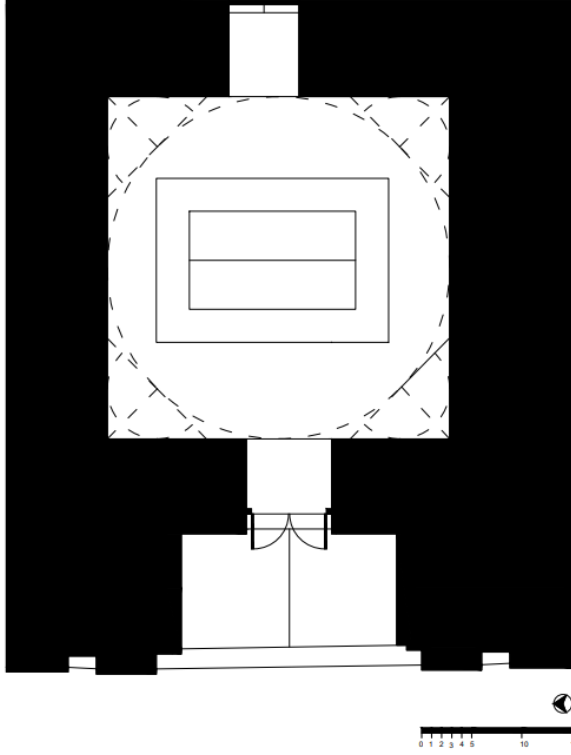
2.1.3.1. Chamach Buva Türbesi

Türbe, Hokand şehrine yaklaşık 18 km uzaklıkta Dangara ilçesinin Chamach kışlağında bulunmaktadır. Yapı, etrafı duvarlarla çevrili bir mezarlık içerisinde yer almaktadır. Doğu-batı doğrultusunda uzanan türbe, dikdörtgen plan şemasına sahiptir (Plan 2.13). Yapının üzerinde inşa ve onarım kitabesi bulunmamaktadır. Bu sebeple banisi ve tarihi hakkında kesin bir bilgiye varılamamaktadır. Ancak edinilen bilgilere göre yapının XVIII. yüzyılın sonlarında yapıldığı bilinmektedir²³³. Türbe, edebi dilde “Shahmasadbiy” olarak adlandırılmaktadır. Halk arasında Altın Beşik efsanesindeki kişinin burada olduğu anlatılmaktadır. Fakat bunu kanıtlayıcı hiçbir belgeye rastlanılmamıştır. Güney cepheye sonradan eklenmiş olan anıtsal bir taç kapıdan Türbenin bulunduğu avluya giriş sağlanmaktadır (Fotoğraf 2.201). Büyük bir avlu içerisinde yer alan türbede moloz taş, tuğla ve mermer malzeme kullanılmıştır. Moloz taş kullanılan yerlerin dıştan mermer ile kaplandığı görülmektedir. Kuzey ve güney cephe sağır olup mermer ve tuğla malzeme kullanılmıştır. Doğu cephede sivri kemerli bir adet pencere açıklığı bulunmaktadır. Pencere açıklığı demir parmaklıkla kapatılmıştır (Fotoğraf 2.202-2.203-2.204).

Giriş açıklığının bulunduğu yer batı cephesidir. Batı cephesi beden duvarlarından yüksek tutulmuş olup taç kapı formunda inşa edilmiştir. Giriş cephesi diğer cephelerin aksine harç ile sıvanmış olup boyalıdır. Sivri kemerli eyvan nişi üç yönden tuğla malzeme ile çevrelenmiştir. Beden duvarında yatay, saçak kısmında ise dikey tuğla örgüsü olduğu görülmektedir. Sivri kemerli eyvan nişi içerisinde dikdörtgen formu bir kapı bulunmaktadır. Kapı üzerinde ise sivri kemerli pencere açıklığı yer almaktadır. Pencere demir parmaklıkla kapatılmıştır (Fotoğraf 2.205). Türbe içerisinde kuzey-güney doğrultusunda uzanan bir sanduka yer almaktadır. İçerisi doğu ve batı duvarında birer adet olmak üzere toplamda iki adet pencere ile aydınlatılmaktadır. Türbe, kubbe ile örtülü olup kubbeye geçiş tromplarla sağlanmaktadır (Fotoğraf 2.206-2.207-2.208). Kubbe örtüsü dıştan sac ile kaplanmıştır.

²³³ Muhammed Yahyahan Dadaboyev, Hokand Devlet Müzesi Hudayarhan Sarayı İlmî İşler Görevlisi. Mülakat 15.07.2021. 17.00.

Plan 2.13. Chamach Buva Türbesi planı

Kaynak: Argunşah (2023)

Fotoğraf 2.201. Türbe avlusuna girişin sağlandığı taç kapı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.202. Kuzey cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.203. Doğu cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.204. Güney cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.205. Batı cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.206. Sanduka görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.207. Kubbeye geçiş görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.208. Kubbe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

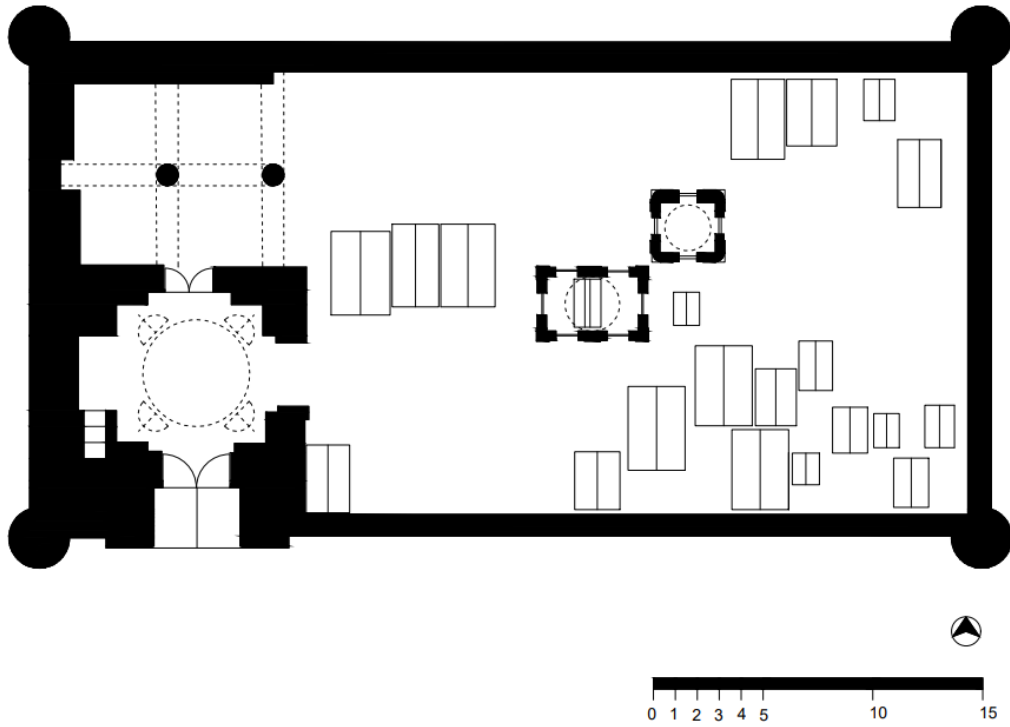
2.1.3.2. Dahma-i Şahan Türbesi

Hokand şehir merkezinde Novvoylik Meydanı Cembul Caddesi üzerinde bulunan yapı, büyük mezarlığın içerisinde Çalpak Medresesi'nin kuzeydoğusunda yer almaktadır. Yapı ziyaretgâh, mescit ve hazire bölümlerinden oluşmaktadır. Yapı inşası Emir Ömer Han döneminde (1810-1822) başlatılmış ancak inşaatın temelleri atıldığı sırada Ömer Han 1822'de vefat etmiştir. Daha sonra tahta geçen Muhammed Ali Han (1822-1842) Mahlarayim²³⁴ Nadira'nın isteği üzerine inşaatın devam ettirilmesini emretmiştir. Hanlığın tanınmış iki usta mimarı Muhammed Kuzi ve Muhammed İsa'nın önderliğinde yapı H. 1240 (M. 1824-1825) yılında tamamlandığı bilinmektedir²³⁵. Dahma-i Şahan, halk arasında hanların mezarı olarak bilinmektedir. Türbe, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen formlu bir plan şemasına sahiptir (Plan-14).

²³⁴ Mahlarayim Nadira (1792-1842) Özbek şair ve devletin önde gelen isimlerinden biridir. Gerçek adı Nadira olup Mahlarayim'i takma ad olarak kullanmıştır. Aslen Andicanlı olan Nadira, Emir Ömer Han'ın eşi Muhammed Ali Han'ın annesidir. Nadira'nın Özbekçe "Komila" ve Farsça "Maknuna" mahlaslarıyla birçok eser yazdığı da bilinmektedir. (Bkz. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Nodira> (Erişim tarihi: 30.09.2022. Saat:11.10)

²³⁵ *Arhitekturnaya Eligrafika Uzbekistana Fergana*, 46.

Plan 2.14. Dahma-i Şahan Türbesi planı

Kaynak: Argunşah (2023)

Yapı, tuğla malzemeyle inşa edilmiştir. Batı, kuzey ve doğu cephelerinin beden duvarları sağırdır. Ancak kuzey cephenin orta kısmında dikdörtgen pano içerisine yerleştirilmiş beş adet sağır sivri kemer nişi bulunmaktadır. Cephelerin her köşesinde dışa doğru çıkıntılı silindirik gövdeli birer adet payanda yer almaktadır. Beden duvarlarında yatay, saçak kısmında ise tek sıra dikey tuğla örgüsü olduğu görülmektedir (Fotoğraf 2.209-2.210-2.211). Güney cephenin beden duvarında kuzey cephede olduğu gibi aynı aksta yer alan beş adet sağır sivri kemer nişi bulunmaktadır. Cephenin güneybatı köşesinde ana girişin de sağlandığı taç kapı formu yer almaktadır (Fotoğraf 2.212-2.213). Taç kapı beden duvarlarından yüksek tutulmuş olup dışa doğru çıkıntılıdır. Taç kapının sivri kemer alınlığı çini mozaiklerle kaplanmıştır. Çini mozaiklerle altı yapraklı bitkisel motiflerin oluşturulduğu görülmektedir. Taç kapı iki sıra mozaik levha ile çevrelenmiştir. Levhalar arasında kalan kısımlarda ise geometrik süslemeler yer almaktadır. Taç kapının çini mozaiklerinde mavi, sarı, beyaz, yeşil, lacivert ve kahverengi renklerin hâkim olduğu görülmektedir. Mozaiklerle kaplanmış eyvan nişinin içerisinde yer alan dikdörtgen formlu ahşap kapıdan yapıya giriş sağlanmaktadır (Fotoğraf 2.214). Ahşap kapı oyma tekniği ile işlenmiştir. Kapı, birbirine geçmeli bir şekilde kıvrık dalların oluşturduğu

bitkisel motiflerle bezenmiştir (Fotoğraf 2.215). Bitkisel motiflerin içerisine işlenmiş yazı kuşağı dikkat çekmektedir. Yazı kuşağı üç yönden kapı pervazını kuşatmıştır. Ayrıca kapı kanatlarının gövdesi de dört yönden yazı kuşağıyla çevrelenmiştir (Fotoğraf 2.216-2.217-2.218).

Sağ pervazda yer alan yazı kuşağı şu şekildedir:

Orijinal Metin:

فنا لیکدین یازیلوب عالم اسماء
زبان لاله سوسن بر حمد وی چون گویا
بهار لطف ایله تاشدین چقاردی لاله حمرا
بسائی قدرت برله یتی گنبد خضرا
نی ممکن بنده دین اوجیغه بیتماک علم و فن برله

Okunuşu:

Fenalıkden yazılıp âlem-i esmâ
Zeban-ı lale-i sevsen ber-hamd-i vey çun gûyâ
Bahar-ı lutf ile taşden çıkardı lale-i hamra
Bisât-ı kudret birle yetti günbed-i hadrâ
Ni mümkün bendeden ucıgâ bitimek ilm ü fenbirle²³⁶

Anlamı:

Yokluktan yazılıp isimler dünyası
Sevsen lalesinin dili onun hamdinde dile gelmiş
Lütuf baharıyla taştan kırmızı laleler çıkardı
Gücünü göstermesiyle gökkubbe ortaya çıktı
Bendeden mümkün mü ucuna ilim ve fenle yazmak.

²³⁶ Okuyan ve Tercüme eden; Dr. Öğretim Üyesi Muhammed İbrahim Yıldırım, Erciyes Üniversitesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. (m.ibrahimyildirim@erciyes.edu.tr)

Üst pervazda yer alan yazı kuşağı şu şekildedir:

Orijinal Metin:

محال اولموش آتیه بیتماک فکریله دانا
فلک خرگاهیه بردی کواکب بیرله زینت لار
منور ایلدی آی شعله سی بیرله شب یلدا
نه آثار جلالت دور که آتینگ باغ تیغیده

Okunuşu:

Muhal olmuş atığa bitmek fikrile dâna
Felek hergâhige berdi kevâkib birle ziynetler
Münevver eyledi ay şulesi birle şeb-i yeldâ
Ne âsâr-ı celaletdür ki atın bâğ tığda²³⁷

Anlamı:

İmkânsız olmuş adına yazmak bilginin düşüncesiyle
Felek sarayına yıldızlarla süsleme bahşetti
Ay ışıyla yelda gecesini aydınlattı
Nekadar büyüklük eseridir ki adın bağ dikeninde.

Sol pervazda yer alan yazı kuşağı şu şekildedir:

Orijinal Metin:

خزان بیرله بهار اوراقیدین دور گل رعنا
انینک زیننی انشاسیغه برمیش دور تنوعلو غلار
نیچه کیم سبزه برله کل آچیپ دور عرصه عنبرا
سنیک امرینکی یا ربی امیر مسئله دان دور
ایرورسن پادشه لارپادشاهی ای شه یکتا

Okunuşu:

Hazan birle bahar evrakıdendur gül-i rânâ
Anın zeynini inşasıga bermişdür tenevvu'luğlar
Niçekim sebze birle gül açıpdur arsa-i embarâ
Sening emringi yarabbi emir mesele-dândur²³⁸
Erursen padişehler padişahı ey şeh-i yektâ.

²³⁷ Çev: Dr. Öğretim Üyesi Muhammed İbrahim Yıldırım.

²³⁸ Çev: Dr. Öğretim Üyesi Muhammed İbrahim Yıldırım.

Anlamı:

Sonbaharla baharın sayfalarındandır çekici gül
Onun süsünü yazısına vermiştir çeşitlilikler
Anber kokan bölgede ne kadar gülle yeşillikler açıldıysa
Senin emrini ey Rab (Allah) Emir mesele bilicidir
Ey benzeri bulunmayan şah, sen padişahlar padişahısın.

Kapının sağ kanadı üzerinde yer alan yazı kuşağı şu şekildedir:

Original Metin:

شاه دین قاعد عدل نسق
داد از این فلک چشم ازرق
رفت از عالم پیوست بحق
جستم از پیر خرد تاریخش
آنکه در نطق مسیحا دم بود
ریخت از ابر مژه خون شفق
نتوانست زدن هیچ نطق
از سر ملک بگفتا که گذشت
با چنین شاه رسانید گزند
جعل الجنة مثواه الحق

Okunuşu:

-Şah-ı din kâ'id-i adl-nesak
Dâd ez-în felek-i çeşm-ezrak
Reft ez-âlem peyvest be-Hak
Cüstem ez-pîr-i hîred târîheş
Ân ki der-nutk mesîhâ-dem bûd
-Rîht ez-ebr-i müjje hûn-ı şafak
Ne-tüvânist zeden hiç nutk
Ez-ser-i mülk be-goftâ ki güzeşt
Bâ-çunîn şâh resânîd gezend
Ca'ale'l-cennetü misvâhu'l-Hak²³⁹

²³⁹ Çev: Dr. Öğretim Üyesi Muhammed İbrahim Yıldırım.

Anlamı:

Adaletli bir biçimde tahta oturan din padişahı
Bu mavi gözlü feleğin elinden feryat
Dünyadan gitti ve tanrıya vardı
Akıl bilgesinden onun ölüm tarihini sordum
Konuşmada İsa gibi nefesi olandan.
-Kırpik bulutundan şafak kanı döktü
Konuşmaya hiç mecali yoktu
Dediki böylesi bir padişah ülkenin başından geçip gitti
Felek böylesi bir şah'a dahi zarar verdi.
Allah onun güzel kokulu kabrini cennet kıldı.

Kapının sol kanadı üzerinde yer alan yazı kuşağı şu şekildedir:

Orijinal Metin:

تاجدار عرصهء فرغانه بود
ریختی جای درم درِ ثمین
شه عمر سلطان امیر المسلمین
بهر تاریخ زمان رحلتش
وآن شه عالی نژاد پاک زاد
دوش اندر خوابم آن سلطان دین
حیف رفت از خط روی زمین
مصرع تاریخ را بی حال گفت
از سحاب مکرمت وقت عطا
شه عمر سلطان امیر المسلمین

Okunuşu:

-Tâcdâr-ı arsa-i fergana bûd
Rîhtî câ-yı direm dürr-i semin
Şeh Ömer Sultan emirü'l-müslimîn
Behr-ı târih-i zamân-ı rihleteş
V'an şeh'i âlî- nijâd-ı pâk-zâd
-Düş ender hâbem ân sultân-ı din

Hayf reft ez-hatt-ı rûy-ı zemin
Mısra-ı târîh-râ bî-hâl goft
Ez-sehâb-ı mekremet vakt-i atâ
Şeh Ömer Sultan emirü'l-müslimîn²⁴⁰

Anlamı:

Müslümanların önderi Şeh Ömer Sultan
Fergana memleketinin padişahıydı.
Bağış yapacağı zaman cömertlik bulutundan
Para yerine iri inci yağdırıyordu.
Ve o temiz soylu yüce padişah
Ne yazık ki yeryüzünden gitti.
Vefat ettiği zamanın tarihi için
O din sultanı dün gece rüyamda
Ölüm tarihinin mısrasını halsizce söyledi.
Müminlerin önderi Şeh Ömer Sultan.

Çift kanatlı ahşap kapı ziyaretgâha açılmaktadır. Yapı, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen formlu bir plana sahip olup üzeri kubbe ile örtülüdür. Kubbeye geçişler tromplarla sağlanmaktadır. Kubbe, kıvrık dalların oluşturduğu bitkisel süslemelerle bezenmiştir. Cephe duvarlarında dikdörtgen form içerisine alınmış sivri kemerli kartuşlar bulunmaktadır (Fotoğraf 2.219-2.220). Giriş kapısının içten sivri kemer alınlığında bitkisel süslemeler içerisinde yer alan onarım kitabesi bulunmaktadır (Fotoğraf 2.221).

Yazı metni şu şekildedir:

Orijinal Metin:

یادگار اوشبو دخمه ء شاهان
قالدی بیل لار خرابی بیلان
تاریخی تولدی مینگ و توقوز یوز
یتیمیش ایکی رقم سناغی بیلن
ینه گلدسته لار جلا تاپدی
مرقد کهنه اشتیاق بیلان
ایشلادی اوستالاردل و جاندين
آفرین مهر و اشتیاقی بیلان

²⁴⁰ Çev: Dr. Öğretim Üyesi Muhammed İbrahim Yıldırım.

Okunuşu:

- Yadigâr uşbu Dahme-i Şahan
- Kaldı yıllar harâbî bilen
- Tarihi toldı ming u tokuz yüz
- Yetmiş iki rakam sanağı bilen
- Yine gül-desteler cilâ tapdı
- Merkad-i köhne iştiyâk bilen
- İşledi ustalar dil u cân den
- Aferin mihr u iştiyâkı bilen²⁴¹

Anlamı:

- Yadigârdır bu şahlar mezarı kaldı yıllar boyu haraplık içinde.
- Tarih olunca bin dokuzyüz yetmiş iki rakam sayısıyla.
- Yine gül demetleri cila buldu.
- Eski mezarları şevkle ustalar canı gönülden işledi.
- Sevgi ve şevkimle aferin olsun.

Güneybatı köşede yer alan merdiven ile çatıya çıkılmaktadır. Ziyaretgâhın doğu cephesinde bulunan sivri kemerli açıklıktan hazire bölümüne geçiş sağlanmaktadır (Fotoğraf 2.222-2.223). Taç kapı girişi ile aynı aksta yer alan dikdörtgen formlu bitkisel bezemeli ahşap kapıdan ise mescit bölümüne geçilmektedir (Fotoğraf 2.224-2.225). Mescit girişinin doğu ve batısında yer alan kartuşlarda birer adet vazo içerisinde kıvrık dalların şekillendirdiği bitkisel motifler yer almaktadır. Diğer cephelerin aksine kartuşlar burada bitkisel motifli olup mavi renge boyanmıştır. Sivri kemer alınlığında ise sekiz kollu yıldız motiflerinin yer aldığı ve birbirine geçmeli bir şekilde motiflerin oluşturduğu geometrik süslemeler görülmektedir. Ahşap kapı pervazına işlenmiş usta ismi dikkat çekmektedir (Fotoğraf 2.226).

Yazı metni şu şekildedir:

Orijinal Metin:

استا محمد عيسى نجار مرغینانی

²⁴¹ Çev: Dr. Öğretim Üyesi Muhammed İbrahim Yıldırım.

Okunuşu:

Usta muhammed isa neccar Merginânî²⁴²

Anlamı:

Marangoz ustası Muhammed İsa Merginânî.

Mescit, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen formlu bir plana sahiptir. Mescidin doğu cephesi hazire bölümüne açılmakta olup ahşap korkuluklarla kapatılmıştır. Cephe duvarları dikdörtgen form içerisine alınmış kartuşlarla hareketlendirilmiştir. Batı cephe duvarının ortasında mihrap nişi yer almaktadır. Mihrap nişi üzerini örten üç sıra mukarnas dolgulu kavsaraya sahiptir. Mukarnas dolgulu kavsara ise istiridye kabuğu motifleriyle nihayetlenmektedir. Mihrap nişini çevreleyen silindirik gövdeli bordürler iki yanda bulunan kaidelere oturmaktadır (Fotoğraf 2.227-2.228-2.229). Mescit kirişli tavan ile örtülüdür. İki ahşap sütun üst örtüyü taşımaktadır. Sütun başlıkları ile kirişli tavanda yoğun olarak çiçek motiflerinin oluşturduğu kalem işi bitkisel süslemeler görülmektedir. Süslemelerde yeşil, pembe, sarı, mor, mavi ve lacivert renklerin hâkim olduğu görülmektedir (Fotoğraf 2.230).

Ziyaretgâh ve mescidin doğusunda hazire bölümü yer almaktadır. Hazire bölümü doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen formlu bir plana sahiptir (Fotoğraf 2.231). Hazire bölümünde yirmi iki hanın mezarı bulunmaktadır²⁴³.

²⁴² Çev: Dr. Öğretim Üyesi Muhammed İbrahim Yıldırım.

²⁴³ Hazire bölümünde “Muhammed Narbutahan’ın oğlu Seyyid Muhammed Ömer Han (1785-1822), Seyyid Muhammed Ömer Han oğlu Seyyid Muhammed Ali Han (1805-1842), Seyyid Muhammed Ali Han oğlu Muhammed Aminbek (1830-1848), Seyyid Muhammed Ömer Han oğlu Sultan Mahmud Han (1807-1842), Muhammed Narbuta Han oğlu Muhammed Amin Han (1774-1798), Abdurrahman Han oğlu Muhammed Narbuta Han Bahadır (1749-1798), Şahruh Muhammed Bahadır oğlu Abdulkerim Han Bahadır (1703-1750), Muhammed Ali Han oğlu Seyyid Molla Bahadırhan (1828-1862), Muhammed Alim Han oğlu Seyyid Muhammed Murad Han (1797-1845), Aşur Muhammed Atalık oğlu Muhammed Şahruh Han (1679-1721), Şahruh Muhammed Bahadır oğlu Abdulkerim Han Bahadır (1703-1750), Sarımsak Han oğlu Şah Murad Han (1846-1862), Muhammed Narbutahan oğlu Fazılбек (1789-1804), Abdurrahim Han oğlu Abdulgazi Muhammed Irdana Han (1720-1762), Muhammed Narbutahan oğlu Rüstam Han (1787-1804), Muhammed Alimhan oğlu Atalıkбек (İbrahimbek) (1793-1844), Şahruh Bahadır oğlu Muhammed Abdurrahim Han (1697-1733), Şahruh Han oğlu Shodibi oğlu Süleyman Han Bahadır (1733-1763), Muhammed Narbuta Han oğlu Yadgarbek (1791-1804), Muhammed Narbuta Han oğlu Muhammed Alim Han (1775-1810), Seyyid Muhammed Hacı Biy oğlu Seyyid Muhammed Ali Han’ın (1793-1845) mezarları bulunmaktadır. Yirmi bir mezarın kime ait olduğu belirlenmiş olup bir mezarın ise kime ait olduğu tespit edilememiştir.

Onarımlar: Eski albümlerden ve kullanılan malzemelerden anlaşıldığı üzere yapının birçok onarım geçirerek günümüze ulaştığı görülmektedir (Fotoğraf 2.232-2.233). Kitabeye göre yapının 1972 yılında onarım gördüğü bilinmektedir.

Fotoğraf 2.209. Batı cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.210. Kuzey cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.211. Doğu cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.212. Güney cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.213. Taç kapı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.214. Taç kapının eyvan nişi açıklığı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.215. Çift kanatlı ahşap giriş kapısı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.216. Kapı pervazını kuşatan yazı kuşağı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2023)

Fotoğraf 2.217. Kapının sol kanadı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2023)

Fotoğraf 2.218. Kapının sağ kanadı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2023)

Fotoğraf 2.219. Kubbe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.220. Kubbeye geçiş öğeleri ve cephelerde yer alan kartuşlar görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.221. Giriş kapısının üzerinde yer alan onarım kitabesi görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.222. Güneybatı köşede yer alan merdiven görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.223. Hazire bölümüne geçişin sağlandığı sivri kemerli açıklık görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.224. Mescit bölümüne geçişin sağlandığı kapı açıklığı görünümü

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.225. Mescit bölümünün ahşap kapı detayı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2023)

Fotoğraf 2.226. Mescit kapısında yer alan yazı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2023)

Fotoğraf 2.227. Mescit genel görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.228. Mescit görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.229. Mihrap görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.230. Ahşap kirişli tavan süslemeleri görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.231. Hazire bölümü genel görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.232. Taç kapının (1937) eski görünümü.

Kaynak: Arhitekturnaya Eligrafika Uzbekistana Fergana, 84.

Fotoğraf 2.233. Hazireden Türbe ve Mescit'in (1937) eski görünümü.

Kaynak: *Arhitekturnaya Eligrafika Uzbekistana Fergana*, 80.

2.1.3.3. Madari Han Türbesi

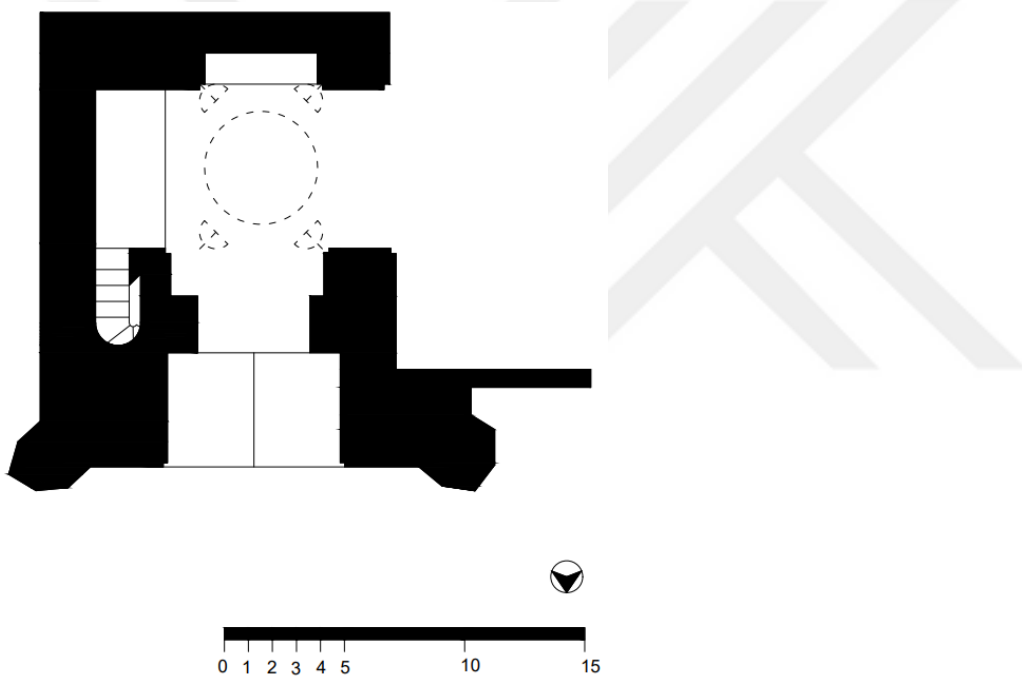
Hokand şehir merkezinde Novvoylik Meydanı Cembul Caddesi üzerinde bulunan yapı, Çalpak Medresesi'nin kuzeyinde, Dahma-i Şahan Türbesi'nin kuzeybatısında büyük mezarlığın içerisinde yer almaktadır. Türbe, kuzey-güney doğrultusunda uzanan kareye yakın dikdörtgen formlu bir plan şemasına sahiptir (Plan 2.15). Yapının üzerinde inşa ve onarım kitabesi bulunmamaktadır. Bu nedenle banisi ve tarihi hakkında kesin bir yargıya varılamamaktadır. Yerel efsaneye göre; Emir Ömer Han'ın (1787-1822) emri üzerine Madari Han Türbesi ile Dahma-i Şahan Türbesi'nin inşasına aynı zamanda başlanmıştır. Fakat Ömer Han'ın 1822'de vefat etmesiyle inşa yarım kalmıştır. Yarım kalan türbe inşasının Hokand Hanı Muhammed Ali Han H.1240 (1824-25) döneminde tamamlandığı bilinmektedir²⁴⁴. Kaynaklara göre; giriş portal nişinin batısındaki çini süslemelerde altıgen karo tabakası içerisinde عمل ملاطن بيك آقيرىي سنه ١٢٤١ H. 1241 (M. 1825) tarihi ve usta ismi olarak Amel-i Molla Utanbek Akeriy yazılıdır²⁴⁵ (Fotoğraf 2.234). Buradan hareketle yapının bu usta tarafından tamamlandığı ifade edilebilir. Ancak usta ismi ve

²⁴⁴ *Arhitekturnaya Eligrafika Uzbekistana Fergana*, 93.

²⁴⁵ Bkz. *Arhitekturnaya Eligrafika Uzbekistana Fergana*, 92., Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 447., Azimov, *Fargana Vodiysining Arhitektura Yadgorliklari*, 30., Bobobekov, *Kokon Tarihi*, 229., Bababekov vd., *Kokand 2000*, 296.

tarihin yazılı olduğu kısım günümüzde bulunmamaktadır. Dahma-i Şahan Türbesi'nin hanların mezarı olduğu bilinmektedir. Madari Han²⁴⁶ (Hanın Annesi) Türbesi'nin ise hanlığın kadın temsilcilerine ait olduğu düşünülmektedir. Tarihsel süreç içerisinde hanların soyundan gelenlerin ve eşlerinin aynı türbe içerisine gömülü olduğu örnekler ile sıkça karşılaşmaktadır. Ancak hanların soylarından gelen kadınlar için özel olarak yapılan türbelere az rastlanılmaktadır²⁴⁷. Bu sebeple Madari Han Türbesi de nadir rastlanan yapı örneklerinden biridir. Hokandiy, türbenin aslında epeyce büyük olduğunu ve yapının bir oda, ziyaretgâh, hazire, çilehane, mutfak gibi bölümlerden oluştuğunu belirtmektedir²⁴⁸. Yapının ancak giriş portalı ve kubbe kısmı günümüze ulaşabilmiştir.

Plan 2.15. Madari Han Türbesi planı

Kaynak: Argunşah (2023)

Türbe tuğla malzeme ile inşa edilmiş olup üzeri kubbe ile örtülüdür. Yapıya biri kuzey diğeri ise batı cephede yer alan iki açıklıktan giriş sağlanmaktadır. Türbenin doğu ve güney cephesi sağırdır. Doğü cephe de tahribata uğramış şerit halinde bir süsleme kuşağı yer almaktadır. Beden duvarlarında yatay tuğla örgüsü kullanılırken üst kısımda tek sıra

²⁴⁶ Orjinali “Mader-i Han” iken Özbekistan’da “Madari Han” şeklinde okunmaktadır. Farsça “hanın annesi” anlamına gelmektedir.

²⁴⁷ *Arhitekturnaya Eligrafika Uzbekistana Fergana*, 92-93.

²⁴⁸ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 477. (bkz. *Arhitekturnaya Eligrafika Uzbekistana Fergana*, 93.)

halinde dikey tuğla örgüsü kullanılmıştır. Batı cephede bulunan sivri kemer açıklığı ile yapıya giriş sağlanmaktadır. Muhtemelen bu açıklık orijinalinde başka bir bölüme geçişin sağlandığı yerdir. Bu bölümün yıkıldığı kuzeyde yer alan duvar kalıntısından anlaşılmaktadır (Fotoğraf 2.235-2.236-2.237-2.238). Taç kapının bulunduğu asıl giriş yeri kuzey cephededir. Cephe çini süsleme bakımından oldukça zengindir. Taç kapının dikdörtgen formlu giriş kapısı sivri kemerli derin bir niş içerisine alınmıştır. Sivri kemer nişi dokuz sıra mukarnas dolgulu kavrasaya sahip olup istiridye kabuğu ile nihayetlenmektedir. Mukarnas dolgulu kavsaralarda sarkıtlar yer almaktadır. Sivri kemer alınlığı kıvrık dalların birbirine geçerek oluşturduğu bitkisel süslemelerle bezenmiştir. Zeminde koyu mavi, üzerinde ise beyaz ve açık mavi renklerin kullanıldığı görülmektedir. Taç kapıda kitabe nişinin yeri belirgin olup içerisi çini mozaiklerle kaplanmıştır. Giriş cephesinin doğu ve batı köşelerinde yer alan birer adet beşgen kule taç kapı boyunca yükselmektedir. Panolar içerisine yerleştirilmiş çini kaplamalarda lacivert, yeşil, sarı, açık mavi, kahverengi, turkuaz ve beyaz renk kullanılmıştır. Diğer türbe süslemelerinde kullanılan renklerden farklı olarak Madari Han'da sarı rengin belirgin bir şekilde kullanılması dikkat çekicidir. Sivri kemerli eyvan girişinin doğu ve batı duvarında dikdörtgen pano içerisine alınmış altıgen çini tabakası bulunmaktadır. Altıgen çini tabakası içerisinde iki adet altı kollu yıldız motifi yer almaktadır. Kaynaklara göre, yıldız motiflerinin içerisinde yazılı olduğu söylenen tarih ve usta isminin onarım sonrasında kaybolma ihtimali yüksektir. Süslemede sarı, lacivert, açık mavi ve yeşil renkleri hâkimdir. Yapıya günümüzde kapısı olmayan dikdörtgen formlu açıklıktan giriş sağlanmaktadır (Fotoğraf 2.239-2.240-2.241).

Kuzey-güney doğrultusunda uzanan türbenin cephe duvarlarında birer adet sağır sivri kemer yer almaktadır. İçerisi harç ile sıvalıdır. Türbe silindirik kasnak üzerinde yükselen çift cidarlı bir kubbe ile örtülüdür²⁴⁹. Kubbe alçı kabartma ile süslenmiştir. Kubbeye geçiş tromplarla sağlanmakta olup trompların üzeri düzlem üçgenli kuşak ile çevrilidir. Kubbe kasnağını aralıklı olarak iki şerit halinde dairesel bir şekilde çevreleyen mavi zemin üzerine beyaz rengin kullanıldığı bitkisel süslemeler oluşturmaktadır. Kubbe kasnağındaki bitkisel süslemeler arasında ise merkezini sekizgen yıldızların oluşturduğu ve dışa doğru kolların kıvrılarak birbirine geçtiği geometrik süslemeler bulunmaktadır.

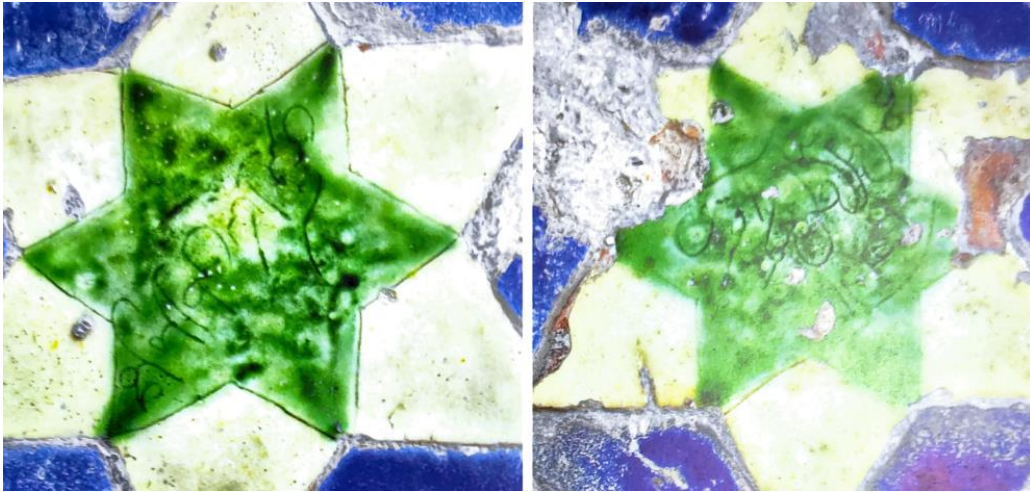
²⁴⁹ Alper Altın, “Türk-İslam Kubbelerinde Çarkıfelek Formları”, *İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Yıllığı-Journal of Art History*, 30 (2021): 59-60.

Geometrik bezemelerde firuze, yeşil, kahverengi ve altın yıldız renkleri hâkimdir. Kubbe göbeğinde dairesel bir madalyon yer almaktadır. Madalyon içerisinde ise on sekiz kollu gülbezek motifi bulunmaktadır. Kubbenin karnında çarkıfelek bezemesi görülmektedir. Kubbe göbeğindeki madalyondan başlayarak kubbe kasnağına kadar uzanan bir dolu bir boş olmak üzere yirmi beş kollu çarkıfelek motifi yer almaktadır. Çarkıfelek kollarının arası ise bitkisel süslemeler ile bezenmiştir. Kubbe karnı zemininin firuze, bitkisel süslemelerin altın yıldız ile renklendirildiği görülmektedir (Fotoğraf 2.242-2.243). Türbenin kuzeydoğu köşesinde bulunan dikdörtgen formlu bir açıklıktan merdiven ile kubbe kısmına çıkış sağlanmaktadır. Kubbe dıştan iki sıra halinde mukarnas dolgulu kavsara ile çevrelenmiştir. Kubbe sarı, kahverengi, beyaz, firuze, lacivert ve yeşil renklerin kullanıldığı çiniler ile kaplanmıştır. (Fotoğraf 2.244-2.245).

1930'lu yıllarda türbenin büyük bir kısmı feodal beylerin mülkü kabul edilerek yıkılmış olup sadece taç kapı (7,5-8,7 m) kısmı bilim adamlarının mücadelesi ile ayakta kalmıştır²⁵⁰. Yıkılan türbede bulunan mezarlar düzleştirilmiş ve taşları da yok edilmiştir²⁵¹.

Onarımlar: Eski albümlerden ve kullanılan malzemelerden yapının birçok onarım geçirerek günümüze ulaştığı anlaşılmaktadır (Fotoğraf 2.246-2.247-2.248).

Fotoğraf 2.234. Çini süsleme içerisine yazılmış tarih ve usta ismi görünümü.

Kaynak: *Arhitekturnaya Eligrafika Uzbekistana Fergana*, 101

²⁵⁰ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 477.

²⁵¹ Bahtiyar Erahev ve İkriddin Ostonaikulov ve Nodircon Abdulahatov, *Ozbekiston Ziyaratgohlari va Kadamcolari*, Fargona Biloyati Birinchi Kitob (Тошкент: “Turon Zamin Ziyos”, 2014) 29.

Fotoğraf 2.235. Madari Han Türbesi genel görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.236. Doğu cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.237. Batı cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.238. Batı cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.239. Kuzey cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.240. Taçkapı detayı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2023)

Fotoğraf 2.241. Süsleme detayı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2023)

Fotoğraf 2.242. Sağır sivri kemer ve kubbeye geçiş öğeleri görünümü.

Kaynak: Argunşah (2023)

Fotoğraf 2.243. Kubbe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2023)

Fotoğraf 2.244. Kuzeydoğu köşede yer alan merdiven görünümü.

Kaynak: Argunşah (2023)

Fotoğraf 2.245. Dıştan kubbe görünümü.

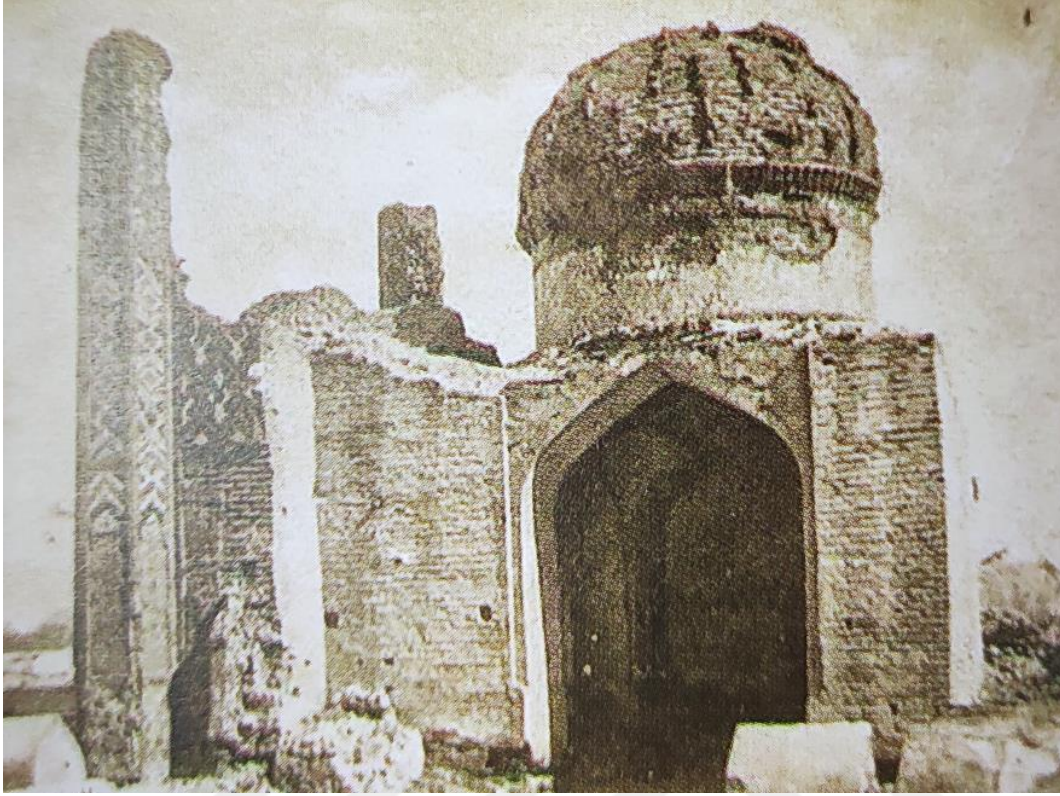
Kaynak: Argunşah (2023)

Fotoğraf 2.246. Türbe taç kapısının eski görünümü.

Kaynak: Arhitekturnaya Eligrafika Uzbekistana Fergana, 103.

Fotoğraf 2.247. Türbenin batı cepheden eski görünümü

Kaynak: *Arhitekturnaya Eligrafika Uzbekistana Fergana*, 103.

Fotoğraf 2.248. Türbenin eski genel görünümü.

Kaynak: *Arhitekturnaya Eligrafika Uzbekistana Fergana*, 103.

2.1.3.4. Şah Selim Halife Türbesi

Türbe, Hokand şehri Uçkuprik ilçesinin Turgak Köyü'nde yer almaktadır. Yapının bulunduğu bu köy Hokand bölgesindeki en eski ve ünlü yerleşim yerlerinden biridir. Tarihi kaynaklara göre köy, kültür ve eğitim merkezi olarak kabul edilmektedir²⁵². Tarikat temsilcilerinden Şah Alim'in oğlu Şah Selim Halife Turgak Köyü'nde H. 1182 (M. 1768) yılında dünyaya gelmiştir²⁵³. Yerel halktan öğrenilen bilgilere göre; 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında köyde üç cami bulunmaktaydı. Şah Selim Halife Cami de bunların başında gelmektedir. Şah Selim Halife H. 1263'te (M. 1846-47) vefat edince caminin yakınına defnedilmiştir. H. 1268'de (M. 1851-52) mezarın üzerine de bir türbe yapılmıştır²⁵⁴. Zamanla türbenin etrafı mezarlar ile çevrelenmiştir. Ancak türbe günümüze ulaşırken caminin günümüze ulaşamadığı tespit edilmiştir. Yapı Altın Beşik²⁵⁵ efsanesine dayandırılarak halk arasında “iki dünya aralığındaki türbe” olarak da anılmaktadır²⁵⁶.

Yapı, kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir (Plan 2.16).

²⁵² Muhammad Yahyahun Dadaboev, Maluotnomani Tayyarloviç: Kokon Olkaşunoslik Muzeyi Yetakçi İlmiy Hodimi.

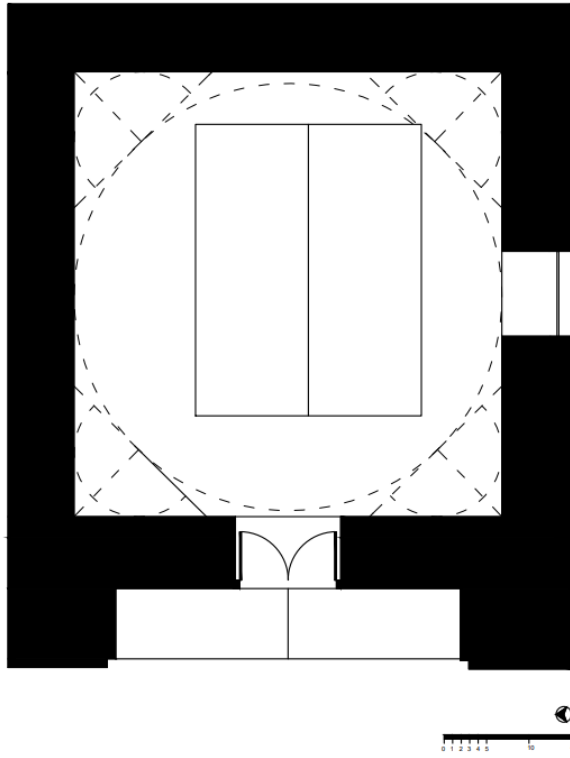
²⁵³ *Arhitekturnaya Eligrafika Uzbekistana Fergana*, 194-195.

²⁵⁴ Muhammad Yahyahun Dadaboev, Hokand Yerel Tarih Müzesi araştırmacısının arşivinden. Ulaşım tarihi. 20.07.2021. 15.40. (bkz. *Arhitekturnaya Eligrafika Uzbekistana Fergana*, 194.)

²⁵⁵ Altın beşik efsanesi Hokand Hanlarının soyunu Zahireddin Muhammed Babürden Cengiz Han'a kadar bağlayan bir rivayettir. (Altın beşik için bkz. Bulduk, *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi*, 14-16.)

²⁵⁶ Ekrem Ahmedov, “köy muhtarı”, Seyidov Evashan, “türbe görevlisi”. (Mülakat 20.07.2021. 15:40)

Plan 2.16: Şah Selim Halife Türbesi planı

Kaynak: Argunşah (2023)

Tuğla malzeme ile inşa edilmiş olan yapı kubbe ile örtülüdür. Türbenin doğu ve güney cepheleri sağırdır (Fotoğraf 2.249). Diğer cephelerden farklı olarak batı cephede, dikdörtgen formlu yuvarlak kemerli pencere açıklığı bulunmaktadır (Fotoğraf 2.250). Pencere alçı şebeke ile kapatılmıştır. Beden duvarlarında yatay tuğla örgüsü kullanılırken üst kısımda tek sıra halinde dikey tuğla örgüsü kullanılmıştır. Türbe cepheleri dört yönden ahşap hatılla çevrelenmiştir. Taç kapı girişinin yer aldığı cephe kuzeydedir. Taç kapı beden duvarlarından yüksek tutulmuştur. Dikdörtgen formlu giriş kapısı sivri kemerli bir niş içerisinde yer almaktadır. İki basamaklı merdivenle çıkılan dikdörtgen formlu ahşap kapıdan türbeye giriş sağlanmaktadır. İçeriye doğru açılan çift kanatlı ahşap kapı orijinal olup üzeri oyma tekniği ile iç içe geçmiş dalların oluşturduğu bitkisel süslemelerle bezenmiştir (Fotoğraf 2.251-2.252). Kapının dış çerçevesinde (üst lento) nesta'lik olarak usta ismi Kencahoca Kaşgariy²⁵⁷ ve H. 1268 (M. 1851-1852) tarihi bulunmaktadır (Fotoğraf 2.253).

²⁵⁷ Çev: Dr. Öğretim Üyesi Muhammed İbrahim Yıldırım.

Orijinal Metin:

عمل استا کینجه خواجه کاشغری سنه ۱۲۶۸

Kapının dışarı bakan pervazı iki aşamalı bir düzlem olarak tasarlanmıştır. Ön düzlemi bitkisel motiflerle bezenmiştir. İkinci düzlemin yüzeyinde ise nesta'lik yazı kuşağı görülmektedir (Fotoğraf 2.254). Kapının sağ pervazından başlayarak sol pervaza kadar inen yazı kuşağı tahrip olmuş durumdadır.

Yazı kuşağı şu şekildedir:

Orijinal Metin:

فغان ز حادثه ز آهی در ایام ما
بروی واقعه آورد امر جانکاهی
چو رفت آگه از این دار
سال تاریخش خلیفه شاه سلیم ولی اللهی
به بزم گاهی معیت
شده جام یقین بجان دهنده
سپا رند جان به آگاهی

Okunuşu:

Figân zi-hadise zi âhî der-eyyâm-ı mâ
Ber vey vâkıa âverd emr-i cânkâhî
Çü reft âgeh ez-în dâr
Sâl-ı târiheş Halîfe Şâh Selîm veliyyullahi
Be-bezmgâhî ma'îyet
Şode câm-ı yakîn be-cân-dehende
Sipârend cân be-âgâhî²⁵⁸

²⁵⁸ Çev: Dr. Öğretim Üyesi Muhammed İbrahim Yıldırım. (Ayrıca bkz. *Arhitekturnaya Eligrafika Uzbekistana Fergana*, 198.)

Anlamı:

Zamanımızdaki olaylardan eyvahlar olsun

Can yakan bir iş ona bir vaka getirdi

O bu dünyadan bilerek gidince

Ölüm tarihi olarak şunu söyledi

Allah'ın velisi Halife Şah Selim

Bezm meclisine maiyet

Olmuş can verene ulaşılabilir kadeh

Verirler bilerekte olsa canlar.

İki basamaklı merdiven ile dikdörtgen formlu türbenin içerisine inilmektedir. Türbe içerisinde kuzey-güney doğrultusunda uzanan büyük bir sanduka yer almaktadır. Sade bir şekilde inşa edilmiş türbe kubbe ile örtülüdür. Kubbeye geçiş tromplarla sağlanmaktadır (Fotoğraf 2.255-2.256). Kubbe dıştan firuze renkli çinilerle kaplanmıştır. Kubbe eteği ise tek sıra halinde lale motiflerinin kullanıldığı çiniler ile çevrelenmiştir. Çinilerde sarı, lacivert, turuncu ve beyaz renkler hâkimdir.

Onarımlar: Türbe, 2020 yılında onarım çalışmaları sırasında tamamen yıkılmıştır²⁵⁹. Eski tuğlalar kullanılarak aynı şekilde tekrar inşa edilmiştir (Fotoğraf 2.257). Eski fotoğraflardan hareketle yapının yenilendiği ve kot farkının oluştuğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda dikdörtgen bir blok halinde yükselen taç kapının dilimli süslemeler ile nihayetlendirildiği, kuzey cephenin ve kubbenin harç ile sıvalı olduğu da görülmektedir. Doğu cephesinde iki adet mazgal pencere, batı cephesinde ise iki adet mazgal ve bir adet dikdörtgen formlu yuvarlak kemerli olmak üzere toplamda beş adet pencere açıklığı yer almaktadır (Fotoğraf 2.258-2.259-2.260-2.261).

²⁵⁹ Ekrem Ahmedov, “köy muhtarı”, Seyidov Evashan, “türbe görevlisi”. (Mülakat 20.07.2021. 15:40)

Fotoğraf 2.249. Doğu ve güney cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.250. Doğu ve güney cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.251. Kuzey cephe giriş görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.252. Kapı detayı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.253. Üst çerçevede (lentoda) yazılmış usta ve tarih görünümü.

Kaynak: Argunşah (2023)

Fotoğraf 2.254. Kapı pervazında yer alan yazı kuşağı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2023)

Fotoğraf 2.255. Sanduka görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.256. İçten kubbe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.257. Dıştan kubbe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.258. Eski görünümü.

Kaynak: Seyidov, E. (2020)

Fotoğraf 2.259. Kuzey cephenin eski görünümü.

Kaynak: Seyidov, E. (2020)

Fotoğraf 2.260. Doğu ve batı cephelerinin eski görünümü.

Kaynak: Seyidov, E. (2020)

Fotoğraf 2.261. Türbe inşasının tekrar yapım aşaması görünümü.

Kaynak: Seyidov, E. (2020)

2.1.4. Hamamlar

2.1.4.1. Eşonbuva Hamamı

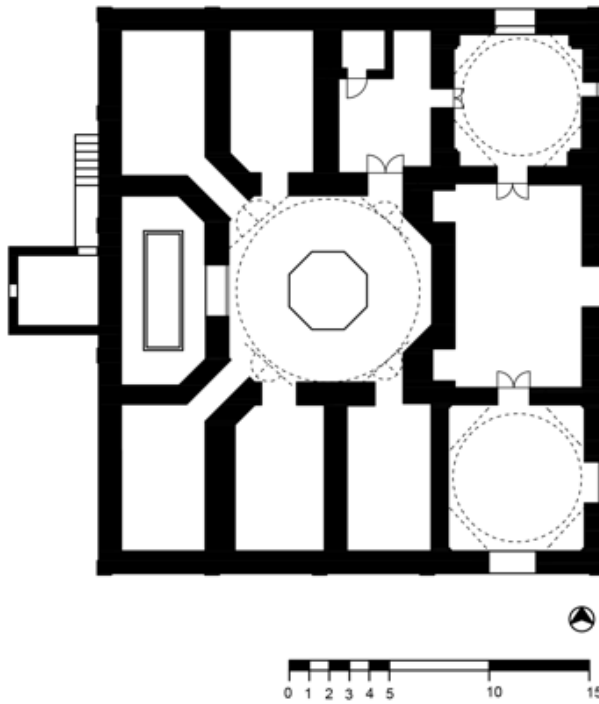
Hamam, Hokand şehir merkezinde Türkistan Caddesi üzerinde yer almaktadır. Düz bir arazi üzerine inşa edilen hamam, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen formlu bir plan şemasına sahiptir (Plan 2.17). Yapının üzerinde inşa ve onarım kitabesi bulunmamaktadır. Bu nedenle banisi ve tarihi hakkında kesin bir yargıya varılamamaktadır. Karimov'a göre, hamam Gıştkoprik bölgesinde 19. yüzyılın ikinci yarısında Hokand Hanlığı'nın ünlü âlimi ve mutasavvıf şeyhülislamı Halife Safahan Töra (halk arasında Eşonbuva olarak bilinen) tarafından yaptırılmıştır²⁶⁰. Bir başka kaynakta ise Halife Safahan Töra tarafından 19. yüzyılda inşa edilmiştir. Yapı, soyunma odaları, mutfak, kuaför ve hamam birimlerinden oluşmaktadır. Ayrıca yapının yerden ısıtmalı olduğu ve odaların da farklı sıcaklıklarda tutulduğu bilinmektedir²⁶¹. 1970'lerde eski Lenin Caddesi bugünkü adı ile Türkistan Caddesi yol yapım çalışmalarıyla genişletilirken

²⁶⁰ Karimov, *Kısmen va Tolik Saklanib Kolgan Yadgorliklar*, 63.

²⁶¹ Ministerstvo Po Delam Kulturiy i Sporta Respubliki Uzbekistan GlavHPU Po Ohranye i İspolzovaniyu Obektov Kulturnogo Naslediya Respublikanskaya İnspektsiya Po Ohranye i İspolzovaniyu Obektov Kulturnogo Naslediya, Gosudarstvyennyy Kadastr Obektov Kulturnogo Naslediya, *Kadastroboye Delo Na Obekt Kulturnogo Naslediya*, (Kokand: 2013).

hamamın bir kısmı yıkılmıştır. Yapının planından hareketle, doğu cephesinde bir değişiklik yapıldığı kanısına varılmaktadır. Hamam yıkıldıktan sonra bölümlerin aslına uygun şekilde inşa edilmediği görülmektedir. Hamamın inşasında temelde moloz taş, cephe duvarlarında ise tuğla malzeme kullanılmıştır. Yapının içeri kısmında zemin ve duvarların yerden bir metre yüksekliğe kadar mermerlerle kaplandığı görülmektedir. Hamam günümüzde soğukluk (ılıkılık), sıcaklık, su deposu ve küllhan bölümlerinden oluşmaktadır. Hamamın cephe duvarlarına tuğla silmelerle hareketlilik kazandırılmıştır.

Plan 2.17. Eşonbuva Hamamı planı

Kaynak: Argunşah (2023)

Hamamın güney cephesinin kademeli bir şekilde inşa edildiği görülmektedir. Cephede dikdörtgen formlu sivri kemerli bir adet pencere açıklığı yer almaktadır. Sivri kemerli pencere açıklığı lacivert, firuze, beyaz renklerin hâkim olduğu ve altıgen şekillerin oluşturduğu çini süslemeler ile kapatılmıştır. Cephede sonradan eklenen dört adet çörten bulunmaktadır (Fotoğraf 2.262).

Batı cephede su deposu dışı doğru çıkıntı yapmaktadır. Su deposunda kareye yakın dikdörtgen formlu bir adet pencere açıklığı yer almaktadır. Merdiven basamakları

aracılığı ile su deposu altına iniş sağlanmaktadır (Fotoğraf 2.263-2.264). Merdiven ile ulaşım sağlanan yer külhandır. Kapalı olduğu için külhan kısmına giriş sağlanamamıştır.

Yapının kuzey cephesi boyunca inşa edilen evler hamamın kuzey cephe duvarını tamamen kapatmıştır. Kuzey cephe görünümü güney cephe ile aynı tarzdadır (Fotoğraf 2.265).

Hamama girişin sağlandığı bölüm doğu cephede yer almaktadır. Cepheye sağır sivri kemerlerle hareketlilik kazandırılmıştır. Yapının orta kısmında anıtsal bir taç kapı bulunmaktadır. Taç kapının doğu ve batısında sağır sivri kemer içerisine alınmış birer adet olmak üzere toplamda iki adet dikdörtgen formlu sivri kemerli pencere açıklığı bulunmaktadır. Sivri kemerli pencere açıklığı lacivert, firuze, beyaz renklerin hâkim olduğu ve altıgen şekillerin oluşturduğu çini süslemeler ile kapatılmıştır. Taç kapı beden duvarlarından yüksek tutulmuş olup dışa doğru çıkıntılıdır. Sivri kemerli giriş kapısı sivri kemer nişi içerisine alınmıştır. Kapı kanatları bitkisel, sivri kemer kısmı ise geometrik süslemelerle bezenmiştir. Sivri kemer nişini üç yönden çevreleyen bitkisel süslemeler görülmektedir. Ayrıca sivri kemer alınlığı kıvrık dalların birbirine geçen lale motiflerinin oluşturduğu bitkisel süslemeler ile bezenmiştir (Fotoğraf 2.266-2.267-2.268-2.269). Sivri kemerli kapı açıklığı kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen formlu üzeri düz tavanla kapatılmış bir mekâna açılmaktadır. Mekânın içi sıvanmış olup boyalıdır. Giriş mekânının kuzey ve güney duvarlarında bulunan birer kapı açıklığı ile diğer bölümlere geçiş sağlanmaktadır. Bu bölümler kubbe ile örtülüdür. Günümüzde girişin güney cephesinde yer alan kubbe ile örtülü oda depo olarak kullanılmaktadır. Hamamın planından hareketle, ön bölümün soğukluk kısmı olduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklarda, hamamın içerisinde bulunan mutfak ve kuaför bölümlerinden bahsedilmektedir. Buna istinaden kubbeli bölümlerin mutfak veya kuaför bölümleri olduğu düşünülmektedir (Fotoğraf 2.270). Ancak ön bölümün hamamın soğukluk kısmı olması daha muhtemeldir. Kuzey cephede yer alan bir kapı açıklığı ile soğukluk bölümüne geçiş sağlanmaktadır. Soğukluk bölümü tromplarla geçişin sağlandığı kubbe ile örtülüdür. Bu alan biri kuzeyde diğeri doğuda olmak üzere dikdörtgen formlu sivri kemerli iki adet pencere ile aydınlatılmaktadır (Fotoğraf 2.271-2.272).

Hamamın soğukluk bölümünün batı duvarına açılmış sivri kemerli bir kapı ile sıcaklık bölümüne geçiş sağlanmaktadır. Bu bölüm aslında sıcaklık bölümünün halvet hücresidir.

İçerisine üç basamaklı merdiven aracılığıyla ulaşım sağlanmaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan mekânın üzeri tonoz ile örtülüdür. Kuzey duvarında yer alan kareye yakın dikdörtgen formlu yuvarlak kemerli pencere açıklığı ve kubbede bulunan aydınlık feneriyle mekân aydınlatılmaktadır. Hücrenin kuzey ucunda tıraşlık yer almaktadır (Fotoğraf 2.273).

Sıcaklık mekânına, hücrenin güney duvarına açılmış sivri kemerli bir kapı ile giriş sağlanmaktadır (Fotoğraf 2.274). Sıcaklık bölümü, kare formlu bir sıcaklık etrafında sıralanan halvet hücreli plan şemasını oluşturmaktadır. Mekânın ortasında sekizgen köşeli göbek taşı yer almaktadır. Sıcaklığın güneyinde ve kuzeyinde üçer adet olmak üzere toplamda altı adet halvet hücresi yer almaktadır. Halvetlere geçişler sivri kemerli birer kapı ile sağlanmıştır. Hücrelerde sekiler yer almakta olup tonoz ile örtülüdür (Fotoğraf 2.275-2.276). Sıcaklık bölümünün güneybatı ve kuzeybatı köşelerinde yer alan halvet odaları birer adet tepegöz ile aydınlatılmaktadır. Göbek taşının üzeri tromplarla geçişin sağlandığı kubbe ile örtülüdür. Kubbeye açılan bir ışıklık ile içerisi aydınlatılmaktadır (Fotoğraf 2.277).

Sıcaklık bölümünün batı duvarına açılan sivri kemerli açıklık aracılığıyla su deposu ile irtibat sağlanmaktadır. Sıcaklığın batısında yer alan su deposu kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı olarak inşa edilmiştir. Üzeri ise tonoz ile örtülüdür (Fotoğraf 2.278).

Hamamın 1970’li yıllarda yol genişletme çalışmaları nedeniyle yıkıldığı bilinmektedir. Plan şemasına bakıldığında hamamın aslına uygun bir şekilde inşa edilmediği anlaşılmaktadır. Örneğin, hamamın en önemli bölümlerinden biri olan soyunmalık bölüm yapıda bulunmamaktadır. Günümüzde hamam halka kapalı olup hayır kurumu olarak işletilmektedir.

Fotoğraf 2.262. Güney cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.263: Batı cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.264. Su deposu altına inişin sağlandığı açıklık görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.265. Kuzey cephe görünümü.

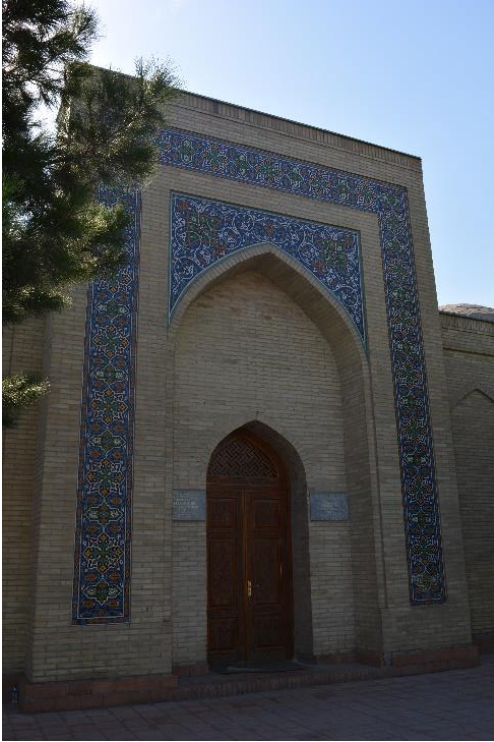
Kaynak: Gosudarstvyenniy Kadastr Obektov Kulturnogo Naslediya, *Kadastrboye Delo Na Obekt Kulturnogo Naslediya*, (Kokand: 2013).

Fotoğraf 2.266. Doğu cephe görünümü.

Kaynak: Gosudarstvennyy Kadastr Obektov Kulturnogo Naslediya, *Kadastroboye Delo Na Obekt Kulturnogo Naslediya*, (Kokand: 2013).

Fotoğraf 2.267. Taçkapı görünümü.

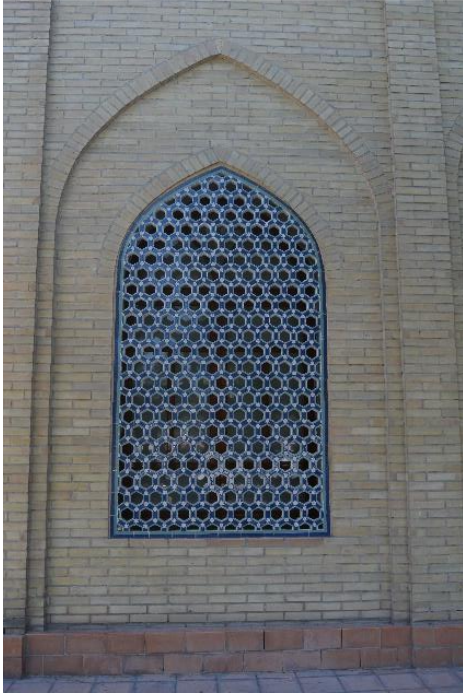
Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.268. Taçkapı süsleme detayı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.269. Pencere detayı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.270. Giriş mekân görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.271. Soyunmalık bölümü görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.272. Soyunmalık bölümü kubbe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.273. Ilıklık bölümü görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.274. Ilıklık bölümünden sıcaklık mekânına açılan giriş açıklığı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.275. Sekizgen göbek taşı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.276. Halvet odası görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.277. Işıklığı sağlayan kubbe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.278. Su deposu görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

2.1.4.2. Tarokçılık Hamamı

Hamam, Hokand şehir merkezinde Tarokçılık Sokağı ile Begavat Sokağı arasında olup Hamza Evi Müzesi'nin karşısında yer almaktadır. Düz bir arazi üzerine inşa edilen hamam, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen formlu bir plan şemasına sahiptir (Plan 2.18). Yapının üzerinde inşa ve onarım kitabesi bulunmamaktadır. Bu nedenle banisi ve tarihi hakkında kesin bir yargıya varılamamaktadır. Dadaboev, hamamın 1827 yılında Atacan Hacı tarafından yaptırıldığını ileri sürmektedir²⁶². Karimov da şehrin önde gelen isimlerinden Mahkam Hacı'nın oğlu Atacan Hacı tarafından 19. yüzyılın ilk çeyreğinde muhtemelen 1808 yılında Tarokçılık Mahallesi'nde yaptırıldığını öne sürmektedir. Şair Mukimiy bir şiirinde yapıyı eski hamam olarak isimlendirmektedir²⁶³. Hamam, Eşonbuva Hamamı ile aynı tarzda inşa edilmiştir. 1960 yılında mutfak bölümünün olduğu yere bir ev inşa edilmiştir. 1970 yılında ise hamam kendi masraflarını

²⁶² Muhammed Yahyahan Dadaboev, Hokand Devlet Müzesi, Hudayarhan Sarayı İlmî İşler Görevlisi. (Mülakat: 15.07.2021. Saat:17.00) (Dadaboev, hamam ile ilgili bilgileri Arabistan'a göç eden Atacan Hacı'nın torunlarından öğrendiğini belirtmektedir.)

²⁶³ Karimov, *Kısmen va Tolik Saklanib Kolgan Yadgorliklar*, 64. (Karimov, hamamı Ulusal hamam olarak isimlendirmektedir.)

karşılayamadığı için kapatılmıştır. Yapı bakımsız ve harabe bir şekilde günümüze ulaşmıştır. Hamam, günümüzde soyunmalık, aralık, soğukluk (ılıklik) ve sıcaklık bölümlerinden oluşmaktadır. Hamamın inşasında temelde moloz taş, beden duvarlarında ise tuğla malzeme kullanılmıştır. Zeminin yükselmesi sonucu hamam çukurda kalmıştır.

Plan 2.18. Tarokçılık Hamamı planı

Kaynak: Argunşah (2023)

Yapıya sonradan birleşik bir şekilde inşa edilen evin güneydoğu ve güneybatı köşelerinde yer alan kapı açıklıklarından hamama ulaşım sağlanmaktadır.

Yapının güney cephesi boyunca inşa edilen evler hamamın güney cephe duvarını kapatmıştır. Adeta güney cepheden bakıldığında hamam görünmemektedir. Hamamın batı cephesi sağırdır. Sekiz adet sağır sivri kemer nişi ise cepheye hareketlilik kazandırmıştır. Ayrıca zeminden bir metre yüksekliğe kadar kaplanmış kahverengi ve firuze renkli çiniler olduğu görülmektedir (Fotoğraf 2.279).

Kuzey cephede dikdörtgen formlu bir adet pencere açıklığı ve bir adet mazgal pencere olmak üzere toplamda iki adet pencere açıklığı yer almaktadır. Muhtemelen çini kaplamanın çevrelediği zemin kuşağın bu cephede tahrip olduğu ve döküldüğü kalan izlerden anlaşılmaktadır (Fotoğraf 2.280). Doğu cephede hiçbir açıklık bulunmamakla birlikte sonradan inşa edilen evin bahçe duvarı hamam ile birleştirilmiştir (Fotoğraf 2.281). Yapıya birleşik olan evin güneydoğu köşesinde yer alan bahçe kapısından hamama ulaşım sağlanmaktadır. Dikdörtgen formlu ahşap kapı evin bahçe avlusuna

açılmaktadır (Fotoğraf 2.282). Bahçe avlusundan ise bir kapı aracılığıyla kuzey-güney doğrultusunda uzanan evin bir odasına giriş sağlanmaktadır (Fotoğraf 2.283-2.284). Dikdörtgen formlu odanın kuzeybatısında yer alan bir kapı açıklığıyla hamamın soyunmalık bölümüne ulaşılmaktadır. Soyunmalık bölümü kareye yakın dikdörtgen bir forma sahiptir. Batı duvarında yer alan bir adet pencere açıklığı ile içerisi aydınlatılmaktadır. Bölümün cephe duvarları beyaz fayanslarla kaplanmış olup üzeri düz kirişli tavanla örtülüdür. Soyunmalık bölümünün kuzeydoğu duvarına açılmış bir kapı ile aralık bölümüne geçiş sağlanmaktadır (Fotoğraf 2.285-2.286). Doğu-batı doğrultusunda uzanan bölümün üzeri sac tavanla örtülü olup duvarları bacini²⁶⁴ süslemelerle kaplıdır. Batı duvarına açılan pencere ile içerisi aydınlatılmaktadır. Kuzey duvarına açılmış dikdörtgen formlu bir kapı ile soğukluk (ılıklik) bölümüne geçiş sağlanmaktadır (Fotoğraf 2.287-2.288). Ilıklık bölümü kareye yakın dikdörtgen formlu olup üzeri kubbe ile örtülüdür. Kubbeye geçişler tromplarla sağlanmıştır. Duvarlar kubbe eteğine kadar fayanslarla kaplanmıştır. İçerisi kubbeye açılan ışıklık ile aydınlatılmaktadır. Ilıklık bölümünün doğu ucunda sivri kemerli eyvan nişi içerisinde bir tıraşlık bölümü yer almaktadır. Tıraşlık bölümü kubbe ile örtülüdür. Kubbeye geçişler tromplarla sağlanmaktadır. İçerisi kubbede yer alan bir ışıklık ile aydınlatılmaktadır. Ilıklığın kuzey ucunda ise üzeri tonoz ile örtülü içerisinde sekilerin de yer aldığı bir bölüm bulunmaktadır (Fotoğraf 2.289-2.290-2.291-2.292). Ilıklığın doğu duvarına açılan yuvarlak kemerli niş aracılığıyla sıcaklık bölümüne giriş sağlanmaktadır.

Sıcaklık bölümünü, kare bir sıcaklık etrafında sıralanan halvet hücreli plan tipi şeması oluşturmaktadır. Mekânın ortasında sekizgen köşeli göbek taşı yer almaktadır. Sekizgen göbek taşının üzeri tromplarla geçişlerin sağlandığı kubbe ile örtülüdür. Kubbeye açılan aydınlık feneriyle içerisi aydınlatılmaktadır (Fotoğraf 2.293-2.294). Kare formlu sıcaklık etrafında dört adet halvet hücresi bulunmaktadır. Halvetlere geçişler yuvarlak kemerli açıklıklar ile sağlanmıştır. Hücrelerde sekiler bulunmaktadır. Sıcaklığın kuzeydoğu ve kuzeybatı köşesinde yer alan hücreler kubbe ile örtülü olup diğer hücreler tonoz ile örtülüdür. Kubbeli mekânın biri tartışmalı durumdadır. Sıcaklık mekânının güneydoğu köşesinde yer alan halvet hücresinin doğu duvarına açılan bir kapı aracılığıyla su

²⁶⁴ Bacini: İnşa edilen mimari yapıları süslemek, hareketlendirmek ve renk katmak amacıyla belirli kısımlara seramik kapların kakılmasıdır. (bkz: Turgay Polat ve Oktay Orhanlı, “Adıyaman Camilerinde Süsleme Unsuru Olarak “Bacini” Uygulamaları”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/35 (2020): 673.)

deposunu anımsatan mekâna geçiş sağlanmaktadır. Ayrıca sıcaklık bölümünün kuzeydoğusundaki halvet hücresinde yer alan oval açıklıklar ile irtibat sağlanması buranın su deposu olma ihtimalini güçlendirmektedir (Fotoğraf 2.295-2.296-2.297). Bu bölüm, kuzey-güney doğrultusunda uzanan kareye yakın dikdörtgen formlu olup üzeri kubbe ile örtölüdür. Kubbeye geçiş tromplarla sağlanmaktadır (Fotoğraf 2.298-2.299). Kubbeye yer alan ışıklık ile içerisi aydınlatılmaktadır. İncelemeler neticesinde bu mekânın içerisindeki kazanın muhtes olduğu anlaşılmıştır. Bu yüzden bu mekân halvet hücresi olarak kabul edilmiştir. Hamamın dış kubbeleri dıştan çiniler ile kaplanmıştır (Fotoğraf 2.300).

Fotoğraf 2.279. Batı cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.280. Kuzey cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.281. Doğu cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.282. Hamama ulaşımın sağlandığı bahçe kapısı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.283. Bahçe avlusundan evin doğuya bakan bir odasına giriş kapısı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.284. Evin dikdörtgen formlu bir odasının görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.285. Soyunmalık bölümü görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.286. Soyunmalıktan aralık bölümüne geçiş kapısı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.287. Aralık bölümü görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.288. Ilıklık bölümüne girişin sağlandığı kapı açıklığı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.289. Ilıklık bölümü görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.290. Ilıklık bölümü kubbe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.291. Tıraşlık bölümü görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.292. Ilıklık bölümünün devamı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.293. Sekizgen göbek taşı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.294. Işıklığı sağlayan kubbe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.295. Güneydoğu köşede yer alan halvet hücresi ile diğer halvete açılan kapı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.296. Kuzeydoğu köşede yer alan halvet hücresi görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.297. Kuzeydoğu halvet hücresi kemer detayı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.298. İçeriden muhtes su deposu, halvet hücresi görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.299. Halvet hücresinin içeriden görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.300. Kubbelerin dıştan görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

2.1.5. Saraylar

2.1.5.1. Hudayarhan Sarayı

Yapı, Hokand şehir merkezinde Türkistan Caddesi üzerinde büyük bir parkın içerisinde yer almaktadır. Sarayın Seyyid Muhammed Hudayarhan İbn Muhammed Şer Ali Han'ın emriyle Muhammed Ali Han'ın (Kırk Kızlar Sarayı) yıkılmış sarayı üzerine inşa edildiği bilinmektedir²⁶⁵. Saray 1865-1873 yılları arasında kademeli bir şekilde inşa edildiğinden dolayı yapım tarihleri hakkında farklı bilgiler yer almaktadır²⁶⁶. Kaynaklara göre, Hudayarhan Sarayı'nın ilk etapta sekiz hektarlık bir alan üzerinde dış saray (kale), orta saray, iç saray (68x143m) ve bahçe olmak üzere toplam dört bölümden oluştuğu bilinmektedir²⁶⁷. Her bölüm ayrı bir duvar ile bölünmüş olup giriş kapıları aynı eksen üzerinde doğu cepheye açılmaktadır (Fotoğraf 2.301-2.302). Sarayda bir cami, han ve ailesinin, saray mensupları ve hizmetçilerin odaları, harem, konukların ağırlandığı salon, taht odası, yatak odaları, hazine depoları, atölyeler, hizmet odaları, ahırlar vd. bulunmaktadır²⁶⁸. Ancak büyük saraydan günümüze sadece iç saray ulaşabilmiştir. İç saray, "Devlet Sarayı" olarak bilinmekte olup şiir ve tarih kitaplarında "Arki Aliy" veya "Ordai Aliy" olarak adlandırılmaktadır²⁶⁹. İç saray, yaklaşık dört hektarlık bir alan içerisinde yer almaktadır. Yapay bir yükseklik üzerine inşa edilen iç saray (68x143m) yaklaşık bir hektarlık alanı kaplamaktadır (Fotoğraf 2.303). Saray, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen formlu plan şemasına sahiptir (Plan 2.19-2.20-2.21). Saray inşası için Hokand ve Buhara'dan birçok usta davet edilmiştir. Baş usta Mimar Mir Ubayydulla rehberliğinde yerel ustalardan Molla Suyarkul, Buharadan Salihoca, Nakkaş Fazılhoca, Sufi Yuldaş gibi ustaların yanı sıra birçok işçinin de inşa çalışmasında yer aldığı bilinmektedir²⁷⁰. Saray, yedi avlulu ve yüz on dört odalı olarak tasarlanmıştır.

²⁶⁵ *Arhitekturnaya Eligrafika Uzbekistana Fergana*, 122.

²⁶⁶ *Şedevriy Arhitekturnoy Eligrafiki Uzbekistana*, (Toşkent: "O'zbekiston", 2011), 510-523. (Bkz. Bobobekov, *Kokon Tarihi*, 211-218. Haydarbek Bababekov va Manzurahon Mansurova, *Arhitekturiye Pamyatniki Kokanda*, (Taşkent: 2014), 9., H. N. Bababekov, *İstoriya Kokanda*, (Taşkent: 2006), 202.

²⁶⁷ Bkz. *Arhitekturnaya Eligrafika Uzbekistana Fergana*, 127., *Şedevriy Arhitekturnoy Eligrafiki Uzbekistana*, 511.

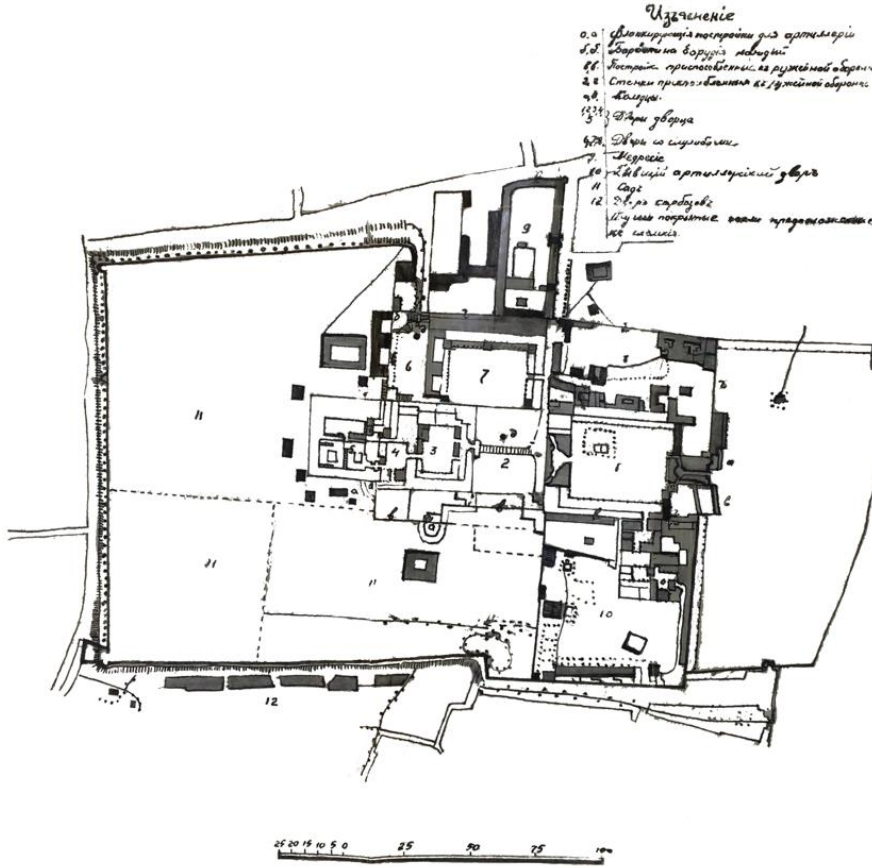
²⁶⁸ http://rizoakhmad.blogspot.com/2020/12/blog-post_742.html (Erişim tarihi: 12.03.2023. Saat: 16:14)

²⁶⁹ Muhammad Yahyahon Hokandiy, *Hudoyarhon Ordasi "Hokandi Latif Devoni"* Turkumidan, Hokandi Latif, 2015, 36

²⁷⁰ Азимов, *Фаргана Водийсининг Архитектура Ёдгориликлари*, 22. (Bkz. Bobobekov, *Kokon Tarihi*, 211.)

Ancak oda sayısı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır²⁷¹. Yapının harem kısmına kadar tek katlı, harem kısmının ise iki katlı inşa edildiği bilinmektedir²⁷². Sarayın ancak bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir. Sarayın içerisinde, avlular (han, beyler, prensler ve kral avlusu) etrafına sıralanmış on dokuz oda bulunmakta olup mahkeme salonu (divan), darphane (hazine), bekleme salonu, kabul odası da yer almaktadır.

Plan 2.19. Hudayar Han Sarayı genel planı

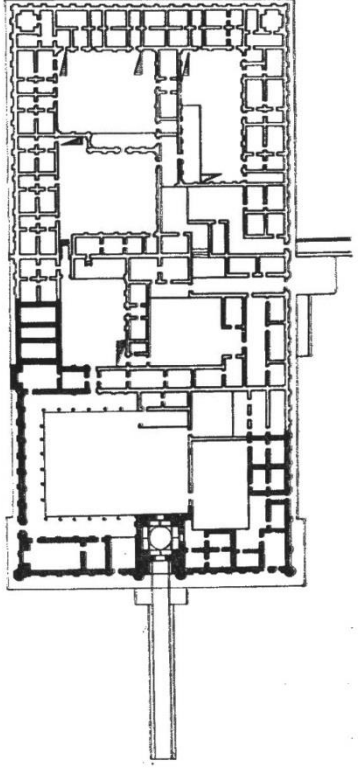

Kaynak: Madaniy Meros Departamenti arşivinden işlenerek

²⁷¹ Muhammad Yahyahon Hokandiy, *Hudoyarhon Ordasi "Hokandi Latif Devoni"*, 38. (Bkz. Bobobekov, *Kokon Tarihi*, 214., Azimov, *Fargana Vodiysining Arhitektura Yadgorliklari*, 22., *Şedevriy Arhitekturoy Eligrafiği Uzbekistana*, 511.)

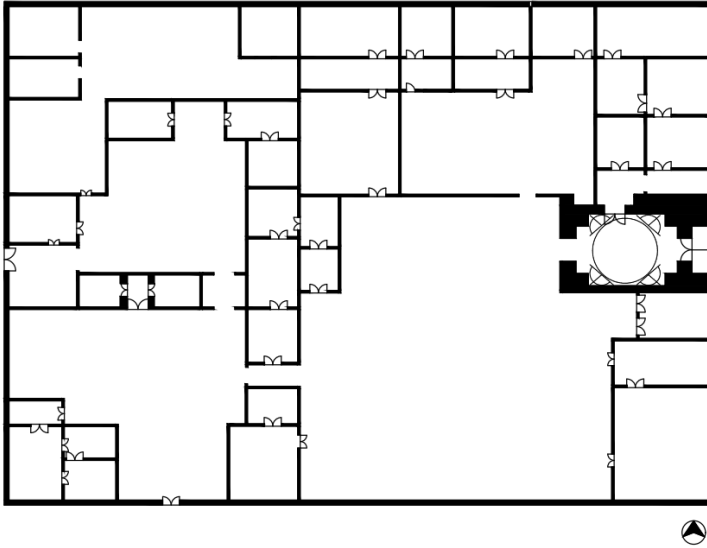
²⁷² Muhammad Yahyahon Hokandiy, *Hudoyarhon Ordasi "Hokandi Latif Devoni"*, 38.

Plan 2.20. Hudayar Han Sarayı planı

Kaynak: Azimov (1982, 11)²⁷³

Plan 2.21. Hudayar Han Sarayı günümüz vaziyet planı

Kaynak: Saray duvarında yer alan çizimden işlenerek

²⁷³ Azimov, *Arhitekturnye Pamyatiki Ferganskoy Doliny*, 11.

Yapı tamamen tuğla malzemeden inşa edilmiştir. Saraya doğu, güney ve batı cephede birer adet olmak üzere toplamda üç kapıdan giriş sağlanmaktadır. Zemin tuğla malzeme ile yaklaşık dört metre yükseltilerek üzerine saray inşa edilmiş olmasından dolayı dış cephelerden bakıldığında adeta iki katlı görünmektedir. Güney cephenin alt katında beş adet sağır sivri kemer nişi yer alırken ikinci katta ise on sekiz adet sağır sivri kemer nişi yer almaktadır. Sağır sivri kemerler nişleri ile cepheye hareketlilik kazandırılmıştır. Cephenin güneybatısında yer alan merdiven aracılığı ile ikinci kata çıkış sağlanmaktadır. İkinci katın güneybatısında taç kapı şeklini anımsatan çift kademeli sivri kemer nişi içerisine alınmış dikdörtgen formlu bir kapı açıklığından yapıya giriş sağlanmaktadır. Çift kanatlı ahşap kapı panolar içerisine alınmış bitkisel süslemelerle bezenmiştir. Kapı günümüzde kapalı vaziyettedir. Ayrıca giriş kapısının batısında üç adet sivri kemerli pencere açıklığı yer almaktadır (Fotoğraf 2.304-2.305-2.306).

Batı cephenin alt katı sağır vaziyette olup dikdörtgen bir çerçeve içerisine alınmış on üç adet büyük on iki adet küçük sağır sivri kemer nişi olmak üzere toplamda yirmi beş adet sağır sivri kemer nişi ile hareketlendirilmiştir. İkinci katta cephenin ortasında taç kapı bulunmaktadır. Taç kapı beden duvarlarından yüksek tutulmuş ve dışa doğru çıkıntılıdır. Sivri kemerli derin bir eyvan nişi içerisine alınmış dikdörtgen formlu ahşap kapıdan saraya giriş sağlanmaktadır. Ancak kapı günümüzde kapalı vaziyettedir. Sivri kemerli eyvan girişinin doğu ve batısında üçer adet sağır sivri kemer nişi olmak üzere toplamda altı adet sağır sivri kemer nişi yer almaktadır. Taç kapının doğu ve batısında ise sekizer adet sağır sivri kemer nişi olmak üzere toplamda on altı adet sağır sivri kemer nişi yer almaktadır. Cephe nişler ile hareketlendirilmiştir (Fotoğraf 2.307-2.308-2.309).

Yapının kuzey cephesinin alt katı sağır vaziyette olup beş adet sağır sivri kemer nişi ile hareketlendirilmiştir. Kuzeybatıda yer alan merdiven aracılığı ile ikinci kata çıkış sağlanmaktadır. İkinci katın cephe duvarı sağır sivri kemerler ile hareketlendirilmiştir. Ayrıca cephede bir adet dikdörtgen formlu, yedi adet sivri kemerli alçı şebekeli pencere açıklığı olmak üzere toplamda sekiz adet pencere açıklığı yer almaktadır. Kuzeydoğu köşede muhtemelen sonradan yapılmış işlevi belirlenemeyen bir adet kapı açıklığı da bulunmaktadır. Günümüzde bu kapı açıklığı kapalı vaziyettedir (Fotoğraf 2.310-2.311)

Doğu cephe, taç kapının da bulunduğu yer olup asıl giriş cephesidir. İki katlı görünüme sahip cephenin alt katı sağırdır. Ancak yirmi iki adet sağır sivri kemerle

hareketlendirilmiştir. Diğer cephelerden farklı olarak özenle yapılmış giriş cephesi tamamen çini süslemelerle kaplanmıştır. Yapının giriş kapısına yaklaşık 6 m genişliğinde 40 m uzunluğundaki bir rampa aracılığı ile ulaşım sağlanmaktadır. Taç kapı beden duvarlarından yüksek tutulmuş olup dışa doğru çıkıntılıdır. Eyvan türü taç kapının sivri kemerli kapısı derin bir niş içine alınmıştır (Fotoğraf 2.312-2.313-2.314). Taç kapının sivri kemer alınlığında nesta'lik olarak Mü'min Sûresi 40/16 ayetinden alıntı yapılmış bir yazı kuşağı yer almaktadır (Fotoğraf 2.315).

Yazı kuşağı şu şekildedir:

Orijinal Metin:

لمن المك اليوم لله الواحد القهار
ارك عالي سيد محمد خديارخان ١٢٨٧

Okunuşu:

“Limeni-l mulku-l yevme lillahi vahidi'l-kahhar”

“Erg-i ali-yi seyyid muhammed Hudayarhan H. 1287 (M. 1870-1871)²⁷⁴”

Taç kapının doğusunda ve batısında silindirik bir şekilde taç kapı boyunca yükselen iki adet kule bulunmaktadır. Sivri kemerli altı adet açıklığı bulunan köşklerin üstü kubbe ile örtülüdür. Taç kapıya bitişik tasarlanmış kuleler geometrik süslemelerle bezenmiştir. Taç kapının solundaki silindirik kulenin gövdesinde iki sıra şerit halinde birbirinin tekrarı şeklinde kufi yazısı ile “Allahu ekber” yazılıdır (Fotoğraf 2.316). Anıtsal taç kapının doğusunda yedi adet, batısında ise altı adet olmak üzere toplamda on üç adet sağır sivri kemer nişi yer almaktadır. Cephede, sivri kemer nişleri içerisinde dikdörtgen formlu iki, sivri kemerli altı adet pencere açıklığı olmak üzere toplamda sekiz adet pencere açıklığı bulunmaktadır. Dikdörtgen formlu pencere açıklıkları muhtemelen sonradan yapılmıştır. Taç kapının doğu ve batısında yer alan cephe alınlıklarında nesta'lik biçimde işlenmiş yazı kuşağı bulunmaktadır (Fotoğraf 2.317-2.318-2.319-2.320).

²⁷⁴ Çev: Dr. Öğretim Üyesi Muhammed İbrahim Yıldırım.

Taç kapının solunda yer alan yazı kuşağı (sağdan sola) şu şekildedir:

Orijinal Metin:

طرازنده نقش بهزاد ساز

چو آراست بر لوح کاشی طراز

مرا گفت تاریخ نقش نکو

بفرمان سید خدایارگو

Okunuşu:

“Tırâzende-i nakş-ı Behzad-sâz”

“Çü ârâst ber-levh-i kâşî-tırâz”

“Merâ goft târih-i nakşem negû”

“Be-fermân-ı Seyyid Hudâyâr gû”²⁷⁵

Anlamı:

Behzad tarzında resim süslemesi yapan kişi

Çini süslemeli levhayı süsleyince (süslerken)

Bana dediki resmimin tarihini söyleme

Seyyid Hudayar Hanın buyruğuyla söyle.

Taç kapının sağında yer alan yazı kuşağı (sağdan sola) şu şekildedir.

Orijinal Metin:

خداوندا بگردانی بلارا

ز آفت ها نگهداری تو مارا

بحق هر دو گیسوی محمد

زبون گردان زبردستان مارا

²⁷⁵ Çev: Dr. Öğretim Üyesi Muhammed İbrahim Yıldırım.

Okunuşu:

“Hudâvendâ be-girdânî belârâ”

“Zi-âfethâ nigejdârî to mârâ”

“Be- hakk-ı her du gîsû-yı Muhâmmmed”

“Zebûn gerdân zeber-destân-ı mârâ”²⁷⁶

Anlamı:

Yarabbi belaları geri çevir

Sen bizi afetlerden koru

Hz. Peygamberin iki saçının (İki torununun) hakkı için

Bize tepeden bakanları yerle bir et.

Yazı kuşakları şeritler halinde olup bitkisel süslemelerle bezenmiştir. Cephenin güney köşesinde altıgen, kuzey köşesinde ise silindirik bir şekilde cephe boyunca yükselen köşe kuleleri yer almaktadır. Kuleler turkuaz renkli kubbe ile örtülüdür. Silindirik gövdeli köşe kulesi Molla Suyarkul tarafından, altıgen kule ise ağabeyi tarafından yapılmıştır²⁷⁷. Hokandiy’e göre de güneydeki kule Azamat Domullo, kuzeydeki kule İsavoy Mahzum, ortadakiler ise Molla Sayidkuli ve Molla Suyarkul kardeşler tarafından yapılmıştır²⁷⁸. Bu nedenle kuleler şekil ve dekorasyon bakımından farklıdır. Güney köşede bulunan altıgen kulenin üst cephesinde kufi yazı ile “La İlahe İllallah Muhammeden Resulullah” yazılıdır (Fotoğraf 2.321). Çinilerle kaplı doğu cephe dilimli dendanlarla nihayetlenmektedir. Bitkisel ve geometrik çini süslemelerinin kullanıldığı cephede beyaz, sarı, açık mavi, lacivert, turkuaz, açık yeşil, kahverengi, mavi, turuncu vb. renkler hâkimdir. Buhara, Semerkant, Hive ve Kaşkaderya’daki mimari yapıların süslemelerinde sarı, lacivert ve altın yaldız renklerin ağırlıklı olarak kullanıldığı bilinmektedir. Hokand yapılarında ise bu renklerin yanı sıra kırmızı, beyaz ve yeşil gibi zıt renkler tercih edilmiştir²⁷⁹. Yapıya girişin sağlandığı çift kanatlı ahşap kapı Muhammed Niyaz Pangazi tarafından yapılmıştır²⁸⁰. Dikdörtgen formlu panolara ayrılan kapı, oyma tekniği kullanılarak

²⁷⁶ Çev: Dr. Öğretim Üyesi Muhammed İbrahim Yıldırım.

²⁷⁷ *Arhitekturnaya Eligrafika Uzbekistana Fergana*, 129.

²⁷⁸ Hokandiy, *Hudoyarhon Ordası “Hokandi Latif Devoni”*, 38.

²⁷⁹ *Arhitekturnaya Eligrafika Uzbekistana Fergana*, 131.

²⁸⁰ *Arhitekturnaya Eligrafika Uzbekistana Fergana*, 140.

bitkisel süslemelerle bezenmiştir. Kapının sivri kemer yüzeyinde bulunan, düzensiz üçgen içerisine alınmış bitkisel süslemelere sahip nesta'lik yazı bulunmaktadır (Fotoğraf 2.322-2.323).

Yazı kuşakları şu şekildedir:

Orijinal Metin:

از رخ حسن کرم معمار دانای خرد
گفت در گوشم طرب ایجاد خیر المنزلین

Okunuşu:

Ez-ruh-ı hüsn-i kerem mi'mâr-ı dâñâ-yı hîred

Goft der gûşem tarab icâd hayru'l menzîlîn²⁸¹.

Anlamı:

Bilge akıl mimarı güzelce cömertlik göstererek

Kulağıma (sevinçle) dediki menzillerin en hayırlısı.

Saray kapısının alt kısımlarına 1956 yılında ahşap ustası Kadir Haydari (Kadirhan Haydarov) tarafından kısmen onarım yapılmıştır. Bu onarım kapı üzerine yazılan usta ismi ve tarihinden anlaşılmaktadır (Fotoğraf 2.324). Sarayın kapısı (darvaza), dikdörtgen formlu kubbe ile örtülü bölüme açılmaktadır. Kubbe ile örtülü mekânın cephe duvarlarında yer alan derin nişli sivri kemerler birbirine bağlanmıştır. Bitkisel süslemelerin yer aldığı tromplarla kubbeye geçiş sağlanmaktadır (Fotoğraf 2.325). Kubbeli bölümün kuzey duvarında sivri kemer nişi içerisine alınmış dikdörtgen formlu kapı açıklığı sekreterliğe, içindeki ikinci kapı ise bekleme salonuna açılmaktadır. Sivri kemerli giriş açıklığının üst kısmında siyah zemin üzerine beyaz rengin kullanıldığı niş içerisinde usta ismi ve tarih yazılıdır.

Yazı kuşağı şu şekildedir:

Orijinal Metin:

محمد عالم سرخسی و استا محمد کمال اوغلی سنه ۱۲۸۷

²⁸¹ Çev: Dr. Öğretim Üyesi Muhammed İbrahim Yıldırım.

Okunuşu:

“Muhammed Âlim-i Serahsî usta Muhammed Kemal oğlu sene. H. 1287”²⁸²

Anlamı:

Muhammed Alim Serahsi ve usta Muhammed Kemal oğlu. H. 1287 (M. 1870-1871)

Sekreterlik ve bekleme salonu ahşap tavanla örtülü olup bitkisel ve geometrik süslemelerle boyalıdır (Fotoğraf 2.326-2.327). Daha önceleri girişin güney duvarında bir kapı açıklığı mevcut iken, bu açıklığın sömürge döneminde kapatıldığı bilinmektedir²⁸³. Güney duvarında siyah zemin üzerine beyaz renkle yazılmış olan niş içerisinde besmele بسم الله الرحمن الرحيم “Bismillahirrahmanirrahim” yer almaktadır (Fotoğraf 2.328).

Darvazanın iç batı duvarındaki sivri kemer nişi bitkisel ve geometrik süslemelerle bezenmiştir. Sivri kemerli kapı açıklığından da han avlusuna geçilmektedir (Fotoğraf 2.329). Sivri kemer açıklığı üç yönden kaide üzerinde yükselen profil silme ile çevrelenmiştir. Kemer alınlığı ise kıvrık dalların birbirine geçerek oluşturduğu bitkisel süslemelerle boyanmıştır. Sivri kemer açıklığının doğu ve batısında dikdörtgen çerçeve içerisine alınmış kartuşlar bulunmaktadır. Kartuşlar vazo içerisinden çıkan bitkisel motifler şeklindedir. Kartuşlarda lacivert, sarı, yeşil, kırmızı, beyaz vd. renkler kullanılmıştır. Batı duvarındaki sivri kemer açıklığının üst kısmında yeşil zemin üzerine beyaz rengin kullanıldığı dikdörtgen çerçeve içerisine alınmış nesih yazı kuşağı yer almaktadır (Fotoğraf 2.330).

Yazı kuşağı şu şekildedir:

Orijinal Metin:

بعیش کوش که تا چشم میزنی برهم

خزان همی رسد و نوبهار میگردد

عرصه جهان جامی غصه اش نمی ارزد

Okunuşu:

“Be-ayş kûş ki tâ çeşm mî-zenî ber-hem”

²⁸² Çev: Dr. Öğretim Üyesi Muhammed İbrahim Yıldırım.

²⁸³ *Arhitekturnaya Eligrafika Uzbekistana Fergana*, 147.

“Hazân hemî-resed ü nev-bahâr migüzered”

“Arsa-i cihan Câmî gussaeş nemî-erzed”²⁸⁴

Anlamı:

Güzel yaşamana bak ki göz kapatıncaya kadar

Sonbahar ulaşır ve ilkbahar geçiyor

Dünyanın tamamı ey Camî gam çekmeye değmez.

Yazı kuşağının iki yönünde bulunan kare çerçeve içerisindeki turuncu renkli kartuşlarda İhlas sûresi yazılıdır (Fotoğraf 2.331).

Yazı kuşağı şu şekildedir:

Orijinal Metin:

قل هو الله احد الله صمد لم يلد ولم يولد ولم يكن لهو كفون احد

Okunuşu:

“Kul hüvellâhü ehad Allâhüsamed lem yelid ve lem yûled ve lem yekun lehû küfüven ahad”²⁸⁵

Anlamı:

Der ki; O Allah bir tektir. Allah eksiksiz sameddir. Doğurmadı ve doğrulmadı. O’na bir denk de olmadı.

Kartuşların üst kısmı yıldız motiflerinin oluşturduğu geometrik süslemeler ile boyanmıştır. Bazı yıldız motiflerinin arasında çiçek motifleri bulunmaktadır. Darvazanın kubbesi kıvrık dalların oluşturduğu bitkisel süslemelerle bezenmiştir. İçerisi kubbe merkezinde yer alan altıgen formlu kasnakta yükselen sivri kemerli açıklıkları ile aydınlatılmaktadır (Fotoğraf 2.332).

Kubbeli darvaza kısmının batı duvarındaki açıklıktan avluya (han avlusu) geçiş sağlanmaktadır. Avlu üç yönden revaklarla çevrilidir. Revaklar ahşap kirişli tavanla örtülü olup kalem işi süslemeler ile renklendirilmiştir. Revaklı bölümün duvarları sağır

²⁸⁴ Çev: Dr. Öğretim Üyesi Muhammed İbrahim Yıldırım.

²⁸⁵ Çev: Dr. Öğretim Üyesi Muhammed İbrahim Yıldırım.

sivri kemerler ile hareketlendirilmiştir. Avlunun güney cephesi sağırdır. Doğu ve batı cephelerinde ise han salonları ve odalar mevcuttur. Avlunun doğu cephesinde iki küçük oda ile iki büyük salon yer almaktadır (Fotoğraf 2.333-2.334). Cephe de dikdörtgen form lu üç kapı ve sivri kemerli iki pencere açıklığı yer almaktadır. Misafirler için teras üzerine tasarlanmış bölümün kapısı üzerinde nesta'lik biçimde yazılmış yazı kuşağı yer almaktadır (Fotoğraf 2.335). Onarımlar sırasında yazı kuşağı yenilenmiştir.

Yazı kuşağı şu şekildedir:

Orijinal Metin:

افتتح يا مفتاح البواب

فقير محمد نزد لعلی ١٢٨٦

Okunuşu:

İftettih yâ Müfettihhü'l-ebvâb fakir Muhammed nezd-i La'li²⁸⁶. H. 1286²⁸⁷.

Anlamı:

Ey kapıları açan burayı hep açık tut. H. 1286 (M. 1866-1870).

Avluya açılan dikdörtgen form lu kapı açıklığından doğu-batı doğrultusunda uzanan misafir bekleme salonuna geçiş sağlanmaktadır. Bu salon han tarafından kabul edilen kişilerin bekleme yeri olarak kullanılmaktadır. Bekleme salonunun duvarları bir metre yüksekliğe kadar çiniler ile kaplı olup diğer bölümleri alçı ile sıvanmıştır. Alçı ile sıvanmış duvarlar bitkisel süslemeler ve mukarnas dolgularla hareketlendirilmiştir. Bekleme salonu kirişli tavanla örtülü olup geometrik ve bitkisel süslemeler ile bezenmiştir (Fotoğraf 2.336). Üst örtüde mavi, yeşil, sarı, beyaz, kırmızı, lacivert, altın yıldız vd. renkler hâkimdir. Bekleme salonunun güney köşesinden ve avludan olmak üzere iki kapı aracılığı ile hanın kabul salonuna (selamhane) geçilmektedir. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen form lu kabul salonu (selamhane) halk arasında “körünüşhane ve kutsanmış yer” olarak bilinmektedir. Kabul salonu duvarlarının alt kısmı çinilerle kaplanmıştır. Üst kısımlarda ise dikdörtgen çerçeve içerisine alınmış sivri kemerli kartuşlar bulunmakta olup bitkisel süslemeler ile bezenmiştir. İçerisi doğu duvarında üç, batı duvarında ise iki adet olmak üzere toplamda beş adet pencere açıklığı

²⁸⁶ Yazı kuşağına göre “Nezd-i La'li” veya “Ter-Lal'li” şeklinde okumak mümkündür.

²⁸⁷ Çev: Dr. Öğretim Üyesi Muhammed İbrahim Yıldırım.

ile aydınlatılmaktadır. Kabul salonunun güney duvarında taht için tasarlanmış sivri kemerli derin bir niş yer almaktadır (Fotoğraf 2.337-2.338). Sivri kemer nişinin içerisi dekoratif amaçlı mukarnas dolgulu kavsaralar ve bitkisel süslemelerle bezenmiştir. Sivri kemer nişinin her iki yanında bulunan kartuşlar üzerinde birer adet yazı kuşağı yer almaktadır (Fotoğraf 2.339).

Niş açıklığının sağ kısmındaki yazı kuşağı şu şekildedir:

Orijinal Metin:

نمیگویم زیان کن با فکر سود باش

Okunuşu:

Nemî-gûyem ziyan kon bâ-fikr-i sûd bâş²⁸⁸

Anlamı:

Zarar et demiyorum kâr düşüncesinde ol.

Niş açıklığının sol kısmındaki yazı kuşağı şu şekildedir:

Orijinal Metin:

سنه ۱۲۸۶ ای ز فرصت بیخبر در هر چه باشی زود باش

Okunuşu:

Ey zi-fırsat bî-haber der-her çi bâşi zûd baş sene. H. 1286²⁸⁹.

Anlamı:

Ey fırsattan habersiz ne yapıyorsan çabuk yap. H. 1286 (1869-1870)

Kabul salonu kirişli tavanla örtülü olup mukarnas dolgulu kavsaralar ve kalem işi süslemelerle bezenmiştir (Fotoğraf 2.340). Tavanda mavi, sarı, yeşil, altın yaldız, kırmızı, beyaz, lacivert vd. renkler hâkimdir.

Avlunun batı cephesinde iki adet salon, beş adet oda bulunmaktadır. Kapılar vasıtasıyla odadan odaya geçişler mümkündür. Odaların önleri revakla çevrili olup ahşap kirişlerle örtülüdür. Avlunun güneybatı köşesinde küçük selamhane yer almaktadır. Tasarım olarak büyük selamhaneye benzemektedir. Ancak boyut olarak ondan küçük yapılmıştır. Küçük

²⁸⁸ Çev: Dr. Öğretim Üyesi Muhammed İbrahim Yıldırım.

²⁸⁹ Çev: Dr. Öğretim Üyesi Muhammed İbrahim Yıldırım.

salon hanın günlük çalışmalarını yürüttüğü yerdir. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen formlu selamhanenin kapısına üç basamaklı merdiven aracılığı ile ulaşım sağlanmaktadır. Selamhane alçı ile sıvalı olup bitkisel süslemelerle bezenmiştir. İçerisi iki adet pencere açıklığı ile aydınlatılmaktadır. Güney duvarında sivri kemerli derin bir niş yer almaktadır. Burası muhtemelen hanın tahtının konulduğu yerdir. Sivri kemer nişi on bir sıra mukarnas dolgulu kavrasaya sahiptir. Batı duvarında ise üç adet sivri kemerli niş bulunmaktadır. Selamhanenin kuzey duvarında bulunan kapı açıklığı bekleme salonuna açılmaktadır. Bekleme salonu iki adet pencere açıklığı ile aydınlatılmaktadır. Bekleme salonunun süsleme kuşağı içerisinde tarih ve usta ismi yazılıdır.

Yazı kuşağı şu şekildedir:

Orijinal Metin:

عمل اوستا سيد محمود ١٣٧٦

Okunuşu:

Amel-i usta Seyyid Mâhmûd. H. 1376²⁹⁰.

Salonlar dekoratif bitkisel süslemelerin hâkim olduğu kirişli tavan ile örtülüdür (Fotoğraf 2.341-2.342-2.343-2.344-2.345). Avlunun kuzeyinde sivri kemerli iki adet kapı açıklığı bulunmaktadır. Kuzeybatı köşede yer alan açıklıktan hazine (darphane) bölümüne, kuzeydoğuda yer alan açıklıktan ise beyler avlusuna geçiş sağlanmaktadır. Hazine bölümü kuzey-güney doğrultusunda uzanan küçük bir avluya sahiptir. Kapalı olduğundan dolayı içeri giriş sağlanamamıştır (Fotoğraf 2.346-2.347). Kuzeydoğuda yer alan beyler avlusu doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır. Avluya açılan beş adet oda kapısı yer almaktadır. Bu bölüm günümüzde sarayın ilmî işlerle ilgilenen görevlilerine tahsis edilmiştir (Fotoğraf 2.348). Kuzeydoğu köşede küçük bir mescit yer almaktadır. Mescidin duvarları yarıya kadar çinilerle kaplanmıştır. Dikdörtgen panolar içerisine alınmış sivri kemerli kartuşlar bitkisel ve geometrik süslemelerle bezenmiştir. Mescidin batı duvarında mihrap nişi yer almaktadır. Sivri kemer nişi sekiz sıra mukarnas dolgulu kavsaraya sahip olup istiridye kabuğu motifi ile sonlanmıştır. Mescit, bitkisel ve geometrik süslemelerin hâkim olduğu ters havuz görünümlü kirişli tavan ile örtülüdür (Fotoğraf 2.349-2.350). Giriş avlusunun batı duvarında bulunan sivri kemerli eyvan açıklığından doğu-batı

²⁹⁰ Çev: Dr. Öğretim Üyesi Muhammed İbrahim Yıldırım.

doğrultusunda uzanan dikdörtgen formlu ikinci avluya (kral avlusu) geçiş sağlanmaktadır. Avlunun güneyinde yer alan kapı açıklığından terasa çıkılmaktadır. Altı adet ahşap ayağın taşıdığı sundurma kısmı kirişli tavan ile örtülü olup kalem işi süslemelerle renklendirilmiştir. Bu bölümden terasa ve bahçeye çıkılmasından dolayı bölümün harem ile bağlantılı olma ihtimali yüksektir. Ayrıca avlu etrafında misafir odaları bulunmaktadır (Fotoğraf 2.351-2.352-2.353). Avlunun kuzey doğu köşesinde yer alan sivri kemerli açıklıktan üçüncü avluya (prenslerin avlusu) geçiş sağlanmaktadır. Avlu kuzeyinde üç, batısında ise bir adet olmak üzere toplamda dört adet oda yer almaktadır. Odalar ahşap tavanla örtülü olup bitkisel süslemelerle bezenmiştir. Odaların sivri kemerli pencereleri bitkisel süslemeli demir parmaklıklarla örtülüdür. Odaların önleri revaklı sundurma ile çevrilidir. Avlunun güney batısında yer alan kapı açıklığından harem kısmına geçiş sağlanmaktadır. Ancak harem kısmı günümüze ulaşamamıştır (Fotoğraf 2.354-2.355-2.356). Avlunun kuzeybatı köşesinde yer alan dikdörtgen formlu kapı açıklığından sonradan yapılmış olan hela kısmına geçiş sağlanmaktadır (Fotoğraf 2.357).

Hokand şehri Çarlık Rusya tarafından ele geçirildikten sonra Hudayar Han Sarayı Rus birliklerinin askeri kalesi olarak kullanılmıştır. 1878 yılında orta sarayın bölümleri yıkılarak yerlerine subaylar için konutlar inşa edilmiştir. İç sarayda yer alan büyük kabul salonu ise kiliseye dönüştürülmüştür. Ancak kilise 1904 yılında saraydan kaldırılmıştır. Hanın kabul odası ve iç odalar (harem) okula çevrilmiştir. 1918 yılında sarayda Yoksul Köylüler Komitesi kurulmuştur. 1924 yılında tarım ürünleri panayırı düzenlenmesi sebebiyle sarayın büyük bir kısmı yıkılmış olup bazı kısımlarında değişikliğe uğramıştır. Saray 1925 yılında müzeye dönüştürülmüştür.

Onarımlar: Sarayın onarımı ve iyileştirme çalışmaları 1930 yılında başlamıştır²⁹¹. 1935 yılında Yahya Gulumov ve B. Zasipkin, 1937 yılında ise Mimar A. Zaynutdinov yapının durumunu incelemişlerdir. Saray 1946 yılında meydana gelen depremde büyük hasar görmüştür. Daha sonra V. Karnakov tarafından çalışmalara devam edilmiştir. İlk restorasyon ve güçlendirme çalışmaları 1955 yılında yapılmıştır. Özbekistan Bilimsel Araştırma ve Tasarım Restorasyonu Enstitüsü'nün bilim adamları N. Akramhocaev, E. Nurullaev, L. Urman 1971 yılından itibaren iç sarayın yeniden inşa ve restorasyon

²⁹¹ *Arhitekturnaya Eligrafika Uzbekistana Fergana*, 179.

projesini geliştirmişlerdir. Sarayın onarım işlemleri 1980 yılından itibaren Özel Fergana Bilim, Onarım ve Üretim Atölyesi tarafından yürütölmüştür. Sarayın ağaç oymacılığı ve restorasyon işlemleri Kadirhan Haydarov, Haşimhan Nişanov, nakış ve sırlı süsleme işlemleri Seyyidahmed Mahmudov, Şukurhan Mahmudov, Orinbay Mirhanov, Akramcan İsmailov, tuğla döşeme (tezhip) işlemleri Muhammedcan Saripov, çini süslemeleri Samincan Muydinov, Akramcan Kasimov gibi ustalar tarafından yapılmıştır²⁹².

Yapı bağımsızlık yıllarında Devlet Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu tarafından birçok kez restore edilmiş olup 2008-2009 yıllarında kapsamlı bir şekilde onarılmıştır. Hokand hanları tarafından inşa edilen ve şehirde tek saray örneğı olan yapı günümüzde müze olarak kullanılmaktadır.

Fotoğraf 2.301. Dış saray darvazası (taç kapı) görünümü.

Kaynak: *Arhitekturnaya Eligrafika Uzbekistana Fergana*, 126. (1871)

²⁹² *Arhitekturnaya Eligrafika Uzbekistana Fergana*, 178-179.

Fotoğraf 2.302. Orta saray darvazası (taç kapı) görünümü.

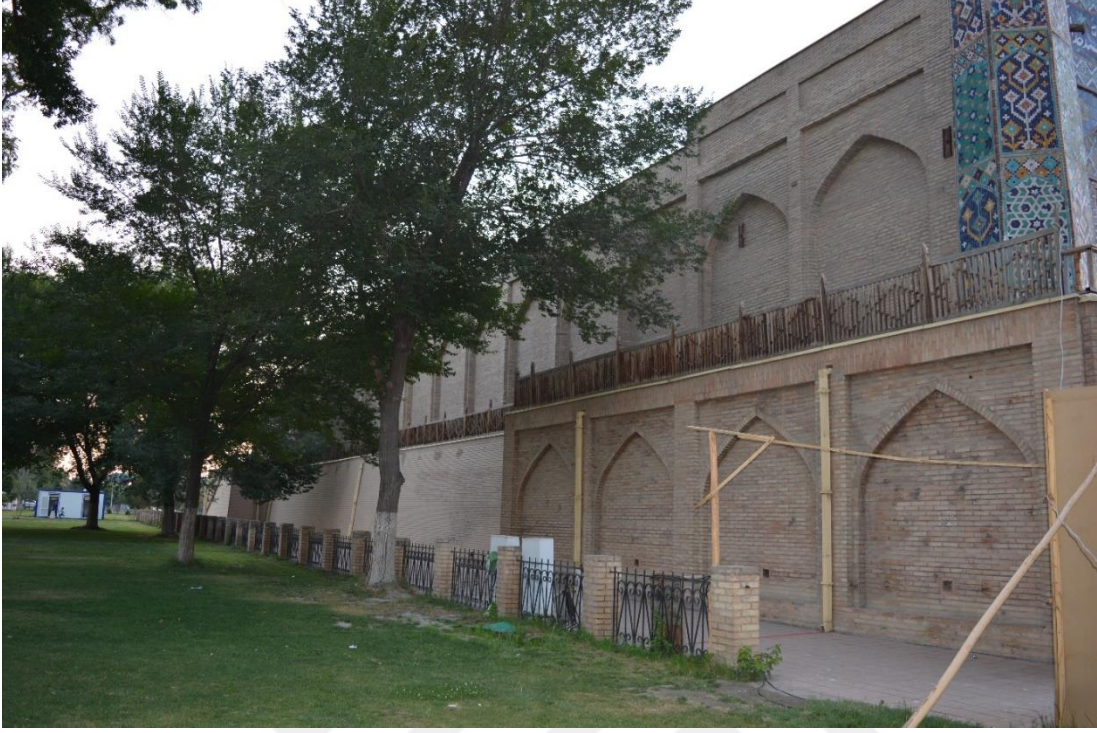
Kaynak: <https://www.wdl.org/ru/item/10731/view/1/1/> (Erişim Tarihi: 28.09.2023)

Fotoğraf 2.303. Hudayar Han (iç saray) sarayı genel görünümü.

Kaynak: <https://www.gezelim.com/turk-dunyasinin-turizm-baskenti-kokand-17925.html> (Erişim tarihi: 15.03.2023)

Fotoğraf 2.304. Güney cephe görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.305. Güneybatı köşeden cephenin görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.306. Güneybatıda yer alan giriş açıklığı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.307. Batı cephe genel görünümü.

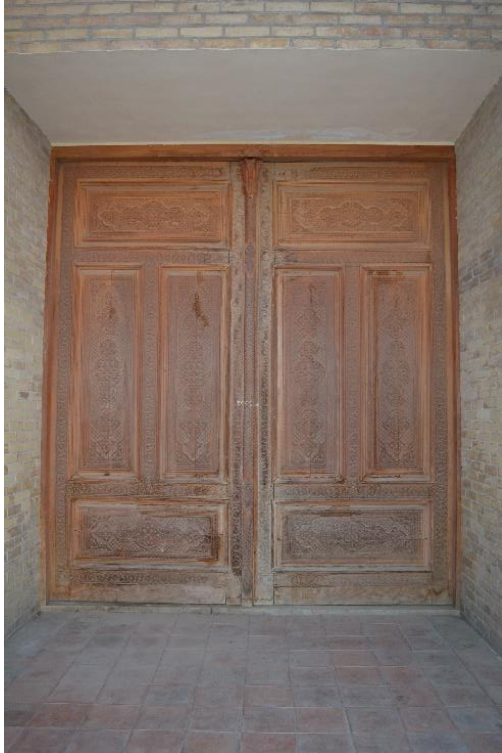
Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.308. Batı cephenin ikinci kat görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.309. Batı cephede yer alan kapı açıklığı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.310. Kuzey cephe genel görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.311. Kuzey cephe detay görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.312. Doğu cephe genel görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.313. Doğu cephenin zeminden görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.314. Taç kapı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.315. Yazı kuşağı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.316. Taç kapıdaki silindirik kulenin gövdesinde yer alan yazı kuşağı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.317. Taç kapının batısında yer alan yazı kuşağı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.318. Taç kapıdan köşe kulesine doğru yazı kuşağı detay görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.319. Taç kapının doğusunda yer alan yazı kuşağı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.320. Taç kapıdan köşe kulesine doğru yazı kuşağı detay görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.321. Altıgen köşe kulesinde yer alan yazı kuşağı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2023)

Fotoğraf 2.322. Çift kanatlı ahşap kapı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.323. Bitkisel süsleme üzerine işlenmiş yazı kuşağı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.324. Kapı onarımı yapan usta isminin görünümü.

Kaynak: *Arhitekturnaya Eligrafika Uzbekistana Fergana*, 143.

Fotoğraf 2.325. Kubbeli bölüme geçiş görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.326. Kuzey duvarında yer alan kapı açıklığı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.327. Divanhana ve Salamhana görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.328. Güney duvarında yer alan yazı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.329. Batı duvarından avluya geçiş açıklığı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.330. Yazı kuşağı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.331. Kartuş içerisinde yer alan yazı kuşağı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2023)

Fotoğraf 2.332. Kubbenin içten görünümü.

Kaynak: Argunşah (2023)

Fotoğraf 2.333. Avlunun doğu cephesi görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.334. Revaklı bölümün görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.335. Yazı kuşağı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.336. Bekleme salonu görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.337. Kabul salonu (selamhane) görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.338. Kabul salonu (selamhane) görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.339. Sivri kemerli niş görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.340. Kabul salonun tavan görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.341. Avlunun batı bölümü görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.342. Küçük selamhanenin görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.343. Selamhanenin tavan süslemesi görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.344. Bekleme salonu görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.345. Bekleme salonunun süsleme kuşağı içerisinde yazılı tarih görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.346. Avlunun kuzey bölümü görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.347. Hazine bölümü görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.348. Beyler avlusu görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.349. Mescit görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.350. Mescit kısmı tavan görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.351. Avlunun güneyinde yer alan kapıdan terasa çıkış görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.352. Sundurma kısmının tavan detayı görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.353. Avlunun etrafındaki misafir odaları görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.354. Avlunun kuzeyinde yer alan odaların görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.355. Odaların içten görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.356. Avlunun batı bölümü ve hareme çıkış kapısının görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2.357. Hela görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

2.2. Günümüze Ulaşamayan Yapılar

Hokand Hanlığı (1709-1876) dönemi içerisinde Hokand şehrinde inşa edilmiş eserler hakkında en geniş bilgilere vakıf kayıtlarından, araştırmacıların çeşitli çalışmalarından ve yerel tarihçilerden ulaşılmıştır. Buna göre Hokand şehrinde ayakta kalan yapıların yanı sıra günümüze ulaşamayan yapıların da olduğu tespit edilmiştir. Bu bölümde kaynaklardan yola çıkılarak isimleri tespit edilen yapılar ele alınmıştır.

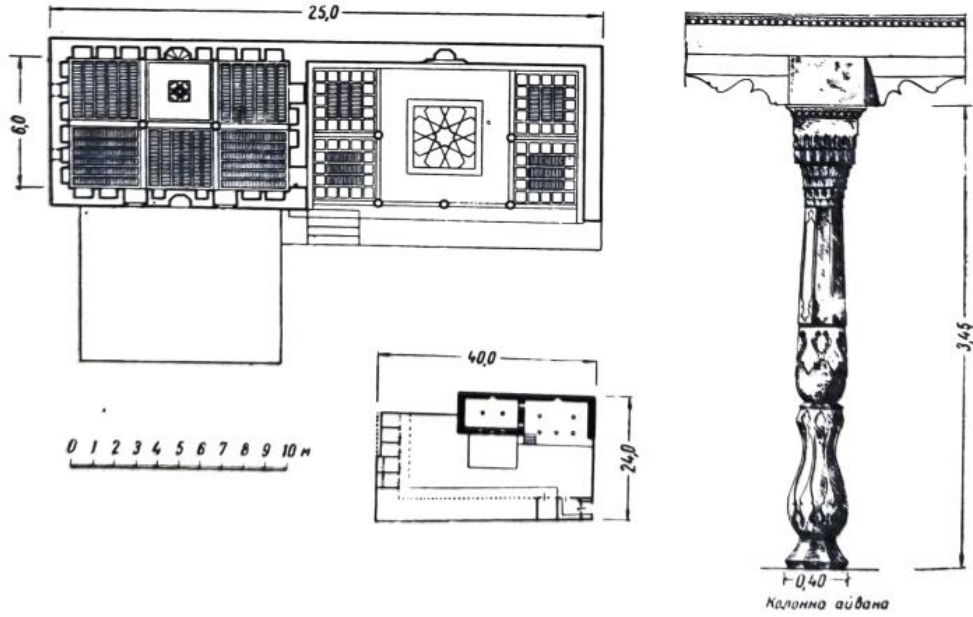
2.2.1 Cami ve Mescitler

2.2.1.1. Çınarlık Cami

Kaynaklara göre dönemin güzel bir örneği olan zengin eyvan bezemeli yapı 1850 yılında inşa edilmiştir²⁹³. Arazi çalışmaları sonucunda yapının günümüze ulaşamadığı tespit edilmiştir (Fotoğraf 2.358).

²⁹³ B. L. Boroninna, *Narodniye Traditsii Arhitekturi Uzbekistana* (Moskva: Gosudarctvennoye İzdatelectvo Arhitekturi i Gradostroitelctva, 1951), 54.

Fotoğraf 2.358. Hokand'daki 1. Çınarlık Cami (1850) planı ve sütun görünümü.

Kaynak: Воронинна, (1951, 56)

2.2.1.2. Hudayarhan Sarayı Camisi

Tarihi kaynaklarda, 1865-1873 yılları arasında kademeli bir şekilde inşa edilen Hudayarhan Sarayı'nın bir parçası olarak yapılan bir camiden bahsedilmektedir²⁹⁴. Ancak arazi çalışması sonucunda yapının günümüze ulaşmadığı tespit edilmiştir.

2.2.1.3. Sahibzade Miyan (Ahad) Hazretleri Medrese Mescidi

Medrese, 1862-1868 yılları arasında Hokand hanlarının din danışmanı ve devlet adamı Miyan Fazl Akhad Sahibzade tarafından inşa ettirilmiştir²⁹⁵. Medrese kademeli bir şekilde inşa edilmiş olup üç avludan oluşmaktadır. İlk iki avlu doğu-batı doğrultusunda, üçüncü avlu ise güneye bitişik olarak inşa edilmiştir. Kaynaklardan anlaşıldığı üzere güneyde yer alan medrese bölümünün içerisinde çok sütunlu kirişli tavan ile örtülü bir

²⁹⁴ *Şedevriy Arhitektturnoy Eligrafiği Uzbekistana*, 510-523. (Bkz. Bobobekov, *Kokon Tarihi*, 211-218. Haydarbek Bababekov va Manzurahon Mansuroba, *Arhitektturniye Pamyatniki Kokanda*, 9. Bababekov, *İstoriya Kokanda*, 202., http://rizoakhmad.blogspot.com/2020/12/blog-post_742.html (Erişim tarihi: 12.03.2023. Saat: 16:14))

²⁹⁵ *Arhitektturnaya Eligrafika Uzbekistana Fergana*, 113.

camii olduğu bilinmektedir²⁹⁶. Yapılan arazi çalışması sonucu caminin günümüze ulaşamadığı, sadece minaresinin ulaştığı tespit edilmiştir.

2.2.1.4. Şah Selim Halife Camii

Hokand şehri Uçkuprik ilçesi Turgak Köyü'nde yer almaktadır. Tarikat temsilcilerinden Şah Alim'in oğlu Şah Selim Halife Turgak Köyü'nde H. 1182 (M. 1768) yılında dünyaya gelmiştir²⁹⁷. Yerel halktan öğrenilen bilgilere göre; 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında köyde üç cami bulunmaktadır. Şah Selim Halife Camii de bunların başında gelmektedir. Caminin H. 1257-1258 (M. 1841-1842) yılında Şeyh Selim Halife'nin girişimleri sonucu Hokand hükümdarı Muhammed Ali Han zamanında inşa edildiği kaynaklarda belirtilmektedir²⁹⁸. Yapılan arazi çalışması sonucunda caminin günümüze ulaşamadığı tespit edilmiştir.

2.2.1.5. Şeyhan Camii (Mescid)

Dönem içerisinde çıkarılan komplo karışıklıklarını barışçıl bir şekilde çözen Abdurahim Eşon (İşan²⁹⁹) Hazretleri Muhammed Ali Han'dan oturduğu Şeyhan Mahallesi'nde yıkılan mescit'in yapılmasını istemiştir. Muhammed Ali Han'da Abdurahim Eşon'un isteğini yerine getirerek H.1244 (M.1828) yılında mahallenin adını taşıyan camiyi inşa ettirdiği bilinmektedir³⁰⁰. Yapı sonraki dönemlerde yıkılmıştır. Camii yerel zenginler tarafından birkaç defa aynı yere tekrar inşa edilmiştir.

Camii ve mescitlere özgün bir isim verilmediği görülmektedir. Camiler genellikle bulundukları mahallelerin isimleriyle anılmış olup camii adlarında nadir olarak kişi isimleriyle de karşılaşılmıştır³⁰¹. Araştırma neticesinde Muhammed Karimboy, Damla

²⁹⁶ Karimov, *Kısmen va Tolik Saklanib Kolgan Yadgorliklar*, 56. (bkz. *Arhitekturaya Eligrafika Uzbekistana Fergana*, 113., Azimov, *Fargana Vodiysining Arhitektura Yadgorliklari*, 27-30.)

²⁹⁷ *Arhitekturaya Eligrafika Uzbekistana Fergana*, 194-195.

²⁹⁸ Muhammad Yahyahon Dadaboev, Maluotnomani Tayyarlovich: Kokon Olkashunoslik Muzeyi Yetakchi Ilmiy Hodimi.

²⁹⁹ Özbek Türkçesinde "Eşon", Afganistan Özbekçesinde "İşan" kelimesi Farsça'da saygıyı ifade eden 3. çoğul şahıstır. (Onlar anlamına gelmektedir.)

³⁰⁰ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 434.

³⁰¹ Hokandiy'e göre; Sovyet döneminde Hokand'da tüm camiler kapatılmış, büyük kısmı yıkılmış bazıları ise depoya dönüştürülmüştür. 1980 yılında Hokand'da tarihi eserler tescillenerek toplamda on sekiz camii kayıt altına alınmıştır. Hokandiy, Özbekistan Devlet Tarih Arşivi'nde altmış beş caminin vakıf mülklerine ait belgelerinden bahsetmektedir. Bu doğrultuda camii (mescid) isimlerinin belirlendiğini ileri sürmektedir. Ancak bahsedilen belgelere ulaşamamıştır. Hokandiy'in ismini belirlediği camilerin bir kısmı konu dâhilinde günümüze ulaşamayanlar bölümünde irdelenmiştir. Ancak yapılar hakkında detaylı bilgilere ulaşamadığı için tez konusunun kapsadığı tarihler arasında olup olmadığı belirlenememiştir. (Bkz. *Hokandiy, Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 41)

Mirza Kosım, Camaşoy, Muhammad (Muhammadiya), Koktonlık Ota, Berdikulibek, Aşirkuli Devona, Solihcanboy, Şermuhammadbek, Çarhi Devona, Muhammad Halife Eşon, Şoabducalomboy, Musulmonkuli, Mullo Holikkuli Mehtar, Karimhoca, Balihan Töre Hoca Kalon, Hoca Ahmad Yassaviy, Balihan Eşon, Hadyatulloh Hocı, Bali Pirim, Saidahmadboy, Mamarasulboy, Haydarbek Otalık, Dadabobohon, Gaznaçi mescitlerinin ismi belirlenebilmiştir³⁰².

2.2.2. Medreseler

2.2.2.1. Ahund Devonbegi Medresesi

Yapı, ünlü alim ve devlet adamı Şermuhammed oğlu Halmuhammed Ahund Devonbegi tarafından H. 1220 (M. 1805) yılında yaptırılmıştır. Galçasoy Mahallesi'nde yer almaktadır. 16 hücre odalı medresede 6 müderrisin görev aldığı ve 44 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir³⁰³. Günümüzde yapının sadece birkaç sütununun ayakta kaldığı ileri sürülmektedir³⁰⁴. Ancak yapılan arazi çalışması sonucu yapının kalıntılarına ulaşılamamıştır.

2.2.2.2. Aftobayim Medresesi

Medrese, Narbotabiy'in kızı Aftobayim³⁰⁵ tarafından H. 1221 (M. 1806) yılında inşa ettirilmiştir. Degrezlik ve Rihtagarlık Mahallelerinin kesişme noktasında yer almaktadır. Baş Müderrisliğe Sadriddin'in oğlu Mulla Sarvariddin Ahund atanmıştır. 20 hücre odalı olduğu bilinen medresede 6 müderrisin görevlendirildiği ve 42 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir³⁰⁶. Arazi çalışması sonucu yapının günümüze ulaşmadığı tespit edilmiştir.

2.2.2.3. Aliy Bolo Medresesi

Yapı, Hokand hükümdarlarından Seyyid Muhammed Alim Han Norbotabiy tarafından H.1223 (M. 1806) yılında yaptırılmıştır. Şehir merkezinde bulunan çarşının batı yönünde yer almaktadır. Kulmuhammed Müftiy oğlu Mullo Şermuhammed Ohund medreseye baş müderris olarak tayin edilmiştir. 44 hücre odalı olarak bilinen medresede 16 müderrisin

³⁰² Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 600.

³⁰³ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 67.

³⁰⁴ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 67.

³⁰⁵ Afrobayim; Narbotabiy'in kızı, Masumhan Tora'nın eşi, Alim Han ve Emir Ömer Han'ın kız kardeşleridir.

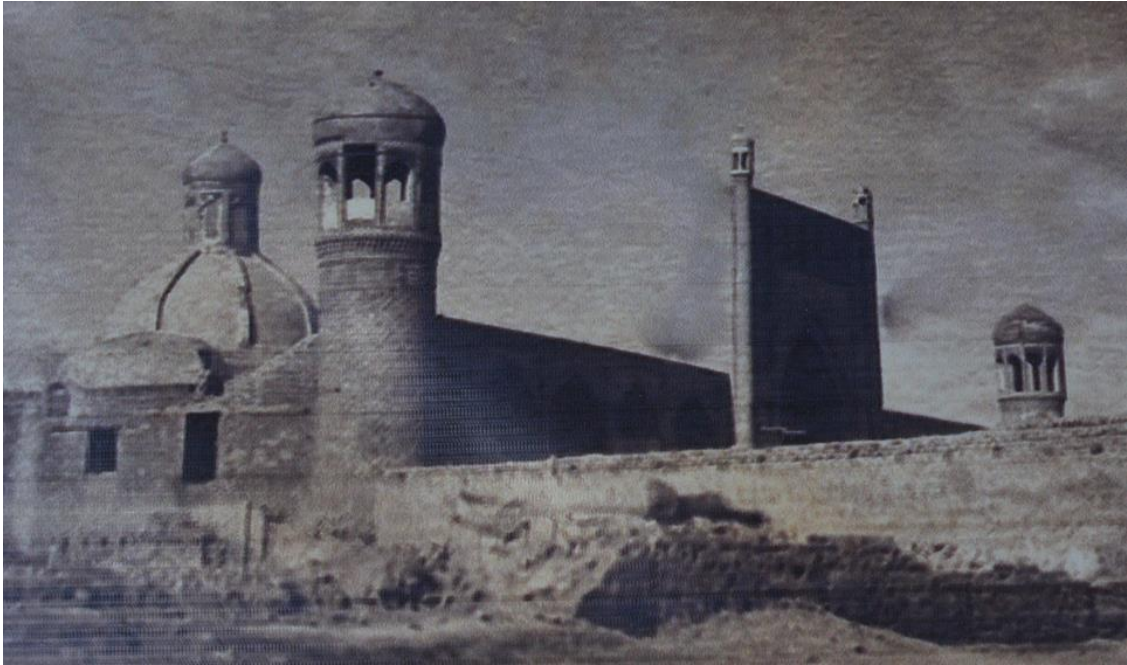
³⁰⁶ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 68.

görev aldığı ve 78 öğrencisinin olduğu bilinmektedir. Medrese 1918 yılında çıkan olaylar sonucu yıkılmıştır³⁰⁷.

2.2.2.4. Aliy Poyan Medresesi

Yapı, Narbotabiy'in oğullarından Seyyid Muhammed Ömer Han tarafından H. 1230 (M. 1815) yılında yaptırılmıştır. Müderris Yahyahan Ahund oğlu Zikriyahan Mahdum medreseye müderris olarak atanmıştır. 44 hücre odalı olduğu bilinen medresede 12 müderrisin görev aldığı ve 72 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir (Fotoğraf 2.359). Medrese 1918 yılında çıkan olaylar sonucu yıkılmıştır³⁰⁸.

Fotoğraf 2.359. Aliy Payon Medresesi genel görünümü.

Kaynak: Dasturhançi Medresesi fotoğraf sergisinden (2021)

2.2.2.5. Arki Aliy Medresesi

Yapı, Müslümankuli Mingbaşı Eşim Atalık'ın oğulları tarafından H. 1261 (M. 1845) yılında Seyyid Muhammed Hudayar Han adına yaptırılmıştır. Medreseye Alam Mavlaviy Alauddin'in oğlu Zülfikar baş müderris olarak atanmıştır. 25 hücre odalı olarak bilinen medresede 5 müderrisin görev aldığı ve 60 öğrencisinin olduğu bilinmektedir. 1918

³⁰⁷ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 68.

³⁰⁸ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 68-69.

yılında çıkan olaylar sonucu yıkılmıştır³⁰⁹. Günümüzde medresenin bulunduğu yer üzerine 1989 yılında inşa edilen tiyatro binası yer almaktadır.

2.2.2.6. Amincanbay Medresesi

Yapı, şehrin önde gelen isimlerinden Karimhanbay oğullarından Amincanbay tarafından H.1247 (M. 1851) yılında inşa edilmiştir. Medreseye Molla Yunushan Ahund oğulları Yusuf Han baş müderris olarak atanmıştır. 28 hücre odalı medresede 4 müderrisin görev aldığı ve 66 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir³¹⁰. Sömürge döneminde, şehri yeniden inşa etme bahanesiyle medreseyi yıkmışlardır.

2.2.2.7. Buzruk Hoca Eşon Medresesi

Yapı, , Hasan Hoca Eşon'un oğullarından ünlü Mutasavvıf ve Alim Buzruk Hoca Eşon tarafından H. 1216 (M. 1801) yılında inşa edilmiştir. Medreseye Molla Sadriddin Urak oğullarından Molla Ansariddin baş müderris olarak atanmıştır. 16 hücre odalı medresede 4 müderrisin görev aldığı ve 34 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir³¹¹. Buzruk Hoca Mahallesi'nde (Yeni Çarşı'nın kuzeybatısında) yer alan medrese Sovyet döneminde yıkılmıştır.

2.2.2.8. Berdikulibek Medresesi

Yapı, Ming hanedanlığı temsilcilerinden devlet adamı Berdikulibek tarafından H. 1242 (M. 1826) yılında inşa edilmiştir. Seyyid Aşrafhan Eşon oğullarından Seyyid Afzalhan Ahund medreseye baş müderris olarak atanmıştır. 6 hücre odalı medresede 2 müderrisin görevlendirildiği ve 14 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir³¹². Yapılan arazi çalışması sonucu medresenin günümüze ulaşmadığı tespit edilmiştir.

2.2.2.9. Bozurgan Medresesi

Yapı, Muslim Karvan oğlu büyük tüccar Pirmuhammed Bozurgan tarafından H. 1217 (M. 1802) yılında inşa edilmiştir. Şayhan Mahallesi'nde caminin yanında yer almaktadır. Medreseye Ahrarhan baş müderris olarak atanmıştır. 28 hücre odalı medresede 6

³⁰⁹ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 77.

³¹⁰ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 73.

³¹¹ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 65.

³¹² Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 70-71.

müdrerin görevlendirildiği ve 48 öğrencisinin bulunduğı bilinmektedir. Medrese 1928 yılında yıkılmıştır³¹³.

2.2.2.10. Bekbotaboy Medresesi

Yapı, devlet adamı Dadhan Boybotaboy oğlu Bekbotaboy tarafından H. 1243 (M. 1827) yılında inşa edilmiştir. Molla Abidhan oğlu Arifhan Alam medreseye baş müdrerin olarak atanmıştır. 10 hücre odalı medresede 3 müdrerin görevlendirildiği ve 28 öğrencisinin bulunduğı bilinmektedir. Yapı Yeni Çarşı'da yer almaktaydı. Ancak medrese Sovyet döneminde yıkılmıştır³¹⁴.

2.2.2.11. Cami Medresesi

Yapı, Hokand hükümdarı Seyyid Muhammed Ömer Han tarafından H. 1234 (M. 1818) yaptırılmıştır. Çarşı meydanında yer almaktadır. Şeyhülislam Daniyel Hoca Eşon oğlu Zakir Hoca Eşon medreseye baş müdrerin olarak atanmıştır. 100 hücre odalı medresede 56 müdrerin görevlendirildiği ve 220 öğrencisinin bulunduğı bilinmektedir³¹⁵. Ancak medrese günümüze ulaşamamıştır (Fotoğraf 2.360).

Fotoğraf 2.360. Cami Medresesi görünümü.

Kaynak: Dasturhançi Medresesi fotoğraf sergisinden (2021)

³¹³ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 66-67.

³¹⁴ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 71.

³¹⁵ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 69.

2.2.2.12. Çin (Erdana) Medresesi

Yapı, Abdurrahim Han oğlu Erdana Biy tarafından H. 1173 (M. 1760) yılında Çin işgaline karşı kazanılan zaferin şerefine inşa edilmiştir. Çarşının batı tarafında yer alan medresenin tahrip olması nedeniyle yıkılmış ve Ömer Han tarafından kalıntılar üzerine 1815 yılında yeni bir medrese inşa ettirildiği bilinmektedir³¹⁶. Medrese günümüze ulaşamamıştır.

2.2.2.13. Dalailhana Medresesi

Yapı, Narbotabiy oğullarından Seyyid Muhammed Alim Han tarafından H. 1221 (M. 1806) yılında yaptırılmıştır. Valimuhammedhan medreseye baş müderris olarak atanmıştır. 18 hücre odalı medresede 4 müderrisin görevlendirildiği ve 38 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir³¹⁷. Tarokçılık Mahallesi'nde yer alan medrese günümüze ulaşamamıştır.

2.2.2.14. Dahma (Madari Han) Medresesi

Yapı, Mahlar Ayim (Nadirabegim) tarafından H. 1241 (M.1825) yılında inşa edilmiştir. 24 hücre odalı medresede 4 müderrisin görevlendirildiği ve 52 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir. Medrese Madari Han Türbesi'nin yanında büyük mezarlığın içerisinde yer almaktadır. Ancak 1930 yılında yıkılmıştır³¹⁸.

2.2.2.15. Eşon Sofiy Badal Medresesi

Yapı, ünlü mutasavvıflardan Nakşibendi tarikatının önde gelen isimlerinden Abdurrahman-Eşon Sufi Badal tarafından H. 1245 (M. 1829) yılında yaptırılmıştır. Muhammed Mahdum medresede baş müderris olarak görev yapmıştır. 20 hücre odalı medresede 2 müderrisin görevlendirildiği ve 42 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir. Gallabakkollik Mahallesi'nde yer alan medrese fabrika inşaatı nedeniyle yıkılmıştır³¹⁹.

2.2.2.16. Eyyub Hoca Eşon Medresesi

Yapı, Salih Hoca Eşon'un ve Ayyub Hoca Eşon tarafından H. 1238 (M. 1822) yılında inşa ettirilmiştir. 32 hücre odalı medresede 4 müderrisin görevlendirildiği ve 49

³¹⁶ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 59.

³¹⁷ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 68.

³¹⁸ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 70.

³¹⁹ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 72.

öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir. İdriskulibek Mahallesi'nde yer alan medrese Sovyet döneminde yıkılmıştır³²⁰.

2.2.2.17. Gıştin Medresesi

Medrese, Hokand hükümdarı Şahrüh Biy'in oğlu Abdurrahim Biy tarafından H. 1142 (M. 1729) yılında inşa edilmiştir. Çalçık mevkinde Şahlıg mezarının yanında yer almakta olup han medresesinin bir parçasıdır. Medresede Muhyiddin Ahund binni Kutbiddin Alam baş müderris olarak görev yapmıştır. 18 hücreli medresenin, 4 müderrisi ve 35 öğrencisinin olduğu bilinmektedir³²¹. Ancak yapı günümüze ulaşamamıştır.

2.2.2.18. Hoca Dadhah Medresesi

Yapı, “Hoca Dadhah” lakaplı Bahadır Hoca tarafından H. 1238 (M. 1822) yılında yaptırılmıştır. 52 hücre odalı medresede 9 müderrisin görevlendirildiği ve 102 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir. Dadhoh Mahallesi'nde yer alan medrese Sovyet döneminde yıkılmıştır³²².

2.2.2.19. Hakkulibek Medresesi

Yapı, devlet adamı Mingbaşı Hakkulibek tarafından H.1241 (M. 1825) yılında yaptırılmıştır. Medresede Nasirruddinhan Ahund oğlu Sadriddinhan baş müderris olarak görev yapmıştır. 33 hücre odalı medresede 4 müderrisin görevlendirildiği ve 65 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir³²³. Baytakoprik'in (6. Eğitim Okulu) kuzey tarafında yer alan medrese Sovyet döneminde yıkılmıştır.

2.2.2.20. Han Hoca Medresesi

Yapı, Norbotabiy'in yeğenleri Yusufali'nin oğlu Han Hoca tarafından H. 1194 (M. 1780) yılında yaptırılmıştır. 18 hücre odalı medresede 4 müderrisin görevlendirildiği ve 35 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir. Payakilik Mahallesi'nde yer alan medrese 19. yy'ın sonlarında çökmüştür³²⁴. Medrese günümüze ulaşamamıştır.

³²⁰ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 69.

³²¹ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 57.

³²² Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 69-70.

³²³ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 70.

³²⁴ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 58-59

2.2.2.21. Hâkim Tora Medresesi

Yapı, devlet adamı Hâkim Han Tora'nın oğlu Masum Han Tora tarafından H. 1210 (M. 1795) yaptırılmıştır. Medresede Sayyid Azlarhan Eşon ve Seyyid Alahan Eşon baş müderris olarak görev almıştır. 14 hücre odalı medresede 3 müderrisin görevlendirildiği ve 28 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir. Medrese Sovyet döneminde yıkılmıştır³²⁵.

2.2.2.22. Halife Safahan Tora Medresesi

Yapı, Halife Safahan'ın oğlu Seyyid Abdulaziz Han zamanında H. 1261 (M. 1845) yılında inşa ettirilmiştir. Medresede Halife Safahan baş müderrislik görevini yürütmüş ardından görevi oğullarına devretmiştir. 14 hücre odalı medresede 2 müderrisin görevlendirildiği ve 26 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir³²⁶. Medrese günümüze ulaşamamıştır.

2.2.2.23. Hâkim Halife Medresesi

Yapı, Molla Bahaüddin'in oğulları Hâkim halife tarafından H. 1265 (M. 1849) yılında yaptırılmıştır. Medresede baş müderrislik görevini Hâkim Halife yürütmüş daha sonra kendi soyundan gelenler devam ettirmiştir. 8 hücre odalı medresede 2 müderrisin görevlendirildiği ve 16 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir. Medresenin bulunduğu yer 20. yy'da yıkılmış ve yerine konutlar yapılmıştır³²⁷.

2.2.2.24. Harifona Medresesi

Yapı, Molla Abdulkayyum Ahund'un oğullarından Molla Abdulkasım Mahdum'un teşebbüsleri sonucu H. 1274 (M.1857) yılında inşa edilmiştir. Medresede Abdulkasım Mahdum baş müderris olarak görev yapmıştır. 23 hücre odalı medresede 7 müderrisin görevlendirildiği ve 49 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir³²⁸. Yeni Çarşı Novvoylık Mahallesi'nde yer alan medrese günümüze ulaşamamıştır.

2.2.2.25. Homtama Medresesi

Medrese, Seyyid Muhammed Hudayar Han tarafından H. 1275 (M. 1858) yılında yaptırılmıştır. Yapı, Medrese-i Homtomog olarak da bilinmektedir. Medreseye

³²⁵ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 59.

³²⁶ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 77.

³²⁷ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 78.

³²⁸ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 78.

Muhammed Ömerhan Şarbatdor'un oğlu Muhammed Yusufhan Alam baş müderris olarak atanmıştır. 21 hücre odalı medresede 2 müderrisin görevlendirildiği ve 40 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir (Fotoğraf 2.361)³²⁹. Yeni Çarşı Semtî'nde yer alan medrese günümüze ulaşamamıştır.

Fotoğraf 2.361: Homtama Medresesi görünümü.

Kaynak: Bababekov, vd., *Kokand* 2000, 163.

2.2.2.26. Hakimayim Medresesi

Yapı, Hakimayim'in ölümünden sonra oğulları Hudayar Han ve Sultan Muradbek tarafından H. 1286 (M. 1869) yılında inşa edilmiştir. Baş müderris olarak Nematulla'nın oğlu Rahmatulla Ahund atanmıştır. 100 hücre odalı medresede 14 müderrisin görevlendirildiği ve 182 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir. Medresenin vakıf mülklerinden geliri yıllık 1000 altındır. Hatta medresenin köylerdeki vakıf mülklerinin 1879-1880 yıllarında 450 altına kiraya verilerek gelir sağlandığı bilinmektedir³³⁰. Cuma Cami'nin yakınlarında yer alan medrese 1918 yılında yıkılmıştır (Fotoğraf 2.362)³³¹. Medresenin bitkisel süslemeli çift kanatlı ahşap kapısı günümüzde Hudayarhan Sarayı'nın bir köşesinde sergilenmektedir (Fotoğraf 2.363).

³²⁹ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 78-79.

³³⁰ ЎзР МДА, И-19-ф, 1-п, 33274-й, 4-В.

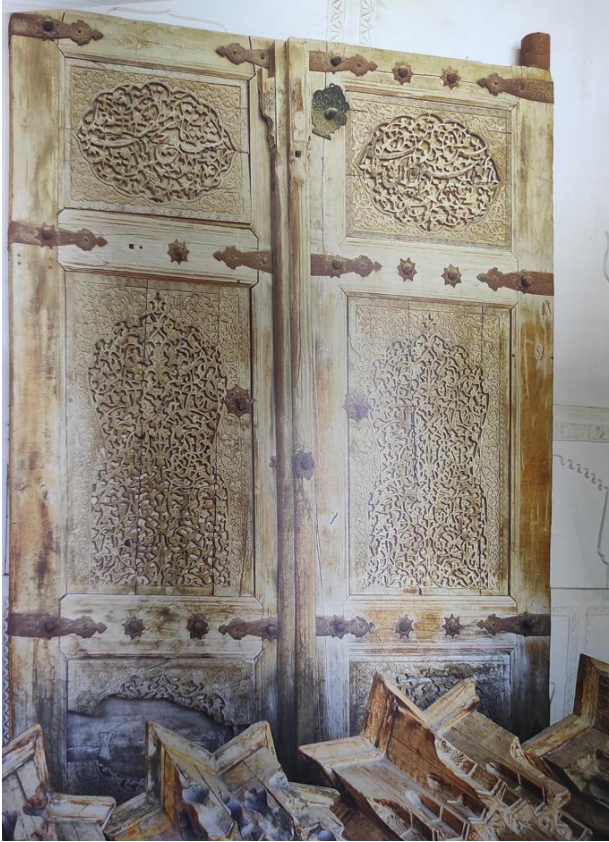
³³¹ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 79.

Fotoğraf 2.362. Hakimayim Medresesi görünümü.

Kaynak: Dasturhançi Medresesi fotoğraf sergisinden (2021)

Fotoğraf 2.363. Medresenin ahşap kapı görünümü.

Kaynak: Arhitekturnaya Eligrafika Uzbekistana Fergana, 176.

2.2.2.27. Halife Altmış Medresesi

Yapı, Sufi Halife Altmış Abdulvahhab Eşon anısına Abdulrasul Eşon zamanında H. 1289 (M. 1872) yaptırılmıştır. Medresede Abdulrasul Eşon baş müderrislik görevini bizzat yürütmüştür. 13 hücre odalı medresede 2 müderrisin görevlendirildiği ve 22 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir. Dergezlik mevkinde yer alan medrese 1930-1940 yılları arasında yıkılmıştır³³².

2.2.2.28. Hammam Medresesi

Yapı, devlet adamı Mirzahakim'in oğlu Mirzarahim Pavonaçi tarafından H. 1219 (M. 1804) yılında inşa ettirilmiştir. Medrese-i Parvonaçi olarak da adlandırılmaktadır. 11 hücre odalı medresede 2 müderrisin görevlendirildiği ve 18 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir. Mingayim Medresesi'nin güneyinde olduğu bilinen yapı 1918 olaylarında yıkılmıştır³³³.

2.2.2.29. Hurcun veya Hıştin Medresesi

Medrese iki bölümden oluşmaktadır. Kaynaklara göre birinci (batı) kısmı H. 1142 (M. 1729) yılında Hokand hanı Abdurrahimbiy tarafından, ikinci kısmı ise H. 1247 (M. 1831) yılında Abdurrahman Şarbatdor tarafından inşa ettirilmiştir³³⁴. Bir dershanesi ve 18 hücre odalı olduğu bilinen medresenin birinci (batı) kısmı yapılan arazi çalışması sonucunda günümüze ulaşamadığı tespit edilmiştir.

2.2.2.30. İdriskulibek Medresesi

Ömer Han'ın amcaları İmamkulibiy'in oğlu Ming hanedanlığı temsilcilerinden İdriskulibiy, tarafından H. 1232 (M. 1816) yılında yaptırılmıştır. Medreseye Nizamiddin Mahdum'un oğlu Nasiriddin Ahund baş müderris olarak atanmıştır. 18 hücre odalı medresede 4 müderrisin görevlendirildiği ve 34 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir³³⁵. Medrese 20. yy'ın ilk yarısında yıkılmış, günümüze ulaşamamıştır.

³³² Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 80.

³³³ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 67.

³³⁴ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 73.

³³⁵ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 65.

2.2.2.31. Kalmok Medresesi

Yapı, Hokand hükümdarı Şahrubiy'in oğullarından Abdulkarimbiy tarafından H. 1154 (M. 1741) yılında yapılmıştır. Baş müderris Salihhan Ahund medresede baş müderris olarak görev yapmıştır. Hücre ve öğrenci sayıları hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. 1845 yılında medresenin yerine Arki Aliy Medresesi'nin kurulduğu bilinmektedir³³⁶. Yapının günümüze ulaşamadığı tespit edilmiştir.

2.2.2.32. Mirbutabiy Medresesi

Yapı, Hokand hanlarından Erdana Bey'in ortanca oğlu Mirbutabiy tarafından H. 1241 (M. 1799) yılında inşa edilmiştir. Medresede baş müderrisliğe Molla Abduhalim Çoyfuruş'un oğullarından Molla Abdulhakim atanmıştır. 12 hücre odalı medresede 3 müderrisin görevlendirildiği ve 25 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir. Çarşıda Medrese-i Mir'in karşısında yer alan yapı 20. yy'ın ilk yarısında okul inşaatı bahanesiyle yıkılmıştır³³⁷.

2.2.2.33. Muhammed Alihan Medresesi I (Han Medresesi)

Yapı, Hokand hükümdarı Ömer Han'ın oğlu Muhammed Alihan tarafından H.1245 (M. 1829) yılında yaptırılmıştır. Madali Han Medresesi olarakta bilinmektedir. Medrese iki katlı olarak inşa edilmiştir. Medreseye Nurm Muhammed Sudur'un oğlu Hol Muhammed Ahund baş müderris olarak atanmıştır. 100 hücre odalı medresede 18 müderrisin görev aldığı ve 214 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir³³⁸. Boybotabek ve Beşarık Mahallelerinin kesişme noktasında yer alan medrese günümüze ulaşamamıştır (Fotoğraf 2.364).

³³⁶ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 58.

³³⁷ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 64-65.

³³⁸ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 71-72.

Fotoğraf 2.364. Muhammed Alihan Medresesi I görünümü

Kaynak: https://ru.wikipedia.org/wiki/Медресе_Мадалихана (Erişim tarihi: 12.09.2023. 12:55)

2.2.2.34. Muhammed Amin veya Kamol Kazi Medresesi

Yapı, Muhammed Amin tarafından H. 1245 (M. 1829) yılında yaptırılmıştır. Daha sonra Şahruhbiy'in oğullarından Abdurahman Biy tarafından yeniden inşa ettirilmiştir. Bu yüzden Kamol Kazi Medresesi olarak bilinmektedir. Bugünkü Hamza Hakimzade Caddesi'nin kenarında Kaymokli Mahallesi'nde yer almaktadır. Salimhan Ahund medresede baş müderris olarak görev yapmıştır. 24 hücre odalı medresede 2 müderrisin görev aldığı ve 44 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir (Fotoğraf 2.365-2.366-2.367-2.368). 21. yy'ın başlarında şehir merkezinde yol genişletme sırasında medrese yıkılmıştır³³⁹. Medresenin yerine Kamol Kazi adında iki katlı yeni bir bina inşa edilmiştir (Plan 2.22). Kamol Kazi Medresesi olarak bilinen bina günümüzde lokantaya dönüştürülmektedir (Fotoğraf 2.369-2.370-2.371).

³³⁹ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 72.

Fotoğraf 2.365. Kamol Kazi Medresesi eski görünümü.

Kaynak: Dasturhançi Medresesi fotoğraf sergisinden (2021)

Fotoğraf 2.366. Kamol Kazi Medresesinin inşa tarihi görünümü.

Kaynak: Madaniy meros departamenti arşivinden (2007)

Fotoğraf 2.367. Kamol Kazi Medresesi yazı kuşağı görünümü.

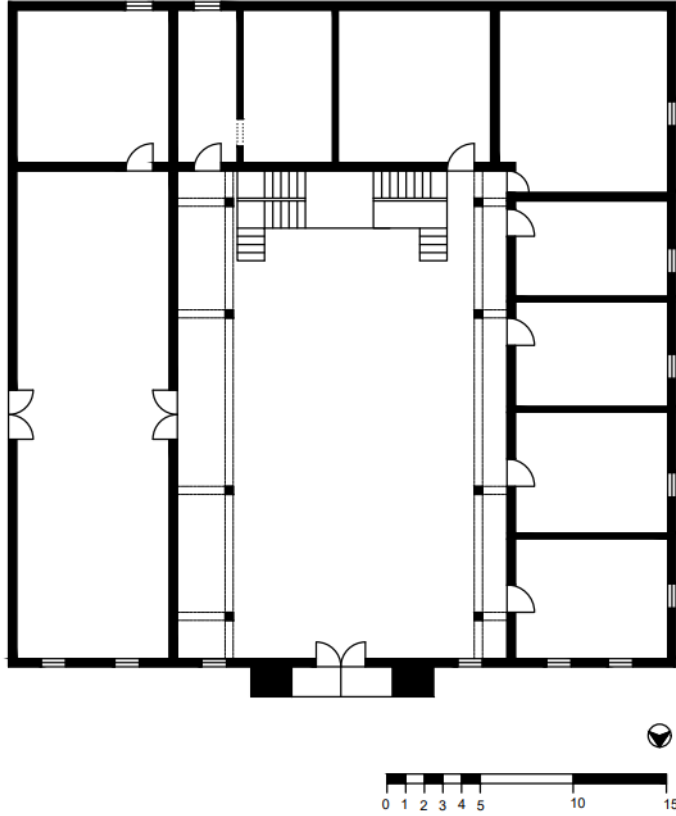
Kaynak: Madaniy meros departamenti arşivinden (2007)

Fotoğraf 2.368. Kamol Kazi Medresesinin avlusundan görünümü. (2007)

Kaynak: Madaniy meros departamenti arşivinden (2007)

Plan 2.22: Kamol Kazi Medresesi günümüz vaziyet planı.

Kaynak: Madaniy meros departamenti arşivinden işlenerek

Fotoğraf 2.369. Kamol Kazi Medresesi'nin günümüzdeki görünümü.

Kaynak: Argunşah (2021)

Fotoğraf 2. 370. Kamol Kazi Medresesi'nin içeriden görünümü.

Kaynak: Argunşah (2023)

Fotoğraf 2.371. Kamol Kazi Medresesi odaları görünümü.

Kaynak: Argunşah (2023)

2.2.2.35. Muhammed Alihan Medresesi-II

Yapı, Hokand hükümdarı Ömer Han'ın oğlu Muhammed Alihan tarafından H. 1247 (M. 1831) yılında inşa ettirilmiştir. 48 hücre odalı medresede 7 müderrisin görev aldığı ve 72 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir. Yeri tam olarak tespit edilemeyen medresenin Ohangaron (Temirçiler) Mahallesi'nde olduğu düşünülmektedir³⁴⁰. Medrese Sovyet döneminde yıkılmış olup günümüze ulaşamamıştır.

2.2.2.36. Mingayim Medresesi

Yapı, Mingayim lakaplı olarak bilinen Fahrunnisa Ayim³⁴¹ tarafından H. 1217 (M. 1802) yılında inşa ettirilmiştir. İslamhoca medresede baş müderris olarak görev yapmıştır. 81 hücre odalı medresede 24 müderrisin görev aldığı ve 200 öğrencisinin bulunduğu

³⁴⁰ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 72-73.

³⁴¹ Mingayim, Fahrunnisa Ayim; İmamkulibiy'in kızı, Narbuta Biy'in eşi Hokand kraliçesi "Halk Annesi" olarak da tanınmaktadır.

bilinmektedir. Çarşı meydanının doğusunda şimdiki Alisher Novai Caddesi'nde yer aldığı bilinen medrese 1918 yılında yıkılmıştır³⁴².

2.2.2.37. Muhammedkuli Bahadır Medresesi

Yapı, Tangrikuli Pansod'un oğlu devlet adamı Muhammedkuli Bahadır tarafından H.1236 (M. 1820) yılında inşa ettirilmiştir. 38 hücre odalı medresede 7 müderrisin görev aldığı ve 63 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir. Medrese 1918 olaylarında yıkılmıştır³⁴³.

2.2.2.38. Muhammed Receb Korbaşı Medresesi

Yapı, Muhammed Razzak Devonbegi'nin oğullarından Muhammed Receb Korbaşı tarafından H. 1264 (M. 1848) yılında inşa ettirilmiştir. Müderris Muhammed Başırhan Mahdum'un oğlu Hasanhan baş müderrisliğe atanmıştır. 24 hücre odalı medresede 4 müderrisin görev aldığı ve 46 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir³⁴⁴. Medrese 1930 yılında yıkılmıştır.

2.2.2.39. Muhammed Şerifbay Medresesi

Yapı, Molla Muhammed Şerifboy tarafından H. 1266 (M. 1850) yılında inşa ettirilmiştir. Abdulhalik Mahdum medresede baş müderrislik yapmıştır. 12 hücre odalı medresede 2 müderrisin görev aldığı ve 22 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir³⁴⁵. Medrese günümüze ulaşamamıştır.

2.2.2.40. Mallahan veya Rais Medresesi

Yapı, Şermuhammed Alihan'ın oğullarından Hokand hükümdarı Seyyid Malla Bahadırhan tarafından H. 1277 (M. 1860) inşa ettirilmiştir. Akabirhan Ahund medresede baş müderrislik yapmıştır. Rais Mahallesi'nde yer aldığı için Medrese-i Rais olarak bilinmektedir. 22 hücre odalı medresede 3 müderrisin görev aldığı ve 38 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir³⁴⁶. Medrese Sovyet döneminde yıkılmıştır.

³⁴² Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 65.

³⁴³ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 69.

³⁴⁴ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 78.

³⁴⁵ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 78.

³⁴⁶ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 79.

2.2.2.41. Muhammed Alimbay veya Alimhan Medresesi

Yapı, Muhammedhanbay'ın oğullarından ünlü Alimhan Hacı tarafından H. 1289 (M. 1872) yılında inşa ettirilmiştir. 18 hücre odalı medresede 4 müderrisin görev aldığı ve 41 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir. Medrese 1930 yılında yıkılarak yerine mektep inşa edilmiştir³⁴⁷.

2.2.2.42. Mircalil Halife Medresesi

Yapı, Halife Mirbadal'ın oğullarından Abdulcalil tarafından H. 1250 (M. 1834) yılında inşa ettirilmiştir. Medrese-i Abdulcalil olarak da bilinmektedir. Medresenin kurucusu aynı zamanda baş müderrislik görevini de yürütmüştür. 18 hücre odalı medresede 3 müderrisin görev aldığı ve 26 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir³⁴⁸. Medrese günümüze ulaşamamıştır.

2.2.2.43. Mullo Hasanhan Hacı Medresesi

Yapı, Yalangtoş Parvonaçi'nin oğlu Hasanhan Hacı tarafından H. 1249 (M. 1833) yılında inşa ettirilmiştir. Akramhan medresede baş müderris olarak görev yapmıştır. 32 hücre odalı medresede 5 müderrisin görev aldığı ve 51 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir³⁴⁹. Karasuvboyi Mahallesi'nde yer aldığı bilinen medrese günümüze ulaşamamıştır.

2.2.2.44. Mirza Yedgor Medresesi

Yapı, Muhammedkuli dadhah Otamkuli'nin oğulları devlet adamı Mirza Yedgor adına H. 1220 (M. 1805) yılında inşa ettirilmiştir. 24 hücre odalı medresede 4 müderrisin görev aldığı ve 52 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir³⁵⁰. Medrese günümüze ulaşamamıştır.

2.2.2.45. Mohlarayim Medresesi

Yapı, Hokand hanı Emir Ömer Han'ın eşi, Rahmankulibiy'in kızı Mohlarayim (şair Nadirabegim) tarafından H. 1257 (M. 1841) yılında inşa ettirilmiştir. 37 hücre odalı medresede 11 müderrisin görev aldığı ve 100 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir. Tarokçılık Mahallesi'nin kuzeyinde yer aldığı bilinen medrese 1918 yılında yıkılmıştır³⁵¹.

³⁴⁷ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 80.

³⁴⁸ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 76.

³⁴⁹ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 75-76.

³⁵⁰ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 67-68.

³⁵¹ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 76. (bkz. ЎзР МДА, И-19-ф, 1-п, 33274-й, 22-В.)

2.2.2.46. Saray Medresesi

Yapı, Seyyid Muhammed Hudayarhan tarafından H. 1287 (M. 1870) yılında Hudayarhan Sarayı'nın bir bölümü olarak inşa ettirilmiştir. 12 hücre odalı medresede 4 müderrisin görev yaptığı ve 28 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir. Medrese 1878 yılında Çarlık Rusya tarafından yıkılmıştır³⁵².

2.2.2.47. Pirmuhammed Yasavul Medresesi

Yapı, Turdimuhammed Ponsodboşi'nin oğullarından devlet adamı Yasavul tarafından H. 1247 (M. 1831) yılında inşa ettirilmiştir. Müderris Şanasir'in oğlu Şoabadazhan Alam medreseye baş müderris olarak atanmıştır. 38 hücre odalı medresede 7 müderrisin görev aldığı ve 62 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir³⁵³. Medrese 20. yy'ın başlarında yıkılmış olup günümüze ulaşamamıştır.

2.2.2.48. Parvonaçi Medresesi

Yapı, devlet adamı Haliknazar Parvonaçi tarafından H. 1291 (M. 1874) yılında inşa ettirilmiştir. Medresede Mullo Zahidhan baş müderris olarak görev yapmıştır. 30 hücre odalı medresede 4 müderrisin görev aldığı ve 48 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir³⁵⁴. Şaldiramok Semti'nin kuzeyinde yer aldığı bilinen medrese günümüze ulaşamamıştır.

2.2.2.49. Sultan Muradbek veya Bek Medresesi

Yapı, Şir Alihan'ın oğlu, Hudayarhan'ın kardeşi Margilan Valisi Sultan Muradbek tarafından H. 1289 (M. 1872) yılında yaptırılmıştır³⁵⁵. 2 dershaneli 99³⁵⁶ hücre odalı medresede 14 müderrisin görev aldığı ve 200 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir. Çarşı meydanının kuzeyinde Hoca Ayim Medresesi'nin yanında yer alan yapı 1918 olaylarında büyük hasar görmüş olup 1930 yılında tamamen yıkılmıştır (Fotoğraf 2.372-2.373-2.374).

³⁵² Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 79-80.

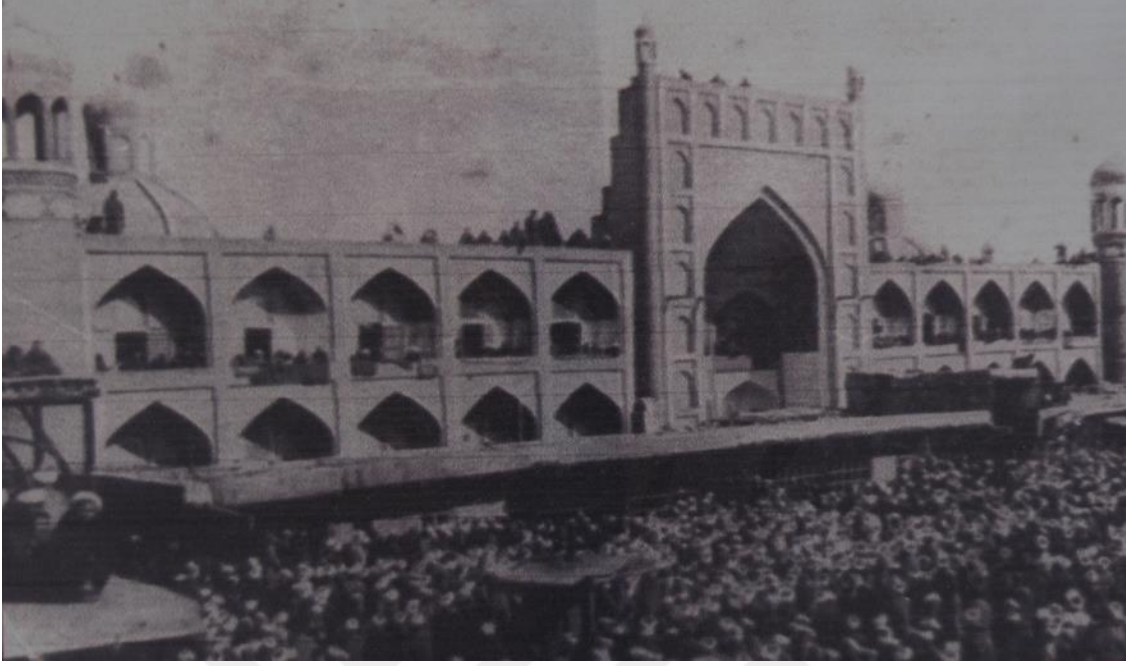
³⁵³ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 73.

³⁵⁴ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 80-81.

³⁵⁵ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 80.

³⁵⁶ ЎзР МДА, И-47-ф, 1-п, 328-й, 30-31-в

Fotoğraf 2.372. Sultan Muratbek Medresesi genel görünümü.

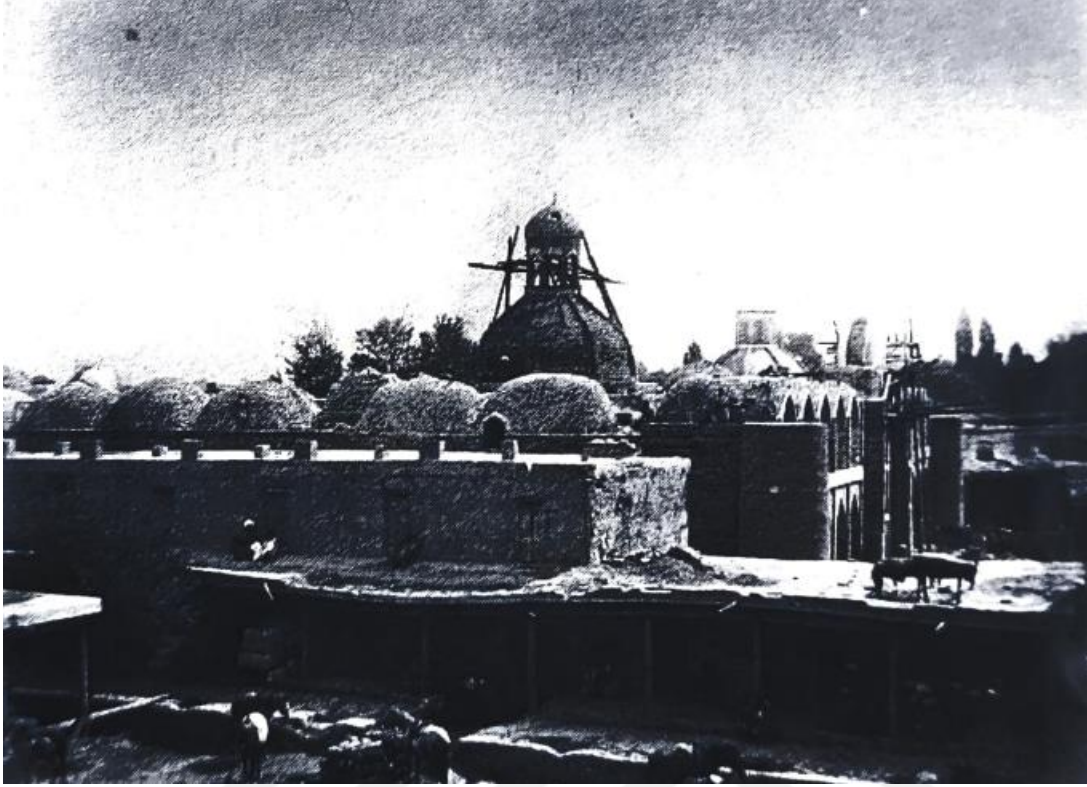
Kaynak: Dasturhançi Medresesi fotoğraf sergisinden (2021)

Fotoğraf 2.373. Sultan Muratbek Medresesi köşe kulesi görünümü.

Kaynak: Dasturhançi Medresesi fotoğraf sergisinden (2021)

Fotoğraf 2.374. Sultan Muratbek Medresesi üstten görünümü.

Kaynak: Muratov ve Zulyev (2018, 12)³⁵⁷

2.2.2.50. Sayyidkulibek Medresesi

Yapı, Ömer Han'ın amcası İmamkulibiy'in oğullarından Seyyid Kulibek, tarafından H. 1217 (M. 1802) yılında inşa ettirilmiştir. Baş müderrislik görevini Mullo Rabbonkuli Mahdum yürütmüştür. 32 hücre odalı medresede 5 müderrisin görev aldığı ve 66 öğrenci sayısının olduğu bilinmektedir³⁵⁸. Yapı günümüze ulaşamamıştır.

2.2.2.51. Sülaymaniya Medresesi

Hokand hükümdarı Süleymanhan Şadibiy tarafından yapının inşaatına başlanmış olup Narbuta Biy tarafından H. 1177 (M. 1763) yılında tamamlanmıştır. Kulmuhammed'in oğlu Pirmuhammed Alam medresenin baş müderrisliğine atanmıştır. 12 hücre odalı medresede 3 müderrisin görev aldığı ve 30 öğrenci sayısının bulunduğu bilinmektedir. Medrese 1918 yılındaki Hokand olaylarında yıkılmıştır³⁵⁹.

³⁵⁷ Abdiykerim Muratov ve Bekmurza Zulyev, *Fergana öröönündögu Medreseler* (Bişkek: 2018). 12.

³⁵⁸ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 66.

³⁵⁹ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 58

2.2.2.52. Tunkator Medresesi

Yapı, Mingbaşı Muhammed Yusuf'un oğullarından Muhammed Kadirbek Tunkator tarafından H. 1242 (M. 1826) yılında inşa ettirilmiştir. 18 hücre odalı medresede 2 müderrisin görev aldığı ve 32 öğrenci sayısının bulunduğu bilinmektedir. Medrese Sovyet döneminde yıkılmıştır³⁶⁰.

2.2.2.53. Türk Medresesi

Yapı, Gayibnazar'ın oğullarından devlet adamı Haliknazar Türk tarafından H. 1218 (1803-1804) yılında inşa ettirilmiştir. Medresenin baş müderrislik görevini Mullo Aşraf Ahund yürütmüştür. 22 hücre odalı medresede 3 müderrisin görev aldığı ve 42 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir³⁶¹. Kalvak mevkiinde yer alan medrese günümüze ulaşamamıştır.

2.2.2.54. Valihan Tora Medresesi

Yapı, Abdurrahim Hoca'nın oğulları, Mahdumi Azam'ın torunları, Eşon Valihan Tora tarafından H. 1260 (M. 1844) yılında inşa ettirilmiştir. Medresenin baş müderrislik görevini Mullo Hocamnazar Mahdum yürütmüştür. Medresede 4 müderrisin görev aldığı ve 37 öğrencisinin bulunduğu bilinmektedir. Yapı Sovyet döneminde yıkılmıştır³⁶².

2.2.3. Kaleler

18. yy'ın sonlarına doğru Kalmıklar Hokand'ı işgal etmeye kalkıştıklarında surlardan dolayı şehre girememişlerdir. Bu bilgiye istinaden şehrin etrafının surlarla çevrili olduğu anlaşılmaktadır. Tarihi bakımdan önemli bir yer teşkil eden Hokand surları 1842 yılında şehrin genişlemesi sonucu yıkılmıştır³⁶³. Genişleyen şehrin etrafı da surlarla çevrilmiş ve surlardan şehre on iki kapı açılmıştır. Sur kapıları; Hocend, Gazovlik, Kuduklik, Sarimazar, Namangan, Çimyon, Söh, Margilan, Ristoya, Muy Mubarak, Katagon ve İsfara'dır³⁶⁴. Başka bir kaynakta ise Gazı Yağlık Kapısı, Kudukluk Kapısı, İsfara Kapısı, Sarmazar Kapısı, Ganci Ravan Kapısı, Navbahar Kapısı, Dağlık Kapısı, Margilân Kapısı,

³⁶⁰ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 70.

³⁶¹ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 67.

³⁶² Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 77.

³⁶³ Bobobekov, *Kokon Tarihi*, 205.

³⁶⁴ Bobobekov, *Kokon Tarihi*, 207.

Riştân Kapısı, Söh Kapısı, Katagan Kapısı isimleri geçmektedir³⁶⁵. Bu bilgilere göre Hokand'ı kale şehri olarak nitelendirmek yanlış olmayacaktır (Fotoğraf 2.375-2.376). Ancak yapılan arazi çalışması sonucunda surların kalıntılarına ulaşamamıştır.

Fotoğraf 2.375. Kalenin İsfara kapısı görünümü.

Kaynak: Dasturhançi Medresesi fotoğraf sergisinden (2021)

Fotoğraf 2.376. Kale duvarları görünümü.

Kaynak: Bababekov vd., *Kokand 2000*, 162.

³⁶⁵ Kariev, “Orta Asya’da İslam Yargı Teşkilatı ve İşleyişi (1709-1876) Hokand Hanlığı ve 1865-1928 Rus İşgal Süreci Örneği”, 47-48.

2.2.4. Köprüler

2.2.4.1. Gisht köprü

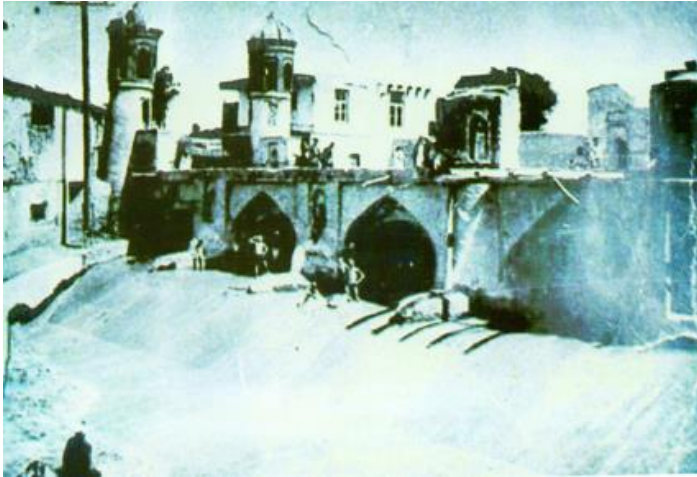
İsmi kaynaklara göre belirlenebilen Gisht³⁶⁶ Köprü (Tuğla Köprü), XIX. yy'a tarihlendirilmektedir³⁶⁷. Muhtemelen köprü adını inşa edildiği malzemedен almıştır (Fotoğraf 2.377-2.378-2.379). Yapılan saha çalışmaları sonucu köprüye ulaşılammıştır. Günümüzde yerine başka bir köprü inşa edildiği görülmüştür.

Fotoğraf 2.377. Köbrünün genel görünümü.

Kaynak: Dasturhançi Medresesi fotoğraf sergisinden (2021)

Fotoğraf 2.378. Köbrünün görünümü.

Kaynak: Bababekov vd., *Kokand 2000*, 261.

³⁶⁶ Özbek Türkçesindeki “gish” kelimesi, Türkiye Türkçesinde “tuğla” anlamına gelmektedir.

³⁶⁷ Bababekov vd., *Kokand 2000*, 261.

Fotoğraf 2.379. Günümüzde tarihi köprünün yerine inşa edilen köprünün görünümü.

Kaynak: Bababekov vd., *Kokand 2000*, 261.

2.2.4.2. Muhammed Ali Han Köprüsü

Kaynaklara göre A.P. Fedhenkova ve A. P. Horoshin Hokand köprülerinden bahsetmektedir. Büyük dere üzerine inşa edildiği bilinen köprü kemerli bir şekilde tuğla malzeme kullanılarak inşa edilmiştir. Köprünün her iki ucunda da dükkânların yer aldığı bilinmektedir³⁶⁸. Ancak yapılan arazi çalışması sonucunda köprüye ulaşamamıştır.

2.2.5. Türbeler

2.2.5.1. Halife Altmuş Dahmaları

Halife Altmuş Dahmaları, Hokand Hanlığı tarihi üzerine yazılmış birçok eserde geçmektedir. Halife Altmuş, Hokand'ın ünlü şeyhlerinden birisidir. Şir Ali Han, Hudayar Han ve Malla Han Halife Altmuş'un müridleri olduğu bilinmektedir. Hanlar arasında yüksek bir mertebeye sahip olan Halife Altmuş'un ölüm tarihi kesin olarak

³⁶⁸ Bobobekov, *Kokon Tarihi*, 231.

bilinememektedir. Dahma³⁶⁹ 1918 Hokand olaylarında yıkılmıştır³⁷⁰. Yapı günümüze ulaşamamıştır.

2.2.5.2. Karamkuli Porso Dahmaları

Halife Egamkuli'nin oğullarından Karamkuli Porso'nun Fergana vadisindeki Nakşibendi temsilcilerinden olduğu bilinmektedir. Doğum tarihi bilinmeyen Karamkuli Porso H. 1212 (M. 1797) yılında vefat etmiştir³⁷¹. Davronbek Mahallesi Andican Caddesi üzerinde olduğu bilinen dahma günümüze ulaşamamıştır.

2.2.5.3. Masuma Amin Dahmaları

Masuma'nın H. 1202 (M. 1788) yılında vefat ettiği bilinmektedir³⁷². Davronbek Mahallesi Latofat Sokağı'nda yer aldığı bilinen dahmanın yapılan arazi çalışması sonucunda günümüze ulaşamadığı tespit edilmiştir.

2.2.5.4. Mutrib Hanakah-Dahmaları

Husniddin Sato-Bahtıkaro hakkında yeterli bilgiye ulaşılamamıştır. Derviş olarak hayatını sürdüren Husniddin'in H. 1211 (M. 1796) yılında vefat ettiği bilinmektedir. Kaynaklara göre Şaldiramok Mahallesi Naymança Caddesi üzerinde yer aldığı bilinen dahmanın 20. yy'ın başlarında yıkıldığı anlaşılmaktadır³⁷³. Dahma günümüze ulaşamamıştır.

2.2.5.5. Sahibzade Hazrat Dahmaları

Sahibzade Hazrat (Miyon Fazl Ahad Halilullah), Hokand Hanı Muhammed Ali Han'ın daveti üzerine 1924 yılında Peşaver'den Hokand'a gelmiştir. Kendisi Rabbani ailesinin temsilcilerindendir. Sahibzade Hazrat'a Hokand'ın Özbekistan ve Mukimi Caddelerinde büyük bir arazi tahsis edilmiştir. Sahibzade bu arazi üzerine medrese inşa ettirmiştir. Yapı

³⁶⁹ Dahma: Farsça kökenli olup cenazenin konulduğu yer anlamına gelmektedir. Dahma; mezar, kabir, türbe anlamlarını da karşılamaktadır. Kaynaklara göre Hokand'da birçok dahma tespit edilmiştir. Ancak Hokand'da dahmalar genellikle mezar yapısı olarak karşımıza çıkmaktadır. İsimleri belirlenebilen dahmalar; Aktunlu Azizler, Baba Tarhan, Dustu Huda, Baba Gazi, Soyberdi Eran, Çarhin Ata, Sayyid Podşoh Hoca, Sayyid Buzrukhan Tura, Poyaki Baba, Hoca Bozurgan, Abdulaziz Bagdadi, Parpaşa Baba, Çarşamba Eşon, Kukaldaş Baba, Aikoçdi Eşon, Puryevali, Dehkon Baba, Alihazar Ata, Turbaş, Saffar Hoca Eşon, Sunbulabeka, Aşık Kalandar, Halife Salih, Eşon Mavlevi Hanakah, Sayyid Mansurhan Eşon, Ömerhanbay Karihanaları ve Dahmaları, Alim Eşon, Mirza Kasım, İslam Mirza dahmalarıdır. (Bkz. Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 515-591.)

³⁷⁰ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 579.

³⁷¹ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 517-518.

³⁷² Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 518-519.

³⁷³ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 519-520.

üç avludan oluşmaktadır. İki doğrudan medreseye hizmet vermektedir. Üçüncü avlunun ise etrafı odalarla çevrelenmiş olup farklı fonksiyonlarda işlev görmüştür. Sahibzade'nin ölümünden sonra kible tarafında dahma için ayrılan yere gömüldüğü bilinmektedir³⁷⁴. Ancak dahma Sovyet döneminde yıkılmış olup günümüze ulaşamamıştır.

2.2.5.6. Valihan Tora Dahmaları

Hokand Hanlığı tarihinde Valihan Tora adında dört kişi bulunmaktadır. Bunlardan biri Marginan'da diğer üçü ise Hokand'da yaşamıştır. Valihan Tora seyyid soyundan gelmektedir. Doğum tarihi bilinmeyen Valihan Tora, Hudayar Han'ın pirlerindendir. Valihan Tora H. 1273 (M. 1856) yılında vefat etmiştir. Dahmanın 1930 yılında yıkıldığı bilinmektedir³⁷⁵. Arazi çalışması sonucunda günümüze ulaşmadığı tespit edilmiştir.

2.2.6. Saraylar

2.2.6.1. Abdurrahim Biy Sarayı

1721 yılında Hokand Hanı Şahruh Biy'in vefatından sora yerine büyük oğlu Abdurrahim Biy geçmiştir. Hanlığın topraklarının genişlemesi sonucu Abdurrahim Biy 1723 yılında şehrin Tepakorgan mevkiinde bir yapı inşa ettirmiştir. Halk arasında bu yapıya “Kale-i Rahim Biy” adı verilmiştir. Yapının hem hükümdarlığın askeri kalesi hem de hanın sarayı olduğu anlaşılmaktadır. Kardeşler arasında çıkan taht kavgaları sonucu yapı kışlaya çevrilmiştir. Hokand'ın Çarlık Rusya tarafından işgal edilmesiyle birlikte yapı bakımsız bırakılmıştır. Bir süre sonra bakımsız kalan yapı yıkılmıştır. 20. yy'ın ilk yarısında yapının bulunduğu Tepakorgan bölgesi mezarlık alanına dönüştürülmüştür³⁷⁶.

2.2.6.2. Abdulkarim Biy Sarayı

Abdurrahim Biy'in vefatından sonra kardeşi Abdulkarim Biy tahta geçmiştir. Kısa bir süre Kale-i Rahim Biy'de kalan Abdulkarim Biy şehrin merkezine bir saray yapılmasını emretmiştir. İncelemeler sonucu şehir merkezinde çarşı meydanının kuzey tarafına inşa kararı alınmıştır. İnşaat yapımı birkaç yıl sürmüş, 1740 yılında tamamlanmıştır. Abdulkarim Biy'in ölümünden sonra şehirde başka saraylar da inşa edildiğinden dolayı mevcut yapıya “Eski Orda (Eski Saray)” adı verilmiştir. Kale görünümlü Eski Saray'ın

³⁷⁴ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 546.

³⁷⁵ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 579.

³⁷⁶ Muhammad Yahyohon Hokandiy, *Hudoyarhon Ordasi*, “Toldirnlğan Kayta Naşr” (Vodiy Media Naşriyati 2021), 10. (bkz. Muhammad Yahyohon Hokandiy, *Hudoyarhon Ordasi*, “*Hokandi Latif Devoni*”, Turkumindan, Hokandi Latif 2015. 7-8.)

İsfara, Katagon, Marginan, Taşkandiyen ve Haydarbek kapılarının (darvaza) olduğu bilinmektedir³⁷⁷. Eski Saray yapılan arazi çalışması sonucunda günümüze ulaşamadığı tespit edilmiştir.

2.2.6.3. Cihan-ârâ Sarayı

Kaynaklara göre yapının Muhammed Ali Han tarafından 1825-1827 yılları arasında yazlık saray olarak inşa edildiği anlaşılmaktadır³⁷⁸. Zanbar Çarşısı mevkinde yer aldığı bilinen sarayın arazi çalışması sonucunda günümüze ulaşamadığı tespit edilmiştir (Fotoğraf 2.380).

Fotoğraf 2.380. Cihan- ârâ Sarayı görünümü.

Kaynak: Dasturhançi Medresesi fotoğraf sergisinden (2021)

2.2.6.4. Narbuta Biy Sarayı

Narbuta Biy, han olarak tahta çıktığı dönemde Eski Saray'a yerleşerek bir süre burada yaşamıştır. Daha sonra bir yapı inşa edilmesini emretmiştir. Kaynaklara göre, Narbuta Biy'in 1767 yılında Ulkansoy'un sol tarafında (şimdiki İç İşleri İdari Binası'nın

³⁷⁷ Hokandiy, *Hudoyarhon Ordası* "Toldirnlğan Kayta Naşr", 10-15. (bkz. Hokandiy, *Hudoyarhon Ordası*, "Hokandi Latif Devoni", 8-11.)

³⁷⁸ Hokandiy, *Hudoyarhon Ordası*, "Toldirnlğan Kayta Naşr", 19. (bkz. Hokandiy, *Hudoyarhon Ordası*, "Hokandi Latif Devoni", 14-16.)

doğusunda) bir saray inşa ettirdiği bilinmektedir³⁷⁹. Sade bir şekilde inşa edilmiş olan saray 1842 yılında Emir Nasrullah tarafından yıkılmıştır. Yapılan arazi çalışması sonucunda yapının günümüze ulaşmadığı tespit edilmiştir.

2.2.6.5. Ömer Han Sarayı

Seyyid Muhammed Ömer Han tahta çıktığı dönemde mevcut eski sarayların gösterişten yoksun ve sade olmasından dolayı gösterişli bir kraliyet sarayı inşa edilmesini emretmiştir. 1812 yılında mimarlar çalışmalara başlayarak yer tespit etmiş ve daha sonra yapıyı büyük bir bahçenin içerisine inşa etmişlerdir. Sarayın Semerkant, Buhara ve Hive yapıları kadar güzel ve gösterişli olduğu bilinmektedir. 1830 yılında Hokand'a gelen Harunciy Potanın Han sarayın şehir merkezinde bulunduğunu, iki katlı ve yüksek duvarlarla çevrili olduğunu kaydetmiştir. Emir Ömer Han'ın ölümünden sonra yerine geçen büyük oğlu Muhammed Ali Han saraya detaylı onarım yaptırarak ek binalar yaptırmıştır. Yeniden inşa edilmiş gibi görünen saray halk arasında “Zerrin Saray” olarak adlandırılmıştır. 1842 yılında Buhara-Hokand savaşları sonrasında saray tamamen yıkılmıştır³⁸⁰.

2.2.6.6. Şahruh Biy Sarayı

Saray Aşirkul'un oğlu Hokand Hanı Şahruh Biy tarafından 1709-1710 yılında Eskikurgan adı verilen tepe üzerine inşa ettirilmiştir³⁸¹. Yapılan arazi çalışması sonucunda yapının günümüze ulaşmadığı tespit edilmiştir.

³⁷⁹ Hokandiy, *Hudoyarhon Ordasi*, “Toldirnlgan Kayta Naşr”, 15. (bkz. Hokandiy, *Hudoyarhon Ordasi*, “Hokandi Latif Devoni”, 11.)

³⁸⁰ Hokandiy, *Hudoyarhon Ordasi*, “Toldirnlgan Kayta Naşr”, 16-19. (bkz. Hokandiy, *Hudoyarhon Ordasi*, “Hokandi Latif Devoni”, 11-14.)

³⁸¹ Hokandiy, *Hudoyarhon Ordasi*, “Toldirnlgan Kayta Naşr”, 6-10. (bkz. Hokandiy, *Hudoyarhon Ordasi*, “Hokandi Latif Devoni”, 3.)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DEĞERLENDİRME

Hokand Hanlığı, Özbekistan coğrafyasında hüküm süren üç hanlıktan (Hive, Buhara) biridir. Hokand Hanlığı, Fergana vadisinde kurulmasından dolayı “Fergana Hanlığı” olarak da anılmakta olup³⁸² tarihi XV. yüzyılın ikinci yarısına kadar dayanmaktadır. Fergana, Pamir ve Tienşan Dağları ile çevrili olması ve verimli arazileri ile İpek Yolu ağı içerisinde yer alması sebebiyle Türkistan’da önemli bir jeopolitik konuma sahiptir³⁸³. İpek Yolu, Çin’den başlayarak Türkistan üzerinden Güney ve Batı Asya, Avrupa ve Kuzey Afrika’ya kadar uzanan ticaret yoludur. Ticaret yolunun bir kolu Afganistan, Özbekistan ve İran üzerinden Mısır’a kadar uzanmaktadır. Sanat, din, bilim, dil, mimari vd. unsurlar tarih boyunca bu yollar sayesinde etkileşime uğramıştır. İpek Yolu aracılığıyla kültürel etkileşimle birlikte ticaret de yapılmıştır. Böylelikle hanlık ekonomik yönden canlılık kazanmıştır.

Hokand hanları hanlığın kuruluşundan yıkılışına (1709-1876) kadar iç ve dış mücadeleler ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Hanlar bu mücadeleler karşısında hanlığın sosyal ve kültürel hayatını geliştirmekten geri kalmamış, imar faaliyetlerine önem vermişlerdir. Hanlığın kurucusu Şahruh Biy Hokand’ın gelişimine katkı sağlayarak bir nevi Hokand’ın ileride başkent olmasına zemin hazırlamıştır. 1721-22 yıllarında tahta geçen Abdurrahim Biy siyasi otoriteyi sağladıktan sonra Hokand şehrine “Rahim” adını taşıyan bir kale inşa ettirmiş ve bugünkü Hokand şehrini kurmayı da başarmıştır³⁸⁴. 18. yy’ın ortalarına doğru ise Hokand şehri hanlığın merkezi konumuna gelmiştir³⁸⁵. Alim Han’ın geliştirdiği hanlık Ömer Han ile zirveye ulaşmıştır. Alim Han’a göre daha hoşgörülü bir politika izleyen

³⁸² Doğan ve Erdoğan, *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)*, 253.

³⁸³ Alpargu, “Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türkistan Hanlıkları”, 273-284.

³⁸⁴ Doğan ve Erdoğan, *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)*, 257.

³⁸⁵ Baymirza Hayit, *Türkistan (Rusya ile Çin Arasında)* (Ankara 1975), 34.

Ömer Han güçlü bir askeri teşkilatlanma kurarak siyasi otoriteyi sağlamıştır. Ömer Han hanlığın topraklarını genişletmesi, adli ve idari bağımsızlığını sağlaması ve istikrarın korunması açısından hanlığa en parlak dönemini yaşatmıştır. Hatta Ömer Han yaptığı icraatlarla Timur’a benzetilmektedir. Bu dönemde sanat, ticaret ve tarımda önemli gelişmeler görülmüştür³⁸⁶. Ömer Han şair ve sanatkârlara büyük önem vermiştir³⁸⁷. Ömer Han’a Hokand’daki Medrese-i Cami’nin (Merkez Cami, Cuma Cami) banisi olması sebebiyle “Emir-ül Mümin” unvanı verilmiştir³⁸⁸. 1815’te kazanmış olduğu zaferlerle birlikte Ömer Han, “Emir-ül Müslimin” ismini de kullanmaya başlamıştır³⁸⁹.

Hokand’ın oldukça büyük bir şehir ve hanlığın merkezi durumunda olduğu bilinmektedir. Seyyahlara göre modern bir şehir olarak nitelendirilen Hokand şehrinde inşa edilen mimari eserlerin sayıları değişkenlik göstermektedir. Şehirde sayıları oldukça fazla olan mimari yapıların çok az bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir. Hokand şehrinde inşa edilmiş ve günümüze ulaşabilen yapılar incelendiğinde büyük bir eğitim kurumu olarak medreseler ön plana çıkmaktadır. Medrese tiplerinde genel olarak dersliklerin, öğrenci hücrelerinin yanı sıra ibadet mekânları da bulunmaktadır. Dolayısıyla medreselerin küçük tarzdaki mescitlerin fonksiyonunu da yürüttüğü anlaşılmaktadır. Genellikle giriş cepheleri ana caddeye bakan medreseler yüksek bir duvar veya kale gibi görünmektedir. Ancak içerisinin birçok fonksiyona ayrıldığı ve farklı işlevleri yürüttüğü dışarıdan bakıldığında anlaşılamamaktadır. Hokand’da yer alan Narbuta Biy Medresesi mimari plan özellikleri, cephe süslemesi ve anıtsal taç kapısıyla Timur döneminin önemli eserlerinden Buhara’daki Uluğ Bey³⁹⁰ (1417-20) ve Maderi Han³⁹¹ (1566-67) Medreselerine benzerlik göstermektedir. Timurlulardan sonra da Timurlu mimarisinin devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Örneğin Buhara’da Mir Arap ile Kükeltaş Medreseleri, Semerkant’ta Şir Dar ile Tila-Kari Medreseleri de Timurlu mimari unsurunu devam

³⁸⁶ H. N. Bababekov, “Ferghana and the Khanate of Kokand”, *History of Civilization of Central Asia: Development in Contrast, from the Sixteenth to the Mid-Nineteenth Century*, vol: V, edited by Chahryar Adleand İrfan Habib, UNESCO Publishing, Paris, 74.

³⁸⁷ Muhammed Bilal Çelik, “1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, 2009), 196.

³⁸⁸ Doğan ve Erdoğan, *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluşları)*, 271.

³⁸⁹ S. C. Levi, “The Fergana Valley at the crossroads of World history: the ride of Khogand, 1709-1822”, *Journal of Global History*, 2/02, (2007), 230.

³⁹⁰ Gözde Ramazanoğlu, *Orta Asya’da Türk Mimarisi*, 216.

³⁹¹ Gözde Ramazanoğlu, *Orta Asya’da Türk Mimarisi*, 223.

ettiren en önemli yapılardandır³⁹². Her ne kadar Hokand yapıları kendi üslubunu ön plana çıkarmaya çalışsa da Timurlu mimarisinden etkilenmeleri kaçınılmaz olmuştur.

Medreselerin yanı sıra Hokand'da bulunan türbelerin de Timurlu mimarisinin özelliklerini yansıttığı görülmektedir. Türbeler kutsal mekânlar olmaları bakımından devamlı ziyaret edilmesi yönüyle diğer yapı gruplarından farklılık göstermektedir³⁹³. Bu yapılar biçimlerinden ziyade amaçlarıyla ön plana çıkmaktadır. Timurlularda olduğu gibi Hokand'da da hanedan ve yönetici mensuplarının türbeleri özenle seçilmiş alanlara konumlandırılmıştır. Önde gelen sivil ve dini şahsiyetlerin türbelerinin ise cami ya da bir mezar yapısına birleşik olarak inşa edildiği görülmektedir. Ancak türbe yapıları için genellikle yerleşim alanları dışında mezarlık bölgeleri tercih edilmiştir³⁹⁴. Günümüze ulaşabilen Hokand türbelerinin de genel olarak mezarlıklar içerisine inşa edildiği veya bu türbelerin zaman içerisinde etrafının mezarlıklarla çevrelendiği ifade edilebilir. Dahma-i Şahan, Madari Han ve Chamach Buva Türbeleri tamamen mezarlık bir alan içerisinde yer alırken Şah Selim Halife Türbesi'nin cami ile birlikte inşa edildiği bilinmektedir. Ancak cami günümüze ulaşamamış olup türbe daha sonra mezarlık alanı içerisinde kalmıştır. Timurlu mimarisinde genellikle kare, poligonal ve haç planlı türbeler görülmektedir. Hokand'da ise kareye yakın dikdörtgen formlu plan şemalarıyla karşılaşılmalıdır. Dahma-i Şahan ve Madari Han Türbelerinin ön cephesinin yoğun bir şekilde çinilerle bezenmesi ve taç kapı formu yönüyle Timurlu mimarisi özelliklerini taşıyan Şah-ı Zinde Türbelerini hatırlatmaktadır. Şah-ı Zinde Türbelerinde yoğun cephe süslemesi ve tek girişe sahip taç kapılarla karşılaşılmalıdır³⁹⁵. Plan bakımından ise Gur-i Mir'e benzemektedir. Hokand mimarisinde ağırlıklı olarak tuğla malzeme ile karşılaşılmalıdır. Hokand yapılarında yoğun olarak tuğla malzeme kullanılması bölgede pek çok tuğla üretim merkezinin olduğunu akıllara getirmektedir. Mimari estetikte çini ve mukarnas olgusu göze çarpmaktadır. Mukarnas kubbelerde, tonozlarda, mihrap nişleri ve portallarda kullanılmıştır. Çiniler ise taç kapının bulunduğu ana cephede, pencere etraflarında ve iç duvarlarda yoğun olarak görülmektedir. Estetik açıdan çiniler yapılara hareketlilik kazandırmıştır. Genellikle çinilerde mavi, sarı, beyaz, yeşil, lacivert,

³⁹² Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık* (İstanbul: 1977), 453.

³⁹³ Lisa Golombek, Donald Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan* (Princeton University Press Princeton-New Jersey, 1988), 50.

³⁹⁴ Lisa Golombek, Donald Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, 98.

³⁹⁵ Lisa Golombek, Donald Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, 88.

kahverengi, açık mavi ve turkuaz renkleri hâkimdir. Özellikle Madari Han Türbesi'nde sarı rengin yoğun olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu durumda çini ustalarının bölgesel farklılıkları yansıttığını söylemek yanlış olmayacaktır. Buhara, Semerkant, Hive ve Kaşkaderya'daki mimari yapıların süslemelerinde sarı, lacivert ve altın yaldız renklerin ağırlıklı olarak kullanılırken Hokand yapılarında bu renklerin yanı sıra kırmızı, beyaz ve yeşil gibi zıt renklerin tercih edildiği dikkat çekmektedir.

Çalışma kapsamında Hokand Hanlığı (1709-1876) dönemi içerisinde Hokand şehrinde inşa edilmiş toplamda 114 adet yapı incelenmiştir. Şehirde bulunan 1 cami (mescit), 7 medrese, 4 türbe, 2 hamam ve 1 saray olmak üzere 15 adet mimari yapı günümüze ulaşabilmiştir. İsmi belirlenebilen 30 cami (mescit), 54 medrese, 1 kale, 2 köprü, 6 türbe ve 6 saray olmak üzere 99 adet yapının ise günümüze ulaşamadığı belirlenmiştir. Bu mimari eserler katalog bölümünde “günümüze ulaşan yapılar” ve “günümüze ulaşamayan yapılar” olmak üzere ayrıntılı bir şekilde iki grupta incelenmiştir. Günümüze ulaşan yapılardan Hokand şehrinde bulunan cami (mescit), medrese, türbe, hamam ve saray yapıları; plan özellikleri ve mekân anlayışı, malzeme ve teknik, süsleme, mimari öğeler, mimar ve sanatçılar ve kitabe başlıkları altında ele alınarak değerlendirilmiştir. Yapı türlerinin değerlendirilmesi katalogdaki sıralamaya göre yapılmıştır.

3.1. Cami ve Mescitler

Çalışma kapsamında Hokand şehrinde Medrese-i Cami (Cuma Cami), Çınarlık, Hudayarhan Sarayı, Sahibzade Miyan (Ahad) Hazretleri, Şah Selim Halife, Şeyhan, Muhammed Karimboy, Domlo Mirza Kosım, Camaşoy, Muhammad (Muhammediya), Koktonluk Ota, Berdikulibek, Aşirkuli Devona, Solihcanboy, Şermuhammadbek, Çarhi Devona, Muhammad Halife Eşon, Şoabducalomboy, Musulmonkuli, Mullo Holikkuli Mehtar, Karimhoca, Balihan Töre Hoca Kalon, Hoca Ahmad Yassaviy, Balihan Eşon, Hadyatulloh Hocı, Bali Pirim, Saidahmadboy, Mamarasulboy, Haydarbek Otalık, Dadabobohon ve Gaznaçi olmak üzere toplamda 31 adet mescit (cami) ismi belirlenmiştir. Bu yapılardan sadece Cuma Cami Mescidi günümüze ulaşırken, diğerlerinin günümüze ulaşamadığı tespit edilmiştir. Günümüze ulaşamayan ve ismi belirlenebilen mescitler (cami) hakkında kaynaklarda detaylı bilgilere ulaşılamamıştır. Buna istinaden yapıların özellikleri hakkında kesin bilgilere varılamamaktadır. Çalışma neticesinde günümüze ulaşabilen 1 adet cami (mescit) detaylı bir şekilde incelenmiştir.

Hokand şehir merkezinde yer alan Cuma Cami medresenin bir parçası olarak medreseyle birlikte inşa edildiğinden dolayı mescit görevi görmektedir. Ancak medrese günümüze ulaşamamıştır. Yapının şehir merkezinde bulunması ve alanı itibarıyla çok geniş olması sebebiyle zaman içerisinde halkın cuma namazlarını kıldığı bir yer olmuştur.

Tablo 3.1. Hokand şehrinde günümüze ulaşabilen camiler (mescitler)

Katalog No	Yapının Adı	Yeri	Tarihi	Banisi	Plan Tipi	Malzeme					Süsleme			
						Taş	Tuğla	Ahşap	Alçı	Mermer	Bitkisel	Geometrik	Kalem işi	Çini
1	Cuma Cami Mescidi	Hokand Merkezi Hamza Cad.	19.yy'ın ilk çeyreği	Emir Ömer Han	Enine uzanan dikdörtgen formlu ve çok ayaklı		X	X	X	X	X	X	X	X

Kaynak: Argunşah (2023)

3.1.1. Plan Özellikleri ve Mekân Anlayışı

3.1.1.1. Çok Ayaklı Camiler

Hokand Hanlığı döneminde Hokand şehir merkezinde inşa edilen Cuma Cami Mescidi kuzey-güney doğrultusunda enine uzanan, dikdörtgen formlu, çok ayaklı plan şemasına sahiptir. Plan bakımından çok ayaklı camiler Arap tipi olarak da adlandırılmaktadır. Bu plan tiplerinde dikdörtgen formlu bir harim olup üst örtüsü çok sayıda ayakla taşınmaktadır. Ayaklar genellikle mihraba paralel uzanmaktadır³⁹⁶. Türkistan cami plan tiplerinde genellikle bu formun uygulandığı görülmektedir. Plan ve işlevi bakımından üç bölümden oluşan Cuma Cami Mescidi'nin medrese bölümü yıkılmış olup kalıntıları üzerine günümüzde odalar inşa edilmiştir. Bu odaların günümüze yakın bir dönemde inşa edilmiş olması sebebiyle Hokand Hanlığı mimarisinin 1709-1876 yılları arasını ele alan bu çalışmanın kapsamı dışında kalmaktadır. Mescit, işlev bakımından yazlık ve kışlık olmak üzere iki bölümden oluşmakta olup çok ayaklı ahşap sütunların taşıdığı kirişli tavan ile örtülüdür. Medrese ile birlikte inşa edilen Cuma Cami Mescidi şehir merkezindeki en büyük yapı olması bakımından önem arz etmektedir. Yapının kirişli tavanında yer alan süslemeler dikkat çekicidir. Yapıdaki dikkat çeken başka bir husus ise

³⁹⁶ Aptullah Kuran, "Anadolu Selçuklu Ulu Camileri", IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyet Semineri Bildirileri (25-26 Nisan 1994), (Konya: 1995), 33-34.

minare ve sütunların toplamına bakıldığında 99 sayısının elde edilmesidir. 99 sayısı Esmâü'l Hüsna'ya işaret etmektedir. Ayrıca ahşap kirişli tavan 114 bölüme ayrılmıştır. Bu da Kur'an-ı Kerim'de yer alan surelerin sayısını göstermektedir.

Gazneli Sultan Mahmud'un yazılı kaynaklarına istinaden Arus ül Felek Cami ile Karahanlıların Semerkant, Buhara, Hive gibi Türkistan şehirlerinde ve diğer birçok bölgede meydana getirdikleri ağaç direkli ve ahşap tavanla örtülü camiler Anadolu'ya kadar getirilmiştir. Cami mimarisinde ahşap direkli camiler önemli bir yer tutmaktadır. X. ve XI. yy'da yapılmış camilerden kalan zengin işlemeli ağaç başlıkları Taşkent ve Semerkant müzelerinde yer almaktadır³⁹⁷. Türkistan bölgesinde yer alan çok ayaklı cami plan özellikleri 19. yy'ın sonlarına kadar yapılarda görülmektedir. Çok ayaklı ahşap camiler (mescitler) Hokand, Semerkant, Buhara ve Hive yapılarında sıkça karşımıza çıkmaktadır. Çok ayaklı ahşap camilere Hokand Dasturhançi Medrese Mescidi (M. 1833)³⁹⁸, Hacıbek Medrese Mescidi (M. 1803)³⁹⁹, Buhara Ark Sarayı Mescidi, Hive Mescidi Cuma Cami (18. yy)⁴⁰⁰, Köhne Ark Sarayı Mescidi (19.yy)⁴⁰¹ gibi örnekler verilebilir. Anadolu'da ise bu plan tiplerinin benzer örnekleri Ankara Ahi Şerafettin (Arslanhane) Cami (13. yy)⁴⁰², Sivrihisar Ulu Cami (H. 1274-75)⁴⁰³, Eşrefoğlu Cami (1296-97, 1299-1300)⁴⁰⁴ gibi yapılarda görülmektedir.

3.2. Medreseler

Sistematik bir şekilde yükseköğretimin verildiği medreselerin kuruluş tarihine bakıldığında İslam dünyasında çok eski tarihlere tekâmül ettiği görülmektedir⁴⁰⁵. Çalışma

³⁹⁷ Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990), 197.

³⁹⁸ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 75.

³⁹⁹ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 66.

⁴⁰⁰ Eyüp Polat, "Özbekistan Hiva Şehri "İçhan-Kala" Mimari Anıtları" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri 2019), 342.

⁴⁰¹ Polat, "Özbekistan Hiva Şehri "İçhan-Kala" Mimari Anıtları", 432.

⁴⁰² Aslanapa, *Türk Sanatı*, 197-205. (bkz. Muhammet Arslan, "Anadolu'da Selçuklu Çağı Cami ve Mescit Mimarisini (Plan-Mimari-Süsleme)" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum Atatürk Üniversitesi SBE, 2017) 141-162.)

⁴⁰³ Arslan, "Anadolu'da Selçuklu Çağı Cami ve Mescit Mimarisini (Plan-Mimari-Süsleme)", 523-554.

⁴⁰⁴ Doğan Yavaş, "Eşrefoğlu Cami", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: 1995), 11: 479-480.

⁴⁰⁵ "Medrese" sözcüğünün ilk hangi yapı için ve ne zaman kullanıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Araştırmalara göre Nizamül Mülk medreselerin kurucusu olarak bilinir. Ancak, Nizamül Mülk "Nizamiye" medrese teşkilatını kurmuştur. Daha sonra medreselerin resmi olarak yaygınlaşmasını sağlamıştır. Nizamiyeler günümüze ulaşmadığı için plan şemaları hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. İlk olarak onuncu yüzyılda Maveraünnehir ve Horosanda görülmeye başlanan medreseler eğitim kurumu olarak işlev göstermiştir. (Bkz. Yekta Demiralp, "Erken Dönem Osmanlı Medreseleri (1300-1500)" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1997), 177., Aptullah Kuran, *Anadolu Medreseleri I* (Ankara: 1969), 5.)

kapsamında 61 adet medrese tespit edilmiştir. Bu medreselerden Çalpak, Dasturhançi, Hurcun (Hıştin), Hacıbek (Hacıbiy), Medrese-i Mir veya Narbuta Biy, Sahibzade Miyan (Ahad) Hazretleri ve Zimbardor Medreseleri günümüze ulaşırken, Ahund Devonbegi, Aftobayim, Aliy Bolo, Aliy Poyen, Arki Aliy, Aminhanboy, Alihan Boybaçça, Aktonlu Azizlar veya Vakfı Çorsu (1891), Buzruk Hoca Eşon, Berdukulibek, Bozurgan, Bekbotaboy, Cami, Chin, Dalailhana, Dahma, Eşon Sofiy Badal, Eyyub Hoca Eşon, Gıştin, Hoca Dobhah, Hakkulibek, Han Hoca, Hâkim Tora, Halife Safahan Tora, Hâkim Halife, Harifona, Hamtama, Hakimayim, Halife Altmuş, Hammam, İdruskulibek, Kalmok, Kattahoca Eşon (1879), Mirbotabiy, Muhammed Alihan, Muhammed Amin veya Kamol Kazi, Mingayim, Muhammed Alihan II, Muhammedkuli Bahadır, Muhammed Racab Korboşi, Muhammed Şarifbay, Mallahan veya Rais, Muhammed Alimbay veya Alimcan, Mircalil Halife, Mulla Hasanahoca Hacı, Mirza Yedgor, Mahlarayim, Mamarasulboy (1881), Saray, Pirmuhammed Yasabul, Parvonaçi, Sultanmuradbek veya Bek, Sayyidkulibek, Sulaymaniya, Tunkator, Türk, Valihan Tora Medreseleri günümüze ulaşmamıştır.

Hokand medreseleri Timurlu medreselerini anımsatmaktadır. Timur dönemi medreselerinin büyük çoğunluğu bağımsız olarak inşa edilmiş olsa da bazı medreselerin yerleşim alanlarının ortasında yer almakta olduğu ve ana caddeye açıldığı görülmektedir⁴⁰⁶. Mimari açıdan Timurlu medreseleri simetrik bir şekilde inşa edilmiştir. Genellikle kare avluya açılan iki veya dört eyvanlı olan ve öğrenci yatakhaneleri bulunan medreselerdir⁴⁰⁷. Çoğunlukla iki katlı olarak inşa edilen medreselerin köşelerinde birer minare bulunmakta olup pîştâk⁴⁰⁸ ve giriş eyvanı dikkat çekmektedir⁴⁰⁹. Hokand medreseleri de Timurlu yapıları gibi bağımsız olarak inşa edilmiş olup bazıları ise yerleşim alanları içerisinde bulunmaktadır.

⁴⁰⁶ Lisa Golombek, Donald Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, 99.

⁴⁰⁷ Lisa Golombek, Donald Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, 87.

⁴⁰⁸ “Karahanlı, Gazneli, Büyük Selçuklu, Timurlu dönemlerinde, bilhassa Orta Asya’da ana cephe tarafında yapının duvarlarından yukarıya taşan ve kısmen ya da tamamen arkada kalan üst örtüyü gizleyen taçkapılara “pîştâk” denilmektedir.” (Bkz. Yaşar Çoruhlu, “Kapı”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: 2001), 24:341.342).

⁴⁰⁹ Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, 455-456.

Tablo 3.2. Hokand şehrinde günümüze ulaşabilen medreseler

Katalog No	Yapının Adı	Yeri	Tarihi	Banisi	Plan Tipi	Malzeme					Süsleme				Kitabe	
						Taş	Tuğla	Ahşap	Alçı	Mermer	Bitkisel	Geometrik	Kalem işi	Çini	İnşa	Onarım
1	Çalpak Medresesi	Novvoylik Meydanı Cembul Caddesi üzeri	H.1259 (M.1844)	Carkin Ayim (Hakim Ayim)	Açık avlulu, tek katlı ve tek eyvanlı		X	X	X							
2	Dasturhançi Medresesi	Eşonbobo Hoca Mahallesi Marg'ılon ve Tıncılık Sokağı arası	H.1249 (M. 1833)	Mahmud Dasturhançi	Açık avlulu ve üç eyvanlı		X	X	X		X	X	X			
3	Hurcun (Hıştin) Medresesi	Ömerhayyam Sokağı ile Berdax Sokağı arası	H.1249 (M. 1831)	Abdurrahman Şarbatdor	Açık avlulu, tek katlı		X	X								
4	Hacıbek (Hacıbiy) Medresesi	Hacıbek Mahallesi Emir Ömerhan Caddesi üzeri	H.1218 (M. 1803)	Hacıbek tarafından başlatılmış Yakubhan Hacı tarafından tamamlanmıştır.	Açık avlulu, tek katlı		X	X	X		X		X	X		
5	Medrese-i Mir veya Narbuta Biy Medresesi	On İkinci Mahalle Yeni Çarşı Caddesi üzeri	(1750-1799), (1770-1798)	Kaynaklara göre; Narbuta Biy ve Alim Han	Açık avlulu, tek katlı ve dört eyvanlı		X	X	X	X	X	X	X	X	X	
6	Sahibzade Miyan (Ahad) Hazretleri Medresesi	Özbekistan Ellinci Caddesi üzerinde	H. 1248 (M. 1832), (1862-1869)	Muhammed Ali Han ve Miyan Fazl Ahad Sahibzada Kalan	Tek katlı ve üç açık avlulu		X	X	X		X	X	X			
7	Zimbardor Medresesi	İsfara Meydanı Emir Ömerhan ile Bog'ıbo'ston Caddeleri arası	H. 1243 (M. 1827)	Muhammed Yusufbek Miton	Açık avlulu ve tek katlı	X	X	X	X	X	X	X	X	X		

Kaynak: Argunşah (2023)

Tablo 3.3. Günümüze ulaşabilen ve ulaşamayan Hokand şehri medreselerinin banileri

No:	Yapının Adı	Banisi						No:	Yapının Adı	Banisi					
		Han	Hanın Eşi	Hanın Annesi	Hanın Kardeşi	Hanın Çocukları	Devlet Adamları ve Diğerleri			Han	Hanın Eşi	Hanın Annesi	Hanın Kardeşi	Hanın Çocukları	Devlet Adamları ve Diğerleri
1	Ahund Devonbegi Medresesi						X	32	Hurcun (Hıştin) Medresesi II						X
2	Aftobayim Medresesi					X		33	Hacıbek (Hacıbiy) Medresesi						X
3	Aliy Bolo Medresesi	X						34	İdriskulibek Medresesi						X
4	Aliy Poyan Medresesi	X						35	Kalmok Medresesi	X					
5	Arki Aliy Medresesi	X						36	Mirbutabiy Medresesi					X	
6	Amincanbay Medresesi						X	37	Muhammed Alihan Medresesi I (Han Medresesi)	X					
7	Buzruk Hoca Eşon Medresesi						X	38	Muhammed Amin veya Kamol Kazi Medresesi	X					X

8	Berdikulibek Medresesi						X	39	Muhammed Alihan Medresesi-II	X					
9	Bozurgan Medresesi						X	40	Mingayim Medresesi		X				
10	Bekbotaboy Medresesi						X	41	Muhammedkul i Bahadır Medresesi						X
11	Cami Medresesi	X						42	Muhammed Receb Korbaşı Medresesi						X
12	Çin (Erdana) Medresesi	X						43	Muhammed Şerifbay Medresesi						X
13	Çalpak Medresesi		X					44	Mallahan veya Rais Medresesi						X
14	Dalailhana Medresesi	X						45	Medrese-i Mir veya Narbuta Biy Medresesi	X					
15	Dahma (Madari Han) Medresesi	X						46	Muhammed Alimbay veya Alimhan Medresesi						X
16	Dasturhançi Medresesi				X			47	Mircalil Halife Medresesi						X

17	Eşon Sofiy Badal Medresesi						X	48	Mullo Hasanhan Hacı Medresesi						X
18	Eyyub Hoca Eşon Medresesi						X	49	Mirza Yedgor Medresesi						X
19	Gıştin Medresesi	X						50	Mohlarayim Medresesi		X				
20	Hoca Dadhah Medresesi						X	51	Orda (Saray) Medresesi	X					
21	Hakkulibek Medresesi						X	52	Pirmuhammed Yasavul Medresesi						X
22	Han Hoca Medresesi						X	53	Parvonaçi Medresesi						X
23	Hâkim Tora Medresesi						X	54	Sultan Muradbek veya Bek Medresesi				X		
24	Halife Safahan Tora Medresesi						X	55	Sayyidkulibek Medresesi						X
25	Hâkim Halife Medresesi						X	56	Sülaymaniya MedresesiS	X					
26	Harifona Medresesi						X	57	Sahibzade Miyan (Ahad) Hazretleri Medresesi	X					X

27	Hontama Medresesi	X						58	Türk Medresesi						X
28	Hakimayim Medresesi	X						59	Tunkator Medresesi						X
29	Halife Altmuş Medresesi						X	60	Valihan Tora Medresesi						X
30	Hammam Medresesi						X	61	Zimbardor Medresesi						X
31	Hurcun veya Hıştin Medresesi	X													

Kaynak: Argunşah (2023)

3.2.1. Plan Özellikleri ve Mekân Anlayışı

3.2.1.1. Açık Avlulu Tek Katlı Medreseler

Hokand şehrinde inşa edilen yapılardan Çalpak, Hacıbek (Hacıbiy), Medrese-i Mir (Narbuta Biy), Hurcun (Hıştin), Sahibzade Miyan (Ahad) Hazretleri ve Zimbardor Medreselerinin açık avlulu, tek katlı plan şemasını yansıttığı tespit edilmiştir. Medrese plan özellikleri bakımından Hive İçhan Kala'da bulunan Matniyaz Divanbeyi, Hoca Mahram, Yakupbay Hoca, Talib Maksım, Dost Alyam, Yusuf Yasavulbaşı, Musa Tura, Muhammed Âmin İnak, Abdullah Han, Matpanabay ve Atacanbay Medreselerini⁴¹⁰, Buhara'da ise Cuybani Kalan⁴¹¹ Medresesi'ni (17. yy) hatırlatmaktadır.

Hacıbek ve Zimbardor Medreseleri, içerilerinde yer alan mescitler ile ortak bir avluyu kullanmaktadır. Ortak avlu kullanımı Türkistan'a özgü bir unsur olarak yaygın bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Anadolu'da inşa edilen mimari eserlerde de ortak avlu kullanımı görülmektedir. Anadolu'daki Hacı Kılıç Medresesi⁴¹² ortak avlu paylaşımı özelliğini yansıtan bir örnek olarak gösterilebilir.

Narbuta Biy Medresesi dört eyvanlı, açık avlulu ve tek katlı bir plan şemasına sahiptir. Diğer cephelerin aksine taç kapının bulunduğu cephe oldukça süslüdür. Taç kapı beden duvarlarından yüksek tutulmuş olup dışa doğru çıkıntılıdır. Taç kapının beden duvarlarından yüksek tutulması ve ihtişamlı olması Selçuklu geleneğini hatırlatmaktadır. Medrese, plan ve cephe süslemesi bakımından Buhara'daki Kükeltaş Medresesi⁴¹³ 69), Mîr-i Arab Medresesi⁴¹⁴ (1530–36), Semerkant'ta Şîr-Dâr Medresesi⁴¹⁵ (1619–36) ve Tilâ-Kâri Medresesi⁴¹⁶ (1646–60) ile benzerlik göstermektedir.

İncelenen yapılardan Hurcun (Hıştin) Medresesi ile Sahibzade Miyan (Ahad) Hazretleri Medresesi'nin birden fazla avlusunun olduğu tespit edilmiştir. Hurcun (Hıştin) Medresesi iki, Sahibzade Miyan (Ahad) Hazretleri Medresesi ise üç avlulu, tek katlı plan şemasına sahiptir. Üç avlu etrafında sıralanan medrese bölümlerinin olması öğrencilere her birimde farklı ders içeriklerinin verildiğini düşündürmektedir. Bölgede nadir olarak inşa edilmiş

⁴¹⁰ Polat, “Özbekistan Hiva Şehri “İçhan-Kala” Mimari Anıtları”, 490.

⁴¹¹ Azimov, *Arhitekturnie Uzbekistane XVII-XX. yy* (Taşkent: 1999), 185.

⁴¹² Kuran, *Anadolu Medreseleri*, 75-76.

⁴¹³ Ramazanoğlu, *Orta Asya'da Türk Mimarisi*, 200.

⁴¹⁴ Ramazanoğlu, *Orta Asya'da Türk Mimarisi*, 210.

⁴¹⁵ Ramazanoğlu, *Orta Asya'da Türk Mimarisi*, 111.

⁴¹⁶ Ramazanoğlu, *Orta Asya'da Türk Mimarisi*, 116.

çok avlulu medrese örneklerine Hive’de rastlanılmaktadır. Bu yapı tiplerine Abdurasulbay Medresesi⁴¹⁷ ve Hoca Berdibay (Horcum) Medresesi (1713)⁴¹⁸ örnek verilebilir.

3.2.1.2. Açık Avlulu Giriş Bölümü İki Katlı Olan Medreseler

Hokand şehrinde incelenen yapılardan bu grup içerisinde değerlendirilen bir adet medrese tespit edilmiştir. Dasturhançi Medresesi açık avlulu, tek katlı ve üç eyvanlı olup dikdörtgen formlu plan şemasına sahiptir. Medrese düzensiz bir plan özelliği göstermektedir. Yapının giriş eyvanı ile doğu cephesi iki katlı olarak tasarlanmıştır. Plan ve mekân anlayışı bakımından bölgede girişin iki katlı olarak tasarlandığı başka yapılar da görülmektedir. Bu yapılara Hive’deki Muhammed Rahim (Firuz)⁴¹⁹, Amir Tura⁴²⁰, ve Şirgazi Han Medreseleri (1718-1719)⁴²¹, Buhara’daki Miri Abbas Medresesi (16.yy)⁴²², Semerkant’taki ise Şirdor Medreseleri (17.yy)⁴²³ örnek verilebilir.

3.3. Türbeler

Çalışma kapsamında Hokand şehrinde inşa edilmiş 10 adet türbe belirlenmiştir. Bu yapılardan Chamach Buva, Dahma-i Şahan, Madari Han ve Şah Selim Halife Türbeleri günümüze ulaşırken, diğerlerinin ulaşamadığı tespit edilmiştir.

⁴¹⁷ Polat, “Özbekistan Hiva Şehri “İçhan-Kala” Mimari Anıtları”, 335.

⁴¹⁸ Polat, “Özbekistan Hiva Şehri “İçhan-Kala” Mimari Anıtları”, 89.

⁴¹⁹ Polat, “Özbekistan Hiva Şehri “İçhan-Kala” Mimari Anıtları”, 222.

⁴²⁰ Polat, “Özbekistan Hiva Şehri “İçhan-Kala” Mimari Anıtları”, 194.

⁴²¹ Polat, “Özbekistan Hiva Şehri “İçhan-Kala” Mimari Anıtları”, 87.

⁴²² Azimov, *Arhitekturnie Uzbekistane XVII-XX. yy*, 185.

⁴²³ Azimov, *Arhitekturnie Uzbekistane XVII-XX. yy*, 199.

Tablo 3.4. Hokand şehrinde günümüze ulaşabilen türbeler

Katalog No	Yapının Adı	Yeri	Tarihi	Banisi	Plan Tipi	Malzeme					Süsleme					Kitabe	
						Taş	Tuğla	Ahşap	Alçı	Mermer	Bitkisel	Geometrik	Kalem işi	Cini	Yazı Kuşağı	İnşa	Onarım
1	Chamach Buva	Hokand Şehri Dangara İlçesi Chamach Kışlağı	18. yy sonu		Dikdörtgen planlı	X	X	X		X							
2	Dahma-i Şahan	Novvaylık Mey. Cembul Cad.	H.1240 (M.1824-1825)	Muhammed Ali Han	Dikdörtgen planlı		X	X	X		X	X	X	X	X		X
3	Madari Han	Novvaylık Mey. Cembul Cad	H.1240 (M.1824-1825)	Muhammed Ali Han	Dikdörtgen planlı		X		X		X	X	X	X			
4	Şah Selim Halife	Uçkuprik İlçesi Turgak Köyü			Dikdörtgen planlı		X	X	X		X				X		

Kaynak: Argunşah (2023)

3.3.1. Plan Özellikleri ve Mekân Anlayışı

3.3.1.1. Dikdörtgen Planlı ve Kubbeli Türbeler

İncelenen yapılardan Chamach Buva, Madari Han ve Şah Selim Halife Türbeleri dikdörtgen formlu bir plan şemasına sahiptir. Dikdörtgen planlı mekânların üzeri kubbe ile örtülüdür. Çevre bölgelerde bu plan tipinde inşa edilen örnekler Semerkant'taki Şah-ı Zinde⁴²⁴ Türbelerinde ve Ruhabat Türbesi'nde⁴²⁵, Buhara'da İsmail Samani Türbesi⁴²⁶ ile Bayankuli Han⁴²⁷ Türbesi'nde, İran'da ise Pir-i Takistan Türbesi'nde⁴²⁸ rastlanılmaktadır.

3.3.1.2. Dikdörtgen Planlı ve Üç Bölümlü Türbeler

İncelenen yapılarda Dahma-i Şahan Türbesi dikdörtgen plan şemasına sahip olup üç bölümden oluşmaktadır. Yapı ziyaretgâh, mescit ve hazire bölümlerinden meydana gelmektedir. Ziyaretgâh bölümü dikdörtgen planlı olup üzeri kubbe ile örtülüdür. Mescit bölümü ise dikdörtgen planlı olup kiremitli tavan ile örtülüdür. Dikdörtgen formlu hazire

⁴²⁴ Azimov, *Arhitekturnie Uzbekistane XVII-XX. yy*, 198.

⁴²⁵ Azimov, *Arhitekturnie Uzbekistane XVII-XX. yy*, 198.

⁴²⁶ Azimov, *Arhitekturnie Uzbekistane XVII-XX. yy*, 185.

⁴²⁷ Azimov, *Arhitekturnie Uzbekistane XVII-XX. yy*, 185.

⁴²⁸ Sepideh Heiranpour, "İran'ın Batısındaki Büyük Selçuklu Dönemi Eserleri" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2019), 466.

kısımında yirmi iki hanın mezarı bulunmaktadır. Bu plan şemasında inşa edilen örneklere Hive’de Pahlavan Mahmud Türbesi (1810)⁴²⁹, Semerkant’ta Aksaray Türbesi⁴³⁰, Buhara’da Çasma Ayb Türbesi’nde⁴³¹ rastlanılmaktadır.

3.4. Hamamlar

Hamamlar kendilerine özgü mimarisi ve dönemsel özellikleri bakımından Türk mimarisinin önemli yapıları arasında bulunmaktadır⁴³². Hamamlar gerek müstakil tarzda gerekse bir külliyein parçası olarak inşa edilmişlerdir. Hijyen, dinlenme ve sosyal alanları olmaları ve mimari değerleri ile hamamlar Anadolu medeniyetlerinde her zaman önemini korumuştur. İmar faaliyetleri içerisinde önemli bir yere sahip olan hamamlar, özellikle İslamiyet’i kabul etmiş Türkler için vazgeçilmez bir mimari öge olmuştur. Hamamlar, Orta Çağ şehir sistemindeki amaçlarının ötesine geçerek sadece hijyenik amaçlarla değil aynı zamanda tıbbi amaçlar için de kullanılmışlardır⁴³³. Çalışma kapsamında Hokand şehrinde günümüze ulaşabilmiş 2 adet hamam tespit edilmiştir. Bu yapılar Eşonbuva ve Tarokçılık Hamamlarıdır.

Tablo 3.5. Hokand şehrinde günümüze ulaşabilen hamamlar

Katalog No	Yapının Adı	Yeri	Tarihi	Banisi	Plan Tipi	Malzeme					Süsleme			
						Taş	Tuğla	Ahşap	Alçı/sıva	Mermer	Bitkisel	Geometrik	Kalem işi	Çini/Seramik
1	Eşonbuva Hamamı	Türkistan cad.	19. yy	Halife Safahan Töra	Kare sıcaklıklı altı halvet hücreli	X	X	X	X	X				X
2	Tarokçılık Hamamı	Tarokçılık Sokağı ile Begavat Sokağı arası	1827	Atacan Hacı	Kare sıcaklıklı altı halvet hücreli	X	X		X					X

Kaynak: Argunşah (2023)

⁴²⁹ Polat, “Özbekistan Hiva Şehri “İçhan-Kala” Mimari Anıtları”, 397.

⁴³⁰ Azimov, *Arhitekturnie Uzbekistane XVII-XX. yy*, 200.

⁴³¹ Azimov, *Arhitekturnie Uzbekistane XVII-XX. yy*, 199.

⁴³² Sultan Murat Topçu, *Sivas İli ve İlçelerindeki Türk Devri Hamamları* (Sivas: 2017), 26.

⁴³³ Boronina, *Narodniye Traditsii Arhitekturi Uzbekistana*, 58.

3.4.1. Tipoloji

3.4.1.1. Kare Bir Sıcaklık Etrafında Sıralanan Halvet Hücreli Tip

Hokand şehir merkezinde yer alan Eşonbuva Hamamı'nda kare sıcaklıklı ve altı halvetli plan tipinin uygulandığı görülmektedir. İlk etapta yapı soyunma odaları, mutfak, kuaför ve hamamdan oluşmaktadır. Ayrıca yapının yerden ısıtmalı olduğu ve odaların farklı sıcaklıklarda tutulduğu da bilinmektedir⁴³⁴. Günümüzde ise hamam soğukluk (ılıklik), sıcaklık, su deposu ve külhan bölümlerinden oluşmaktadır.

Şehir merkezinde bulunan Tarokçılık Hamamı, kare sıcaklıklı ve dört halvetli plan tipini yansıtmaktadır. Hamam, Eşonbuva Hamamı ile aynı tarzda inşa edilmiştir. Bu plan tipinde kare sıcaklıklı bölümün üzeri kubbe ile örtülüdür. Halvet odalarının ikisi tonoz ile örtülü iken diğerleri kubbe ile örtülmüştür. 1960 yılında mutfak bölümünün olduğu yere bir ev inşa edilmiştir. 1970 yılında ise hamam kendi masraflarını karşılayamadığı için kapatılmıştır. Yapı bakımsız ve harabe bir şekilde günümüze ulaşmıştır. 16. yy'da Buhara'da inşa edilen Sarrafon ve Misgaron Hamamları bölgedeki plan tiplerinin özel bir örneğini teşkil etmektedir. Bu hamamlar çok sayıda poligonal salonlardan oluşmakta olup kompozisyonları birbirleriyle eşleşmemektedir. Ancak Türkistan şehirlerinin hiçbir hamamında bu benzerlik görülmemektedir⁴³⁵. Hokand hamamları da muhtemelen bu hamam tiplerinden esinlenerek geliştirilmiştir. Farklı tarihlerde inşa edilen Şehr-i Sebz'deki hamam⁴³⁶ kare sıcaklıklı plan şeması ile Hokand hamamlarının tipleriyle benzerlik göstermektedir.

3.4.2. Mekân Dağılımı ve İşlevleri

3.4.2.1. Soyunmalık (Camegâh)

Hamamlarda yer alan en büyük hacim soyunma veya camegâh mahalidir⁴³⁷. Soyunmalık (camegâh) hamama gelen kişilerin soyunma ve dinlenmeleri için tasarlanmış bir mekândır. Plan bakımından yapılar incelendiğinde Eşonbuva Hamamı'nın soyunmalık bölümünün yol genişletme çalışmalarında yıkıldığını düşünülmektedir. Tarokçılık

⁴³⁴ Ministerstvo Po Delam Kulturiy i Sporta Respubliki Uzbekistan GlavHPU Po Ohranye i İspolzovaniyu Obektov Kulturnogo Naslediya Respublikanskaya İnspeksiya Po Ohranye i İspolzovaniyu Obektov Kulturnogo Naslediya, Gosudarstvennyy Kadastr Obektov Kulturnogo Naslediya, Kadastroboye Delo Na Obekt Kulturnogo Naslediya, (Kokand: 2013).

⁴³⁵ Boronina, *Narodniye Traditsii Arhitekturi Uzbekistana*, 62.

⁴³⁶ Boronina, *Narodniye Traditsii Arhitekturi Uzbekistana*, 61.

⁴³⁷ Yılmaz Önge, *Anadoluda XII.- XIII. Yüzyıl Türk Hamamları* (Ankara: 1995), 19.

Hamamı'nın soyunmalık bölümü ise kareye yakın dikdörtgen formudur. Batı duvarında yer alan bir adet pencere açıklığı ile içerisi aydınlatılmaktadır. Bölümün cephe duvarları beyaz fayanslarla kaplanmış olup üzeri düz kirişli tavanla örtülüdür.

3.4.2.2. Aralık

Eşonbuva Hamamı'nda aralık bölümü yoktur. Aralık bölümü olsa dahi plan şemasına bakıldığında bölümün günümüze ulaşmadığı anlaşılmaktadır. Tarokçılık Hamamı'nda aralık bölümü doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen formlu olup üzeri sac tavanla örtülüdür. Cephe duvarları bacini süslemelerle kaplıdır. Batı duvarına açılan pencere ile içerisi aydınlatılmaktadır.

3.4.2.3. Soğukluk (Ilıklık)

İncelenen hamamlarda soğukluk bölümleri yer almaktadır. Eşonbuva Hamamı'nın soğukluk bölümü günümüzde üç ayrı bölüme ayrılmıştır. Doğu ve batı köşede yer alan bölümler kubbe ile örtülü iken ortadaki kısım düz tavan ile örtülüdür. Kubbeye pandantiflerle geçiş sağlanmıştır. Yol yapım çalışmalarında bir bölümü yıkılan hamamın düzgün bir plan şemasına sahip olmaması hamamın bölümlerini tanımlamayı güçleştirmektedir. Kaynaklarda hamamda berber odası, mutfak gibi bölümlerden bahsedilmesi neticesinde kubbe ile örtülü olan ve işlevi tam olarak bilinmeyen kubbeli bölümlerin bunlardan farklı bir işlevde soğukluk (ılıkılık) olarak değerlendirilmesi doğru olacaktır. Tıraşlık bölümünün sonradan halvet hücresi içerisine alındığı görülmektedir. Tarokçılık Hamamı'nda soğukluk bölümü doğu-batı ve kuzey-güney doğrultuda uzanan dikdörtgen formlu L şemasını oluşturmaktadır. Soğukluk bölümü iki kubbe ve bir tonoz ile örtülüdür. Kubbeye geçişler tromplarla sağlanmaktadır.

3.4.2.4. Sıcaklık

Eşonbuva Hamamı merkezi kubbe ile örtülü, kare sıcaklıklı ve altı köşe halvetli bir plan şemasına sahiptir. Sıcaklığın merkezinde sekizgen göbek taşı bulunmaktadır. Sıcaklık mekânının içerisinde sivri kemerli açıklık ile su deposu irtibatlandırılmıştır. Tarokçılık Hamamı ise kare sıcaklıklı dört halvetli plan şemasına sahiptir. Sıcaklık bölümü kubbe ile örtülü olup merkezinde sekizgen göbek taşı yer almaktadır. Her iki yapıda da kubbeye geçişler tromplarla sağlanmaktadır. Kubbeye açılan ışıklık ile içerisi aydınlatılmaktadır.

3.4.2.5. Halvetler

Eşonbuva Hamamı sıcaklığının etrafında sıralanan halvet hücreleri kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen formlu olup üzeri tonozlar ile örtülüdür. Tonozlara ve duvarlara açılan ışıklıklarla içeri aydınlatılmaktadır. Hücre odalarının içerisinde sekiler yer almaktadır. Tarokçılık Hamamı'nın halvet hücrelerinin ikisi tonoz ile örtülü iken diğer ikisi kubbe ile örtülüdür. Hücre odalarının içerisinde sekiler bulunmaktadır. Kubbeye açılan ışıklıklar ile içeri aydınlatılması sağlanmıştır.

3.4.2.6. Su Deposu

Eşonbuva Hamamı'nın su deposu kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen plana sahip olup üzeri tonoz ile örtülüdür. Tarokçılık Hamamı ise günümüzde harabe bir vaziyettedir ve su deposu ile karşılaşmamıştır.

3.4.2.7. Külhan

Eşonbuva Hamamı'nın külhanına batı cephede yerden yaklaşık iki metre aşağıya doğru iniş sağlanan merdiven aracılığıyla ulaşılmaktadır. Külhan bölümü kapalı olduğundan içeri girilememiştir. Günümüzde ise külhan kullanılmamaktadır. Tarokçılık Hamamı'nın külhanı muhtemelen toprak altında kalmıştır. Bu sebeple külhanın giriş yeri belirlenememiştir.

3.5. Saraylar

Aslı Farsça olan saray kelimesi, X. yy'dan beri Türkçe'de kullanılmaktadır. İslam devletlerinde saray, hükümdarın ailesiyle birlikte yaşadığı özel alan ve devlet işlerinin de görüşüldüğü ana yerdir⁴³⁸.

Türk devletlerinde saray, genellikle dört eyvanlı avlu etrafında şekillenmiştir. Çalışma kapsamında Hokand şehrinde inşa edilmiş 7 adet saray tespit edilmiştir. Bu yapılar içerisinde sadece Hudayar Han Sarayı günümüze ulaşırken diğerleri günümüze ulaşamamıştır.

⁴³⁸ Zeynep Tarım Ertuğ, "Saray", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: 2009), 36: 117-121.

Tablo 3.6: Hokand şehrinde günümüze ulaşabilen saraylar

Katalog No	Yapının Adı	Yeri	Tarihi	Banisi	Plan tipi	Malzeme					Süsleme				Kitabe	
						Taş	Tuğla	Ahşap	Alçı/sıva	Mermer	Bitkisel	Geometrik	Kalem işi	Çini	İnşa	Onarım
1	Hudayar Han Sarayı	Türkistan Cad.	(1865-1873)	Seyyid Muhammed Hudayar Han			X	X	X		X	X	X	X	X	

Kaynak: Argunşah (2023)

3.5.1. Plan Özellikleri ve Mekân Anlayışı

Hudayar Han Sarayı doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen formlu bir plan şemasına sahiptir. Saraya dışarıdan bakıldığında kale izlenimi vermektedir. Saray, yedi avlu ve yüz on dört odalı olarak tasarlanmıştır. Günümüzde sarayın içerisinde avlular (han, beyler, prensler ve kral avlusu) etrafına sıralanmış bölümler, on dokuz oda, mahkeme salonu (divan), darphane (hazine), bekleme salonu, kabul odası gibi alanlar bulunmaktadır. Sarayın oda sayıları hakkında farklı görüşler öne sürülmüş olsa da sarayın 114 odası olması muhtemeldir. Çünkü müslümanlar için 114 sayısı kutsaldır. Kur'an-ı Kerim 114 sureden oluşmaktadır. Hudayar Han tarafından yaptırılan Oliy Medresesi⁴³⁹ 114 öğrenci hüccesine, Cuma Cami Mescidi'nin kirişli tavanı yine 114 bölüme ayrılmıştır. Bu, sayıların tesadüfi bir şekilde belirlenmediğini, Kur'an-ı Kerim'de geçen sure sayılarına işaret ettiğini düşündürmektedir. Saray çevre bölgelerde yer alan Hive Köhne Ark Sarayı⁴⁴⁰ (kuruluşu 1686-1688, son hali 19. yy), Taş Avlu Sarayı (1832-1839)⁴⁴¹ ve Buhara Ark Sarayı ile işlev bakımından benzerlik göstermektedir.

3.6. Malzeme ve Teknik

3.6.1. Taş

İncelenen yapılarda taş malzeme nadir olarak kullanılmıştır. Yapılarda temelde, duvar örgülerinde, kaide ve taş kapı sütun süslemelerinde taş malzemenin kullanıldığı görülmektedir. Zimbardor ve Narbuta Biy Medreselerinin taş kapı sütuncelerinde, Cuma Cami Mescidi'nin ahşap sütun kaidelerinde, Tarokçılık Hamamı ve Chamach Buva

⁴³⁹ Hokandiy, *Hudoyarhon Ordasi*, 38.

⁴⁴⁰ Polat, "Özbekistan Hiva Şehri "İçhan-Kala" Mimari Anıtları", 432.

⁴⁴¹ Polat, "Özbekistan Hiva Şehri "İçhan-Kala" Mimari Anıtları", 452.

Türbesi'nin beden duvarlarında taş malzeme ile karşılaşmaktadır. Ayrıca taş malzemenin kullanıldığı sütunceler üzerinde kabartma tekniğinin kullanıldığı görülmektedir.

3.6.2. Tuğla

İncelenen Hokand şehri yapılarında inşa ve süsleme malzemesi olarak en sık kullanılan malzemenin tuğla olduğu tespit edilmiştir. İnşa malzemesi olarak kullanılan tuğla beden duvarlarında yatay ve dikey dizilimle kullanılmıştır. Tuğla dış cephelerde duvar örgülerinin yanı sıra taç kapılarda, kemerlerde, saçaklarda, pencere alınlıklarında, örtü sisteminde ve minarelerde kullanılmıştır. Kimi yapılarda zeminde taş malzeme kullanılmış olup üzerine tuğla örgülerle beden duvarı oluşturulmuştur. Taş ve tuğlanın beden duvarlarında birlikte kullanıldığı yapı örnekleri Tarokçılık Hamamı ve Chamach Buva Türbesi'dir.

Konumuz dâhilinde incelemiş olduğumuz yapıların tamamında tuğla malzemenin yoğun bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Bu durumun en önemli sebepleri bölgesel ve coğrafi faktörlerdir. Bölgede tuğla imalat yerlerinin yeterince var olması ve maliyetlerinin taşa göre daha düşük olması tuğla malzemenin kullanımını arttırmıştır. Hokand'ın yanı sıra Semerkant, Buhara ve Hive yapılarında da tuğla malzemenin ağırlıklı olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu durum, Türkistan (Orta Asya) sanatının karakteristik özelliğini yansıtmaktadır⁴⁴².

3.6.3. Ahşap

İncelenen yapılarda tuğla malzemedan sonra en sık karşılaşılan malzeme türünün ahşap olduğu tespit edilmiştir. Ahşap malzemenin kapı ve pencere kanatlarında, sütunlarda, revaklı bölümlerde ve üst örtüde yoğun bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Yapıların bitkisel ve geometrik süslemeli ahşap kapıları dikkat çekici niteliktedir. Kapı kanatlarında yuvarlak satırlı oyma, çift katlı oyma, düz satırlı oyma ve kabartmalı künde kari teknikleri görülmektedir. Hokand şehrinde yer alan Cuma Cami Mescidi, Hacıbek, Dasturhançı, Zimbardor ve Huncun Medreselerinin mescitlerinde ahşap malzeme yoğun olarak kullanılmıştır. Bölgede marangozluk ve ahşap oyma sanatı oldukça ileri seviyededir. Özellikle Hiveli ahşap ustalarının ünü Türkistan'a yayılmıştır⁴⁴³. Hokand yapılarının inşa

⁴⁴² G. A. Puğaçenkova, *Termez, Şahrisabz, Hiva* (Moskva: 1976) 109-111.

⁴⁴³ Abdulla Boltaev, *Hiva Arhitektura Koidaları* (Taşkent: 2013) 43.

ve onarımında çevre bölgelerden marangoz ve ahşap ustalarının davet edilmiş olması da bu durumu kanıtlar niteliktedir.

3.6.4. Çini ve Seramik

İncelenen yapılar içerisinde çini malzeme kullanımının dikkat çekici boyutta olduğu görülmektedir. Çini malzeme özellikle yapıların giriş cephelerinde yoğun olarak kullanılmıştır. İncelenen yapılar içerisinde Hudayar Han Sarayı'nda, Cuma Cami minaresinde, Hacıbek, Narbuta Biy, Zimbardor Medreselerinde, Eşonbuva ve Tarokçılık Hamamlarında, Dahma-i Şahan ve Madari Han Türbelerinde çini malzeme oldukça yaygındır. İncelenen çinilerde sırlı tuğla, mozaik, renkli sır tekniği ve seramiklerle karşılaşmaktadır. Yapılarda yer alan çiniler süsleme başlığı altında değerlendirilmiştir.

3.6.5. Mermer

İncelenen yapılar içerisinde mermer malzeme kullanımı oldukça azdır. Genellikle mermer malzemenin duvar kaplamalarında, zemin döşemelerinde ve sonradan taş kapılara eklenen levha kitabelerde olduğu tespit edilmiştir. Mermer malzeme Zimbardor Medresesi'nin kuzey giriş kapısında, Chamach Buva Türbesi'nin dış beden duvarı ile zemin kaplamasında ve Eşonbuva Hamamı'nın sıcaklık bölümünde zemin ve duvar kaplaması olarak görülmektedir. Malzeme yapısına bakıldığında mermerlerin onarımlar sonrasında yapılara eklendiği anlaşılmaktadır.

3.6.6. Alçı

İncelenen yapılarda alçı malzemenin taş kapılarda, mihraplarda, mescitlerin duvarlarındaki niş, pano, bordür ve diğer yapı odalarının iç cephelerinde, pencere şebekelerinde, kubbeye geçiş öğelerinde ve kitabelerde yer aldığı görülmektedir. Çalışma kapsamında Dahma-i Şahan Türbesi'nin onarım kitabesinde, Madari Han Türbesi'nin taş kapısında, Hudayar Han Sarayı'nın kabulhane, bekleme salonu ve taht odası başta olmak üzere diğer yapıların genellikle iç kısımlarında alçı malzemenin kullanımı dikkat çekmektedir. Tüm yapıların iç kısımlarında beden duvarlarının alçı ile sıvalı olduğu tespit edilmiştir.

3.7. Süsleme

Hokand şehri yapılarında bezemenin görüldüğü yerler; taş kapılar, pencere alınlıkları, kapı ve pencere kanatları, minareler, revaklar ve kirişli tavan gibi öğelerin yanı sıra dış

cephes ve iç mekân duvarlarıdır. Taş, tuğla, ahşap, alçı, çini ve kalemîşi gibi farklı malzemeler ile meydana getirilen kompozisyonlar süsleme başlığı altında yapı grupları şeklinde ele alınarak değerlendirilmiştir.

Çalışma kapsamında incelenen Cuma Camisi'nde süsleme bakımından cephelerde sadelik görülür iken, ahşap malzemelerde zengin süslemelerin olduğu tespit edilmiştir. Bitkisel ve geometrik bezemelerin işlendiği kirişli tavanda kalemîşi süslemelerin yoğunluğu dikkat çekmektedir. Bitkisel süslemeler yoğun olarak sütun gövdesi, sütun başlıkları ve kirişli tavanda kıvrık dal, yaprak, lale ve gül motifleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kıvrık çizgilerin birbirine geçerek oluşturduğu geometrik süslemeler mezhep mihraplarının ön bölümünde yoğunluk kazanmaktadır.

Medreseler genel olarak süsleme bakımından sade bir görünüme sahiptir. Medrese cephelerinde sadelik hâkimken, mescit bölümlerinde ahşap malzemelerde zengin süslemelerin olduğu tespit edilmiştir. Bitkisel ve geometrik süslemeler yoğun olarak sütun gövdesi ve başlıkları ile kirişli tavanda karşımıza çıkmaktadır. Kalemîşi süslemeler özellikle mescitlerin kirişli tavanında yoğun olarak görülmektedir. Dasturhançi Medresesi'nin mescit bölümünde yer alan sütun ve kirişli tavanda kalemîşi bitkisel ve geometrik süslemeler bulunmaktadır. Hacıbek Medresesi'nin taç kapı sütuncesi ve giriş kapısı bitkisel süslemelerle bezenmiştir. Mescit bölümünde ise kalemîşi süslemeler yoğunluk kazanmıştır. Sahibzade Miyan Hazretleri Medresesi'nin ahşap giriş kapısında ve giriş eyvanının kubbeye geçiş öğelerinde bitkisel bezemeler görülmektedir. Ayrıca mescit bölümünün kubbeye geçişlerinde bitkisel süslemeler hâkimdir. Narbuta Biy Medresesi'nin taç kapısında yer alan sütunce kaidesinde bitkisel süslemeler bulunmaktadır. Mescit bölümünde ise mihrap üç yönden bitkisel ve geometrik bezemelerle süslenmiş olup kubbe içleri kalemîşi bitkisel motiflerle hareketlendirilmiştir. Zimbardor Medresesi mescit mihrabında ve kirişli tavanında kalemîşi süslemeler görülmektedir.

Çalışma kapsamındaki Hacıbek, Narbuta Biy ve Zimbardor Medreselerinde çini süslemeler kullanılmıştır. Hacıbek Medresesi'nin taç kapısı boyunca uzanan minare gövdesinde ve giriş açıklığının sivri kemer alınlığında çini mozik kaplamaların yer aldığı görülmektedir. Giriş kapısının üzerinde yer alan sivri kemerli pencere açıklığının etrafı ise üç yönden çiniler ile bezenmiştir. Çiniler üzerinde altı kollu yıldız motifleri ile

geometrik süslemeler oluşturulmuştur. Narbuta Biy Medresesi'nin giriş cephesindeki çini süslemeler dikkat çekicidir. Çini süslemeler taç kapıda ve sivri kemer alınlıklarında yoğunluk kazanmıştır. Çiniler içerisinde bitkisel motifler yoğunluktayken yer yer geometrik motiflere de rastlanılmaktadır. Zimbardor Medresesi'nin kuzey cephesinde yer alan giriş açıklığının etrafı üç yönden bitkisel motifli çiniler ile kaplanmıştır.

İncelenen türbelerin süsleme bakımından oldukça sade olduğu tespit edilmiştir. Süsleme bakımından duvarlarda sadelik görülür iken, ahşap malzemelerde zengin süslemelerin olduğu görülmektedir. Bitkisel süslemeler kapı kanatları, kubbeye geçiş öğeleri ve kirişli tavanda yoğun olarak karşımıza çıkmaktadır. Dahma-i Şahan Türbesi'nin taç kapı ve mescit kapı kanatlarında ahşap oyma tekniğiyle iç içe geçmiş dalların oluşturduğu bitkisel süslemeler hâkimdir. Dahma-i Şahan Türbesi mescidinin giriş açıklığının doğu ve batısında yer alan kartuşlardaki vazo içerisinde, kubbeye geçiş öğelerinde ve kubbe karnında kıvrık dalların birbirine geçerek oluşturduğu bitkisel motifler yer almaktadır. Mescidin kirişli tavanında da kalem işi süslemelerin yer aldığı görülmektedir. Madari Han Türbesi'nin kubbe kasnağı iki sıra halinde bitkisel süslemelerle bezenmiştir. Şah Selim Halife Türbesi'nin ahşap kapı kanatlarında oyma tekniğiyle oluşturulmuş bitkisel süslemeler görülmektedir.

Geometrik süslemeler yoğun olarak taç kapı, kirişli tavan ve kubbe gibi unsurlar üzerinde madalyon, geometrik bezeme, çarkıfelek ve gülbezek olarak karşımıza çıkmaktadır. Çarkıfelek, madalyon ve gülbezek motifleri Madari Han Türbesi'nin kubbe karnında yer almaktadır. Geometrik bezemeler, Madari Han Türbesi'nin kubbe karnında, Dahma-i Şahan Türbesi'nin ise mescit kapısı alınlığında ve kirişli tavanda karşımıza çıkmaktadır. Mescit kapısının sivri kemer alınlığında sekiz kollu yıldız motifleri görülmektedir.

Madari Han ve Dahma-i Şahan Türbelerinin taç kapıları ile kubbelerinde çini süslemeler görülmektedir. Çiniler üzerinde yıldız motifleri ve geometrik bezemeler yoğunluk kazanmaktadır.

İncelenen hamamların süsleme bakımından oldukça sade olduğu tespit edilmiştir. Süslemeler genelde taç kapı ve hamamın iç beden duvarlarında yoğunlaşmaktadır. Eşonbuva Hamamı'nın taç kapısı ve sivri kemerli pencerelerinde çiniler görülmektedir. Taç kapı çinilerinde kıvrık dalların oluşturduğu bitkisel motiflerle karşılaşmaktadır. Tarokçılık Hamamı'nın dış kubbe ve iç cephe duvarlarında dekor amaçlı renkli

fayansların kullanıldığı görülmektedir. Baciniler üzerinde ise bitkisel motifler yer almaktadır.

İncelenen Hudayarhan Sarayı'nda süslemenin dikkat çekici boyutta olduğu söylenebilir. Süslemeler genellikle taç kapı ve taç kapının bulunduğu cephede, giriş eyvanı içerisinde, bekleme, selamhane ve kabul salonu (körünüşhane), divanhane, kirişli tavan ve ahşap kapılarda yoğun olarak görülmektedir. Taç kapının yer aldığı doğu cephe tamamen çinilerle kaplanmıştır. Çiniler üzerinde bitkisel ve geometrik süslemelere yer verilmiştir. Cephe duvarı zeminden yaklaşık bir metre yüksekliğe kadar dairesel halkaların birbirine geçirilerek oluşturulduğu geometrik çini süslemelerle kaplanmış olup ortalarında altı kollu yıldız motifleri bulunmaktadır. Taç kapıdaki sivri kemerin iç alınlığında ve cephedeki sağır sivri kemerlerde kırık çizgilerin birbirine geçerek oluşturduğu geometrik süslemelerle karşılaşılmaktadır. Cephede yer alan kuleler üzerinde bitkisel süslemeler içerisine alınmış kufi yazılar dikkat çekmektedir. Bekleme salonunun duvarları zeminden bir metre yüksekliğe kadar çinilerle kaplanmıştır. Taç kapının yer aldığı cephenin tamamen çiniler ile bezenmiş olması Semerkat'taki Şah-ı Zinde yapı topluluğundaki cephe süslemelerini akıllara getirmektedir. Bitkisel, geometrik ve kalem işi süslemeler yoğun olarak ahşap kapılarda, giriş eyvanı kubbesinde, sütun ve kirişli tavanlarda, sivri kemer alınlıklarında, bekleme, selamhane ve kabul salonlarında görülmektedir. Taç kapının çift kanatlı ahşap kapısı kare ve dikdörtgen formlu panolara ayrılmış olup içerisi oyma tekniği kullanılarak bitkisel motiflerle hareketlendirilmiştir. Giriş eyvanının kubbe karnında ve kubbeye geçiş ögesi tromplarda kıvrık dalların birbirine geçerek oluşturduğu bitkisel süslemeler görülmektedir. Avluya açılan sivri kemerli açıklığın alınlığında beş ve on iki kollu yıldız motiflerinin oluşturduğu geometrik süslemeler bulunmaktadır. Açıklığın doğu ve batısında yer alan vazo içerisinden çıkan kıvrık dallı kalem işi süslemeler görülmektedir. Ayrıca tromplar üzerinde düzlem üçgenli kuşak içerisinde de kalem işi süslemeler hâkimdir. Birinci avlu etrafını çevreleyen revaklı bölümün cephe duvarlarındaki sağır sivri kemerler üç yönden geometrik ve bitkisel süslemelerle kuşatılmıştır. Bekleme salonunun iç duvarları alçı malzeme kullanılarak panolara ayrılmış olup bitkisel ve geometrik süslemelerle bezenmiştir. Kirişli tavanın kenarları mukarnas dolgularla çevrelenmiş olup tavan kalem işi süslemelerle hareketlendirilmiştir. Sarayda görülen kabul salonlarının içerisi alçı malzeme ile panolara ayrılmıştır. Panoların

içerisi bitkisel süslemeler ile bezenmiştir. Üst örtü ise kalem işi süslemelerle hareketlendirilmiştir.

İncelenen yapılarda mimari estetik açısından mukarnas olgusu göze çarpmaktadır. Mukarnasın ne zaman ortaya çıktığı hakkında kesin bilgiler olmasa da XI. yy'dan sonra İslam mimarisinde doğudan batıya aktarıldığı anlaşılmaktadır⁴⁴⁴. Mukarnas kubbelerde, tonozlarda, mihrap nişleri ve portallarda kullanılmıştır. Timur devrinde gelişim gösteren mukarnaslar dış kubbelerde kornişler olarak kullanılmış olup kubbe içlerinde de yer almaktadır⁴⁴⁵. Muhtemelen bu etki sebebiyle Narbuta Biy Medresesi ve Madari Han Türbesi'nin dış kubbelerinde mukarnas kornişlerle karşılaşılmaktadır.

3.8. Mimari Öğeler

3.8.1. Taç Kapılar

Taç kapı veya portal olarak adlandırılan cümle kapısı⁴⁴⁶ çeşitli dönemlerde dış mekânın en belirgin kütlesi olarak tasarlanmıştır. Türk-İslam sanatında “medhal-i reîsî”, “serder” veya “pîştâk” olarak adlandırılan büyük boyutlu taç kapı tasarımları Karahanlı yapılarıyla birlikte bir düzen şemasını alarak Türklerin yayıldığı bölgelerde de bu düzen şemasını koruduğu bilinmektedir. Taç kapı geleneği Mâverâünnehir, Büyük Selçuklu, Harzemşahlar ve Timurlu mimarilerinde görülmektedir⁴⁴⁷. Hokand şehrinde inşa edilen mimari yapıların da plan özellikleri bakımından Timurlu mimarisinden etkilendiği aşikârdır. Bu durumun görkemli bir şekilde tasarlanan taç kapılara da yansıdığı görülmektedir. Hokand şehri yapılarında genel olarak taç kapıların dışa doğru çıkıntılı ve beden duvarlarından yüksek tutulduğu tespit edilmiştir. Taç kapıların dışa doğru çıkıntılı ve yüksek tarzda inşa edilmesi şekil itibarıyla Anadolu Selçuklu taç kapılarını akıllara getirmektedir. Hokand şehri yapılarında beden duvarından taşkın, dışa doğru çıkıntılı taç kapı örneklerine Hudayar Han Sarayı'nda, Dasturhançı, Sahibzade Miyan Hazretleri, Hacıbek, Zimbardor, Hurcun ve Narbuta Biy Medreselerinde, Dahma-i Şahan, Madari Han Türbelerinde ve Eşonbuva Hamamı'nda rastlanılmaktadır. Bu taç kapılar çeşitli

⁴⁴⁴ Ayla Ödekan, *Osmanlı Öncesi Anadolu Türk Mimarisinde Mukarnaslı Portal Örtüleri* (İstanbul: İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi, 1977), 13-16.

⁴⁴⁵ Lisa Golombek, Donald Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, 107.

⁴⁴⁶ Anadolu sanatında genellikle XII.-XIV. yüzyıl yapılarında taç kapı terimi yaygın olarak kullanılırken Osmanlı dönemi yapılarında cümle kapısı terimi olarak adlandırıldığı bilinmektedir. (bkz. Ayla Ödekan, “Cümle Kapısı”, 115-116.)

⁴⁴⁷ Ödekan, “Cümle Kapısı”, 115-116.

onarım geçirmiş olmalarına rağmen özgünlüğünü koruyarak günümüze kadar ulaşabilmişlerdir.

3.8.2. Mihraplar

Birçok onarım geçirerek günümüze ulaşan mihraplar Cuma Cami, Dasturhançi, Hacıbek, Narbuta Biy, Sahibzade Miyan (Ahad) Hazretleri ve Zimbardor Medreseleriyle Dahma-i Şahan Türbesi'nin mescitlerinde yer alan mihraplardır.

Cuma Cami'nin batı duvarının ortasında sivri kemer nişi içerisine alınmış dört mezhep mihrabı bulunmaktadır. Alçı ile sıvalı mihrap nişleri üç yönden tek sıra silme ile hareketlendirilmiştir.

Medrese mescidinin sade görünümlü mihraplarında niş yönünden farklılıklar tespit edilmiştir. Dasturhançi Medrese mescidinin kışlık bölüm mihrabı sade iken yazlık mihrap nişinde istiridye motifi yer almaktadır. Sahibzade Miyan Hazretleri Medrese mescidinin sivri kemer nişi içerisinde yer alan mihrap üç sıra mukarnas dolgulu kavsaraya sahip olup istiridye kabuğu motifi ile nihayetlenmektedir. Mihrap üç yönden oval silme ile kuşatılmış ve etrafı bitkisel motiflerle bezenmiştir. Hacıbek Medresesi mescit mihrabı harime doğru hafif çıkıntılı olup mihrap nişi beş sıra mukarnas dolgulu kavsaraya sahiptir. Mihrap üç yönden kuşatılan profilli silmelerle çevrelenmiştir. Narbuta Biy Medrese mescit mihrabı beş sıra mukarnas dolgulu kavsaraya sahiptir. Mihrap nişinin doğu ve batısında dikdörtgen çerçeve içerisine alınmış birer adet sivri kemerli sağır niş yer almaktadır. Sağır nişler, kare görünümlü olup ortası yıldızvari sekiz kollu çiçek motifleri ile bezenmiştir. Sivri kemerlerin üzeri ise bitkisel motiflerle kaplanmıştır. Mihrap nişinin üstünde dikdörtgen çerçeve içerisinde siyah zemin üzerine sarı renk ile işlenmiş kufi yazı dikkat çekmektedir. Zimbardor Medresesi mescit mihrabı on bir sıra mukarnas dolgulu kavsaraya sahiptir. Sivri kemer nişinin alınlığı geometrik süslemelerle bezenmiştir. Ayrıca mihrap nişi üç yönden kufi yazı ile kuşatılmıştır. Dahma-i Şahan Türbesi'nin mescidinde yer alan mihrap üç sıra mukarnas dolgulu kavsaraya sahiptir. Mukarnas dolgulu kavsara istiridye kabuğu motifiyle nihayetlenmektedir. Mihrap nişini çevreleyen silindirik gövdeli bordürler iki yanda bulunan kaidelere oturmaktadır. Mihrapların genellikle alçı ile sıvandığı tespit edilmiştir.

3.8.3. Minareler

İncelenen yapılar içerisinde 3 adet minare tespit edilmiştir. Bu minareler Cuma Cami, Sahibzade Miyan (Ahad) Hazretleri ve Zimbardor Medresesi mescitlerinde bulunmaktadır. Cuma Cami ve Sahibzade Miyan (Ahad) Hazretleri mescit minarelerinin yapılara sonradan eklendiği tespit edilmiştir. Çalışma kapsamındaki minareler silindirik bir şekilde yukarıya doğru daralan gövdeye sahip olup şerefe ve külah kısmından meydana gelmektedir. Cuma Cami ve Sahibzade Miyan (Ahad) Hazretleri minareleri yapılardan bağımsız bir şekilde inşa edilmişken Zimbardor minaresi mescit duvarına bitişik inşa edilmiştir. Minarelerde tuğla, seramik ve sırlı tuğla (çini) ile karşılaşmaktadır. Tuğlanın inşa malzemesi olarak, seramik ve çinilerin ise süsleme amaçlı kullanıldığı tespit edilmiştir. Minarelerin yükseklikleri göz önünde bulundurulduğunda ezan okunmasının yanı sıra buranın gözetleme kulesi olarak da inşa edildiği düşünülmektedir. Silindirik bir şekilde yukarıya doğru daralan minareler formları bakımından Buhara ve Hive’de inşa edilen minareleri hatırlatmaktadır. Hive’de Mescidi Cuma Cami minaresi ve Buhara’da Kalan (Kelan) Minaresi⁴⁴⁸ benzer örnekler olarak verilebilir.

3.8.4. Kapılar

Bu başlık altında yapılara ve iç mekânlara girişi sağlayan kapı kantları ele alınmıştır. Çalışma kapsamında onarım geçirmiş olmalarına rağmen özgün halini koruyarak günümüze ulaşabilen ahşap kapı kanatları Dahma-i Şahan ve Şah Selim Halife Türbeleri, Hudayar Han Sarayı ve Sahibzade Miyan Hazretleri Medresesi yapılarında mevcuttur. Diğer yapıların kapıları ise orijinalliğini koruyamamıştır.

3.8.5. Pencereleler

İncelenen yapılarda aydınlatma veya havalandırmanın; alt pencereler, üst pencereler, mazgal pencereler, aydınlık köşkleri ve ışıklandırma aracılığıyla sağlandığı görülmektedir.

İncelenen Cuma Camisi’nde dikdörtgen formlu ve sivri kemerli pencere unsurlarıyla karşılaşmaktadır. Dikdörtgen formlu pencereler yapının batı cephesinde ve aydınlık

⁴⁴⁸ Ramazanoğlu, *Orta Asya’da Türk Mimarisi*, 205.

köşklerinde yer almaktadır. Sivri kemerli pencereler ise kışlık bölüme giriş kapılarının üzerinde bulunmaktadır.

Medreselerde mazgal pencereler, aydınlık feneri ve sivri kemerli pencerelerle karşılaşmaktadır. Genel olarak öğrenci hücrelerinde mazgal pencereler ve aydınlık feneri yer alırken giriş kapısının üzerinde sivri kemerli pencerelere yer verilmiştir.

İncelenen hamamlarda dikdörtgen formlu büyük pencereler ile tepe ışıklıkları olduğu tespit edilmiştir. Dikdörtgen formlu pencereler soyunmalık ve soğukluk bölümlerinde bulunmaktadır. Bu pencerelerin onarımlar sonrasında açılmış olması muhtemeldir. Çünkü mahremiyet unsuru nedeniyle hamamlarda çok büyük pencerelerin yapılması uygun değildir. Genellikle hamamların aydınlatılması üst örtüdeki açıklıklardan sağlanmaktadır. Tepe ışıklıkları hamamın sıcaklık ve halvet hücrelerinde görülmektedir.

Türbelerde sivri kemerli ve yuvarlak kemerli pencere unsurlarıyla karşılaşmıştır. Sivri kemerli pencere Chamach Buva Türbesi'nde, yuvarlak kemerli pencere ise Şah Selim Halife Türbesi'nde bulunmaktadır.

İncelenen sarayda dikdörtgen formlu ve sivri kemerli pencereler ile karşılaşmaktadır. Dikdörtgen formlu pencereler mescit ve ilmî işler odalarının bazılarında görülürken diğerlerinde sivri kemerli pencere açıklığı görülmektedir. Dikdörtgen formlu pencerelerin onarım sonrasında genişletildiği düşünülmektedir. Taç kapı giriş eyvanı kubbesinde yer alan altı adet sivri kemerli açıklıkla içerisi aydınlatılmaktadır.

3.9. Kitabeler

Çalışma kapsamında incelenen yapılarda yer alan çeşitli kitabelerin günümüze ulaştığı tespit edilmiştir. Bu kitabeler arasında; yapının inşa ve onarım tarihi, banisi, mimarı veya ustası hakkında bilgi verenlerin yanı sıra âyet-i kerîme, hadis-i şerif, methiye, mersiye ve dua içerikli kitabeler de bulunmaktadır. Mimari yapıların inşa tarihi ve onarımı hakkında bilgi veren iki adet kitabe ile karşılaşmaktadır. Bu kitabelerden biri Hudayar Han Sarayı'nın banisi ve tarihi hakkında bilgi verirken diğeri Dahma-i Şahan Türbesi'nin onarımı hakkında bilgiler vermektedir. Sahibzade Miyan Hazretleri Medresesi'nde yer alan kitabede sadece yapı isminin yazılı olması sebebiyle kitabenin daha sonraki dönemlerde yazıldığı düşünülmektedir. Ayet-i kerîme, hadis-i şerif ve dua içeriğine sahip yazı kuşaklı kitabelerin Narbuta Biy Medresesi'nde, Zimbardor Medresesi mihrabında ve Hudayar Han Sarayı'nda olduğu tespit edilmiştir. Methiye ve mersiye tarzında yazılmış

yazı kuşakları Dahma-i Şahan ve Şah Selim Halife Türbelerinin ahşap kapılarında karşımıza çıkmaktadır.

3.10. Mimar ve Sanatçılar

Çalışma kapsamında yer alan yapıların mimarları hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Araştırma neticesinde imar faaliyetleri içerisinde ismi ön plana çıkan önemli sanatçılara rastlanılmıştır. İsmi geçen mimar ve sanatçıların görev aldıkları yapılar şunlardır;

Cuma Cami Mescidi'nin inşasını dönemin büyük baş mimarlarından Molla Hudayar Istravsaniy-Mahvi yönetmiştir⁴⁴⁹. Çalpak Medresesi, Bozor adında bir mimar tarafından yönetilen ustalarca inşa edilmiştir⁴⁵⁰. Narbuta Biy Medresesi inşasında Mimar Abdolvaseb'in önerileriyle Neccar Muhammed Emin, Sırcı Kemaleddin, Mühendis Muhammed Emin, Buharalı Muhammed Salih ve Kasım gibi ustalar çalışmıştır⁴⁵¹. Sahibzade Miyan Hazretleri Medresesi'nin ahşap kapı kanatları üzerinde marangoz İskender hoca ismi yazılıdır⁴⁵². Zimbardor Medresesi'nin inşası dönemin ünlü mimarı Molla Hudayar Mahvi tarafından yönetilmiştir⁴⁵³. Dahma-i Şahan Türbesi, hanlığın tanınmış iki usta mimarı Muhammed Kuzi ve Muhammed İsa'nın önderliğinde tamamlanmıştır⁴⁵⁴. Dahma-i Şahan Türbesi'nde ahşap ustası olarak da Muhammed İsa Merginânî çalışmıştır⁴⁵⁵. Madari Han Türbesi'nde usta ismi olarak Ameli Molla Utanbek Okeri geçmektedir⁴⁵⁶. Şah Selim Halife Türbesi'nde, ustası olan "Kencahoca Kaşgariy" ismi ahşap kapının üst lentosuna kazınmıştır⁴⁵⁷. Hudayar Han Sarayı inşası için Hokand ve Buhara'dan birçok usta davet edilmiştir. Baş usta Mimar Mir Ubayydulla rehberliğinde yerel ustalardan Molla Suyarkul, Buhara'dan Salih Hoca, nakkaş Fazıl Hoca, Sufi Yuldaş gibi ustaların yanı sıra birçok işçinin de inşa çalışmasında yer aldığı bilinmektedir⁴⁵⁸. Ayrıca sarayın kule yapımında Azamat Domullo, İsavoy Mahzum, Molla Sayidkuli ve

⁴⁴⁹ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 44.

⁴⁵⁰ Karimov, *Kısmen va Tolik Saklanib Kolgan Yadgorliklar*, 57.

⁴⁵¹ Karimov, *Kısmen va Tolik Saklanib Kolgan Yadgorliklar*, 52.

⁴⁵² Çev: Prof. Dr. Ozan Yılmaz.

⁴⁵³ Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 71. (Bkz. Karimov, *Kısmen va Tolik Saklanib Kolgan Yadgorliklar*, 58.)

⁴⁵⁴ *Arhitekturnaya Eligrafika Uzbekistana Fergana*, 46.

⁴⁵⁵ Çev: Dr. Öğretim Üyesi Muhammed İbrahim Yıldırım.

⁴⁵⁶ Bkz. *Arhitekturnaya Eligrafika Uzbekistana Fergana*, 92., Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 447., Azimov, *Fargana Vodiysining Arhitektura Yadgorliklari*, 30., Bobobekov, *Kokon Tarihi*, 229., Bababekov vd., *Kokand 2000*, 296.

⁴⁵⁷ Çev: Dr. Öğretim Üyesi Muhammed İbrahim Yıldırım (Bkz. *Arhitekturnaya Eligrafika Uzbekistana Fergana*, 197.)

⁴⁵⁸ Azimov, *Fargana Vodiysining Arhitektura Yadgorliklari*, 22. (Bkz. Bobobekov, *Kokon Tarihi*, 211.)

Molla Suyarkul gibi usta isimleri geçmektedir.⁴⁵⁹ Sarayda ahşap ustası Muhammed Niyaz Pangazi çalışmıştır⁴⁶⁰. Mozaik ustası olarak Muhammed Alim Serahsi ve usta Muhammed Kemal oğlu çalışmıştır⁴⁶¹.

Sarayın onarım işleri 1980 yılından itibaren Özel Fergana Bilim, Onarım ve Üretim Atölyesi tarafından yürütülmüştür. Sarayın ağaç oymacılığı ve restorasyon işlemlerinde Kadirhan Haydarov, Haşimhan Nişanov, nakış ve sırlı süsleme işlemlerinde Seyyid Ahmed Mahmudov, Şukurhan Mahmudov, Orinbay Mirhanov, Akramcan İsmailov, tuğla döşeme (tezhip) işlemlerinde Muhammedcan Saripov, çini süslemelerinde Samincan Muydinov, Akramcan Kasimov gibi ustalar çalışmıştır⁴⁶².

Çalışma kapsamında tespit edilen mimar ve sanatçı isimleri birincil kaynaklar ve yapılar üzerinde yer alan usta imzalarından öğrenilmiştir. Yapılarda yerel sanatçıların yanı sıra çevre bölgelerden gelen ustaların da çalıştığı görülmektedir. Narbuta Biy Medresesi'nin mescit mihrabı üzerinde Mimar Buharalı Nemmâs el-Âmir Sâlih İbn-i Muhammed Şerif, Dahma-i Şahan Türbesi'nin mescit kapısı pervazında Muhammed İsa Merginânî, Hudayar Han Sarayı'nda Muhammed Alim Serahsi⁴⁶³ gibi isimlerin geçmesi ustaların çevre bölgelerden geldiğini kanıtlar niteliktedir. Çünkü ustalar yapılara isimlerinin yanı sıra nereli olduklarını da işlemişlerdir. Bazı sanatçıların birden fazla yapı üzerinde çalıştığı görülmektedir. Örneğin; Cuma Cami Mescidi ve Zimbardor Medresesi inşası ünlü mimar Molla Hudayar Mahvi tarafından yönetilmiştir. Çevre bölgelerden gelen ustaların farklı zamanlarda farklı yapıların inşa ve onarımı için davet edilmiş olması hanlıkta düzenli bir mimarlık teşkilatının olduğunu düşündürmektedir. Bu durum hükümdarların veya devletin önde gelen isimlerinin çevre bölgelerden gelen ustalara istedikleri zaman ulaşabildiklerini de göstermektedir.

⁴⁵⁹ Hokandiy, *Hudoyarhon Ordasi*, 38.

⁴⁶⁰ *Arhitekturnaya Eligrafika Uzbekistana Fergana*, 140.

⁴⁶¹ Dr. Öğr. Üyesi Muhammed İbrahim Yıldırım.

⁴⁶² *Arhitekturnaya Eligrafika Uzbekistana Fergana*, 178-179.

⁴⁶³ Serahsi: İran ve Türkmenistan sınırında yer alan bir ilçedir.

Tablo 3.7. Hokand şehrindeki yapıların banisi, mimar ve sanatçıları

Yapının Adı	Yeri	Tarihi	Banisi	Mimar/Mühendis	Taş Ustası	Ahşap Ustası	Çini/Nakış/Sir ve Mozaik Ustaları	Ustalar
Cuma Mescidi	Hokand Merkezi Hamza Caddesi	19. yy'ın başları	Emir Ömer Han	Molla Hudayar İstravsaniy-Mahvi				
Çalpak Medresesi	Novvaylık Meydanı Cembul Caddesi	H. 1259 M.1844	Carkin Ayim (Hâkim Ayim)	Bozor				
Narbuta Biy Medresesi	On ikinci mahalle yeni çarşı caddesi üzerinde	(1750-1799) (1770-1798)	Narbuta Biy ve Alim Han	Mühendis Muhammed Emin		Neccar Muhammed Emin	Sırcı Kemaleddin	Buharalı Muhammed Salih ve Kasım. Mimar Buharalı Nemmâs el-Âmir Sâlih İbn-i Muhammed Şerif
Sahibzade Miyan (Ahad) Hazretleri	Ozbekistan ellinci caddesi üzerinde	H. 1248 (M. 1832) (1862-1869)	Muhammed Ali Han ve Miyan Fazl Ahad Sahibzada Kalan			Marangoz Iskender hoca		
Zimbardor Medresesi	İsfara meydanı Emir Ömerhan ile Bog'ibo'ston caddeleri arası	H. 1243 M. 1827	Muhammed Yusufbek Miton	Molla Hudayar Mahvi				
Dahma-i Şahan Türbesi	Novvaylık Meydanı Cembul Caddesi	H. 1240 M. 1824-25	Muhammed Ali Han	Muhammed Kuzi ve Muhammed İsa		Muhammed İsa Merginani		
Madari Han Türbesi	Novvaylık Meydanı Cembul Caddesi	H. 1240 M. 1824-25	Muhammed Ali Han					Ameli Molla Utanbek Okeri
Şah Selim Halife Türbesi	Hokand Uçkuprik İlçesi Turgak Köyü					Kencahoca Kaşgariy		
Hudayar Han Sarayı	Türkistan Cad.	1865-1873	Seyyid Muhammed Hudayar Han	Mir Ubayydulla	Azamat Domullo, İsavoy Mahzum, Molla Sayidkuli	Muhammed Niyaz Pangazi	-. Muhammed Alim Serahsi ve usta Muhammed Kemal oğlu.-Nakkaş Fazıl.-Seyyid Mâhmûd.	Molla Suyarkul, Salih Hoca, Sufi Yuldaş
1980 yılından itibaren sarayın onarım işlemlerini yapan ustalar.					Muhammedcan Saripov	Kadirhan Haydarov, Haşimhan Nişanov	Samincan Muydinov, Akramcan Kasimov, Seyyid Ahmed Mahmudov, Şukurhan Mahmudov, Orinbay Mirhanov, Akramcan İsmailov	

Kaynak: Argunşah (2023)

SONUÇ

Türkistan’da uzun yıllar hüküm süren Timur Devleti’nin yıkılmasından sonra bölgede her açıdan gerileme dönemi başlamış olup sonrasında ortaya çıkan hanlıklar bölgenin siyasi, ekonomik, ticari ve kültürel hayatında önemli etken haline gelmiştir. Özbekistan coğrafyasının farklı bölgelerinde ilk olarak Buhara ve Hive Hanlığı, sonrasında ise Hokand Hanlığı ortaya çıkmıştır. Şahrüh Biy, Buhara emirliğinin zayıflaması nedeniyle Hocalar’a karşı bölgede 1709’da bağımsızlığını ilan etmiş ve Hokand Hanlığı’nın kurucusu olmuştur. Hokand Hanlığı, Özbekistan’ın Fergana vadisi üzerinde kurulmasından dolayı Fergana Hanlığı olarak da bilinmektedir. Fergana vadisi, verimli arazilere sahip olmasının yanı sıra ticaret yolu güzergâhı üzerinde bulunması sebebiyle konumu bakımından büyük bir öneme sahiptir.

Hokand Hanlığı’nı üç dönem içerisinde incelemek mümkündür. Hanlığın kuruluşu sayılan 1709 yılından, 1800 yılına kadar geçen süre ilk dönem (kuruluş) olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde yönetim birliği sağlanarak ekonomide iyileşmeler olduğu görülmektedir. 1800-1842 yılları arasındaki süre hanlığın gelişme dönemi olup bu dönemde refah seviyesi artmıştır. 1800 yılına kadar hanlıkta “biy” unvanı kullanılırken, Alim Han (1805) ile birlikte “han” unvanı kullanılmaya başlamıştır. Böylece hanlıkta ilk kez “han” unvanını kullanan bir hükümdar olmuş ve kendinden sonra tahta geçenler de bu unvanı kullanmaya devam etmiştir. 1842-1876 yılları arası ise hanlığın duraklama ve çöküş dönemi olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde Buhara ve Hokand Hanlıklarının kendi aralarındaki mücadeleler artmaya başlamıştır. Hokand hanları, hanlığın (1709-1876) kuruluşundan yıkılışına kadar yaklaşık 167 yıllık dönemde iç ve dış mücadeleler ile karşı karşıya kalmıştır.

Hokand şehri 18. yy’ın ilk yarısında hanlığın başkenti olmuştur. Seyhun’un güneyinde bulunan Hokand, jeopolitik konumu bakımından önemli bir şehir merkezi olma özelliğine sahipken bunun yanı sıra ticaret, tarım ve sanatta da önemli ölçüde gelişme göstermiştir.

Hanlar her ne kadar iç ve dış karışıklıklarla mücadele etseler de şehrin sosyal ve kültürel gelişimine katkıda bulunmayı ihmal etmemişler, imar faaliyetlerine büyük önem vermişlerdir. Hokand şehri inşa edilen mimari anıtlarla birlikte kısa sürede bir bilim, kültür ve sanat merkezi konumuna erişmiştir. Şehre hanların yanı sıra hanların eşleri, anneleri ve devletin önde gelen isimlerinin de birçok yapı inşa ettirdiği tespit edilmiştir. Hanların dışında da birçok kişinin şehir ve çevresinde mimari yapılar inşa ettirmiş olmaları onların hayırseverlik yönlerini ortaya koymaktadır.

Çalışma kapsamında, Hokand Hanlığı (1709-1876) dönemi içerisinde başkent Hokand şehrinde inşa edilen mimari yapılar üzerinde durulmuştur. Şehirde bulunan mimari yapılar, arşiv belgeleri, vakfiyeler ve günümüz kaynaklarından hareketle ortaya konulmaya çalışılmıştır. Şehirde 31 cami (mescit), 61 medrese, 10 türbe, 2 hamam, 1 kale, 2 köprü ve 7 saray tespit edilmiştir. Bu mimarilerden 1 cami (mescit), 7 medrese, 4 türbe, 2 hamam ve 1 saray olmak üzere 15 adet yapı günümüze ulaşabilmiştir. Günümüze ulaştığı tespit edilen mimari yapılar içerisinde kaynaklara göre en erken inşa tarihli Mir (Narbuta Biy) Medresesi (1799) olup, son inşa tarihli ise Hudayar Han Sarayı'dır (1870-71). Yapılar içerisinde tamamen orijinal haliyle günümüze ulaşabilen örnek bulunmamaktadır. Mimari yapılar üzerinde birtakım onarım çalışmaları yapılmış olmasına rağmen bu yapıların karakteristik özelliklerini koruduğu görülmektedir. Vakfiye ve dönem kaynaklarından elde edinilen bilgilere göre 30 cami (mescit), 54 medrese, 1 kale, 2 köprü, 6 türbe ve 6 saray olmak üzere 99 adet yapının günümüze ulaşamadığı tespit edilmiştir. Yapıların sayılarına bakıldığında medrese ve camilerin çoğunlukta olması hanların dine ve eğitime önem verdiğini göstermektedir. Ayrıca şehirde medrese sayılarının fazla olması ve hanların tahta çıktıklarında medrese yaptırıyor olmaları medreselerin eğitimin yanı sıra prestij amaçlı inşa ettirildiğini de göstermektedir.

Yapıların plan özellikleri dikkate alındığında eserlerde özellikle medreselerde bölgede uzun yıllar hüküm süren Timurluların mimari üslubunun örnek alındığı görülmektedir. Genel itibarıyla bu yapılar, bazı kaynaklara göre bir külliye tarzını anımsatır olsa da günümüzde manzume olarak ayakta kalmışlardır. Timurlu mimarisinde kullanılan simetrik düzen Hokand medreselerinde de görülmektedir. Medreseler genellikle kare bir avlu etrafına sıralanan iki veya dört eyvanlı plan şemasında tertiplenmektedir. Şehirde tek avlu etrafında sıralanan öğrenci hücrelerinin yanı sıra birden fazla avluya sahip

medreselerin de bulunması avluların alanlara göre ayrıldığını ve her birinde farklı ders içeriklerinin okutulduğunu göstermektedir.

Tespit edilen yapıların inşasında taş, tuğla, mermer ve ahşap malzemenin kullanıldığı görülmektedir. Bölgede taş malzeme temininin zor ve maliyetli olması sebebiyle yapılarda yoğun olarak tuğla malzemenin kullanıldığı görülmektedir. Aynı zamanda bölgede birçok tuğla atölyesinin bulunması ve süslemelerin tuğla malzemelere kolay işlenebilmesi de tuğla malzemenin kullanımını arttıran diğer unsurlardır. Taş ve tuğla malzeme beden duvarlarında, mermer malzeme ise sütun kaidelerinde, hamam zemininde ve duvar kaplamalarında görülmektedir. Yapılar genellikle sade bir biçimde inşa edilmiştir. Süslemeler çoğunlukla taç kapı, mihrap ve kirişli tavanda görülmektedir. Bazı yapıların iç cephe duvarlarında ise alçı malzemeden kartuşlar bulunmaktadır. Kirişli tavanlar yoğun olarak kalemişi bitkisel ve geometrik süslemelerle bezenmiştir. Çini malzemelerle yoğun olarak taç kapının bulunduğu cephelerde ve kubbe dışındaki süslemelerde karşılaşılmaktadır. İşlevsellikleriyle ön plana çıkan yapıların sade ve süslemesiz bir şekilde inşa edilmelerinin iki açıklaması vardır: Birincisi kendi üslubunu yaratma çabasıdır, ikincisi ise Buhara Hanlığı ile devamlı siyasi çatışma içerisinde olan hanlığın ekonomik yönden zayıf olmasıdır.

Hokand şehrinde inşa edilen mimari yapılardan Cuma Cami, Çalpak, Dasturhançi, Hurcun (Hıştin), Hacıbek (Hacıbiy), Medrese-i Mir veya Narbuta Biy, Sahibzade Miyan (Ahad) Hazretleri ve Zimbardor Medreseleri, Dahma-i Şahan, Madari Han, Chamach Buva ve Şah Selim Halife Türbeleri, Eşonbuva ve Tarokçılık Hamamı ile Hudayarhan Sarayı Hokand Hanlığı'nın günümüze ulaşabilen önemli eserleridir.

Türbeler kutsal mekânlar olmaları bakımından diğer yapı gruplarına göre farklılık göstermektedir. Bu yapılar biçimlerinden ziyade amaçlarıyla ön plana çıkmaktadır. Hokand'da han ve yönetim mensuplarının türbelerinin özenle seçilmiş yerlere bilhassa cami ya da mezar yapılarına bitişik olarak inşa edildikleri görülmektedir. Dahma-i Şahan, Madari Han ve Chamach Buva Türbeleri mezarlık bir alan içerisinde yer alırken, Şah Selim Halife Türbesi'nin cami ile bitişik inşa edildiği bilinmektedir. Ancak cami günümüze ulaşamamış olup türbe mezarlık alan içerisinde kalmıştır.

Sonuç olarak, Hokand Hanlığı'nın siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel gelişimin yanı sıra imar faaliyetlerine de oldukça önem verdiği anlaşılmaktadır. Hanlık, Timurlu

mimarisinden esinlenerek kendi üslubunu yaratma çabasına gitmiştir. Ustaların Hokand’a çevre bölgelerden davet edilmesi sebebiyle eserlerde Buhara, Semerkant ve Hive mimarileriyle benzerlik kaçınılmaz olmuştur. Bu yüzden hanlık kendi üslubunu yaratamamıştır. Cami, medrese, türbe, hamam ve saray gibi birbirinden farklı yapı gruplarını bünyesinde barındıran Hokand şehri hanlığın bilim, kültür, sanat ve ticaret merkezi olmuştur.

Çalışmada, Hokand Hanlığı (1709-1876) dönemi içerisinde Hokand şehrindeki imar faaliyetleri sanat tarihi açısından ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. İmar faaliyetlerinin genelde Türk sanatı, özelde ise hanlığın mimarisi içerisindeki yeri belirlenmeye çalışılmıştır. Bunun yanı sıra imar faaliyetlerinin, siyasi, ekonomik, kültürel ve coğrafi dayanakları irdelenmiştir. İncelemelerde hanlık dönemi içerisinde Hokand’da inşa edilen mimari eserlerin birçoğunun günümüze ulaşmadığı tespit edilmiştir. Buradan hareketle Türk sanatına ışık tutan, tarihin izlerini ve mimari değerlerini günümüze aktaran eserlerin gelecek nesillere ulaştırılması ve korunması en önemli vazifelerimizden biri olmalıdır. Yapmış olduğumuz çalışmanın yapılacak olan bilimsel çalışmalara öncülük etmesi ve alandaki çalışmaları desteklemesi temennimizdir.

KAYNAKÇA

- Alpargu, Mehmet. “Türkistan Hanlıkları”. *Türkler*, VIII: 557-605. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Alpargu, Mehmet. “Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türkistan Hanlıkları”. *Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri (5-6 Kasım 2007)*, editör Mehmet Alpargu ve M. Bilal Çelik, 273-284. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Basımevi, 2008.
- Abdikulova, Roza. “Türkistan ve Orta Asya Coğrafyası Üzerine Değerlendirme”. *Turkologiya*. no:1/2, (2007): 100-103.
- Akgündüz, Ahmet. “Hâkim”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 15: 182-183. İstanbul: 1997.
- “Aksakal” (A harfî). *Özbekistan Milly Ensiklopediyasi*.
- Atar, Fahrettin ve Aiitmamat Kariev. “Hokand Hanlığı’ndaki Yargı Kurumları Üzerine Bir Bakış”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*. 28 (2016): 293-305.
- Aslanapa, Oktay. *Türk Sanatı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Altın, Alper. “Türk-İslam Kubbelerinde Çarkıfelek Formları”. *İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Yıllığı-Journal of Art History*. 30 (İstanbul: 2021), 29-80.
- Amid, Hasan. *Ferheng-i Farsi-yi Amid*. Tahran: Emirkebir Yayınları, H.Ş. 1379.
- Arslan, Muhammet. “Anadolu’da Selçuklu Çağı Cami ve Mescit Mimarisi (Plan-Mimari-Süsleme)”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum Atatürk Üniversitesi SBE, 2017.
- Attâr Hokandî, Avaz Muhammed. *Tuhfat’ut Tevârih-i Hânî*. vr. 50a. Rusya Fenler Akademisi Doğu Bilimler Enstitüsü St. Petersburg El Yazmalar Bölümü No: 440.
- Ahsikentî, Molla Seyfeddin ibn Damulla Şah Abbas. *Mecmuât’ut Tevârih*. vr. 10a-b. Kırgız Milli İlimler Akademisi El Yazmalar Bölümü, No: 167.
- Ahmedov, Boriboy. *Ozbekitoning Atokli Tarihşunos Olimlari (Bio- Bibliyoğrafik Malumotnoma)*. Taşkent: Çolpan Neşriyat, 2003.
- Abdurasul oğlu, Abduholik. *Kadimgi Fargona Tarihidan (Hitoy/Çin Manbalarida Fargona Hakida İlk Malumotlar)*. Taşkent: Özbekiston Akademisi Yayınları, 2002.
- Alimov, İbrahimcon. *Kukon Hanligining Madrasa va Maktablari Tarihi*. Toşkent: Özbekiston Respublikası Fanlar Akademiyası “Fan Neşriyatı”, 2014.
- Azimov, İ. *Fargona Vodiysining Arhitektura Yadgorliklari*. Toşkent: Uzbekiston, 1986.
- Azimov, İ. *Arhitekturniyye Pamyatniki Ferganskoy Dolini*. Taşkent: Uzbekistan, 1982.
- Arhitekturnaya Eligrafika Uzbekistana Fergona*. Toşkent: Uzbekistan Today, 2016.
- Budulgan, Seyit Ali. “Rusya’nın Hive Hanlığı’nı İşgali”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, 2019.
- Bobobekov, Haydarbek Nazırbekoviç. *Kokon Tarihi*. Toşkent: “Fan”, 1996.
- Bababekov, H. vd. *Kokand 2000*. Taşkent: Fan va Tehnologiya, 2016.

- Babür, Zahiraddin Muhammed. *Baburname*. nşr. P. Şamsiev, S. Mirzaev, Taşkent: Özbekistan SSSR Fenler Akademisi Yayınları, 1960.
- Bulduk, Üçler. *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi*. Ankara: Berikan yayıncılık 2006.
- Bababekov, Haydarbek N. "Ferghana and the Khanate of Kokand", History of Civilizations Central Asia: Development in Contrast from the Sixteenth to the Mid-Nineteenth Century, Ed. by Chahryar Adleand İrfan Habib, Volume V, Paris: UNESCO Publishing, 2003.
- Bobobekov, Haydarbek. *Kukon Honligining Kiskaça Tarihi*. Taşkent: Fan va Teknologiya Yayınları, 2017.
- Beysembiev, Timur Kasımoviç. *Tarih-i Şahrûhi Kak İstoriçeskiy İstoçnik*. Alma-Ata: İzdatelstvo "Nauka", Kazakhskoy SSR, 1987.
- Barthold, V. V. *İstoria Kulturnoy Jizni Turkestana*. Leningrad: Akademi Nauk SSSR Yayınları, 1927.
- "Bek". *Ozbek Sovet Ensiklopediyasi*, 2:129. (UZSE) Taşkent: Uzbek SSR İlimlar Akademiyasi, Ozbek Sovet Ensiklopediyasi Boş Redaksiyasi, 1972.
- "Biy", *Ozbek Sovet Ensiklopediyasi*, 2:213. (UZSE) Taşkent: Uzbek SSR İlimlar Akademiyasi, Ozbek Sovet Ensiklopediyasi Boş Redaksiyasi, 1972.
- Bababekov, Haydarbek ve Manzurahon Mahsurova. *Arhitekturnıyye Pamyatniki Kokanda*. Taşkent: 2014.
- Boroninna, B. L. *Narodniye Traditsii Arhitekturi Uzbekistana*. Moskva: Gosudarstvennoye İzdatelstvo Arhitekturi i Gradostroitelstva, 1951.
- Boltayev, Abdulla. *Hiva Arhitektura Koidaları*. Taşkent: 2013.
- Cezar, Mustafa. *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*. İstanbul: 1977.
- Corayev, O. "Kukon". *Özbekistan Milliy Ensiklopediyasi*, 11: 205-206.
- Çelik, Muhammed Bilal. "Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı". Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, 2004.
- Çoşkun, Alptekin "Atabeg". *TDV İslam Ansiklopedisi*, 4: 38-40. İstanbul: 1991.
- Çelik, Muhammed Bilal. "1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği". Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, 2009.
- Çoruhlu, Yaşar. "Kapı". *TDV İslam Ansiklopedisi*, 24:341.342. İstanbul: 2001.
- Doğan Orhan ve Erdoğan, Aysel. *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2017.
- Demiralp, Yekta. "Erken Dönem Osmanlı Medreseleri (1300-1500)". Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1997.
- Dubrovitskii, Victor and Bababekov Khaydarbek, "The Rise and Fall of the Kokand Khanate", *In Ferghana Valley: The Heart of Central Asia*, Editör: Frederick S. Starr, New York, 2011. 29-69.

- Eugene, Schuyler. *Turkestan Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara ve Kuldja*. I-II London: 1876.
- Eraliev, Bahtiyar, İkrômiddin Ostônakulov ve Hodirhon Abdulahatov. *Ozbekiston Ziyaratgohlari va Kadamcolari*. Fargona buloyamu birinçi Kitop. Toşkent: Turon Zamin Ziyô, 2014.
- Ebu Abdillâh Şihâbüddin Yakut b. Abdullâh Yakut el-Hamevî, *Kitabu mucemi'l-umran fi'l mustadraki alâ mucemi'l-buldan*. 2: 184. Mısır: Saade Yayınları, 1907.
- Fayzullaev, R. ve Abdulahatov, N. *Muhammad Yusuf Hazin Mergînânî*. Taşkent: Sharq Basımevi, 2013.
- Golden, Peter B. *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, İstanbul: Ötüken Yayıncılık, 2013.
- Golombek, Lisa ve Wilber, Donald. *The Timurid Architecture of Iran and Turan*. Princeton University Press Princeton-New Jersey, 1988.
- Hâkimhon, Muhammed. *Muntahab at-Tavorih (Kukon va Buhara Tarihi, Sayosat va Hotiralar)*, Fars-Tacik dilinden Özbek Türkçesine çev. Şodmon Vohidov, Taşkent: Yangi Asr Avlodi Yay., 2009.
- Hâkimhon, Muhammad. *Muntahab Al -Tavorih*, Yay. Haz. Yayoi Kawahara ve Koichi Haneda, Tokyo: Research Institute For Languages And Cultures Of Asia And Africa, 2009.
- Hâkimhon, Muhammed. *Muntahab at-tavorih*, Özbekçeye çev. Şadmon Vahidov, Taşkent: Yangi Asr Avlodi Yayınları, 2009.
- Hudayarhonzoda. *Ancum at-Tavorih (Tarih Yulduzlari)*. Fars-Tacik Dilinden Özbekçe'ye çev. Ş. Vohidov, Taşkent: 2010.
- Hudayarhonzoda. *Ancum at-Tavariih (Zvezdi İstorii)*, Fars-Tacik Dilinden Rusça'ya çev. Ş. Vohidov, Ş. Elşibaev, Taşkent: Yangi Asr Avlodi Yayınları, 2011.
- Heiranpour, Sepideh. "İran'ın Batısındaki Büyük Selçuklu Dönemi Eserleri". Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2019.
- Hokandiy, Muhammad Yahyahon. *Hudayarhon Ordası "Hokandi Latif Devoni"*. Turkumidan, Hokandi Latif, 2015.
- Hokandiy, Muhammad Yahyahon. *Hudayarhon Ordası "Toldirnlğan Kayta Naşr"*. Vodiy Media Naşriyati, 2021.
- Hokandiy, Muhammad Yahyahon, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*. Toşkent: Movarounnahr, 2018.
- Hayit, Baymirza. *Türkistan (Rusya ile Çin Arasında)*. Ankara: 1975.
- Horoşhin, A. P. *Sbornik Statey Kasayuşihsiya Turkestanskogo Kraya*, A. Tranşeliya, St. Petersburg: Stremiyannaya Tipografyası, 1876.
- Hudayarhan Sarayı (Orta Saray Girişi). Erişim Tarihi: 28.09.2023, <https://www.wdl.org/ru/item/10731/view/1/1/>
- İpşirli, Mehmet. "Beylerbeyi". TDV İslam Ansiklopedisi, 6: 69-74. İstanbul: 1996.
- İbret, İshakhon Töre. *Tarihu Fergana*. Taşkent: Maanaviyat Yayınları, 2005.

- Koç, Dinçer. *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX Yüzyılın İlk Yarısı)*. İstanbul: İdeal Kültür Yay, 2005.
- Kamalova, Zebiniso. “Hüdayar Han Döneminde Hokand Hanlığı (1845-1875)”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Kariev, Aitmat. “Orta Asya’da İslam Yargı Teşkilatı ve İşleyişi (1709-1876) Hokand Hanlığı ve 1865-1928 Rus İşgal Süreci Örneği”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2006.
- Kariev, Aitmat. “Hokand Hanlığı’nın Eğitim Geleneği ve Medreseler”. *Diyanet İlmî Dergi*, 54/3 (2018): 149-166.
- Kenensariyev, T. *The Kyrgyz and Kokand Khanate*. Osh: The Osh State University, 2000.
- Konukçu, Enver. “Hokand Hanlığı”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 18: 215-216. İstanbul 1998.
- Kesik, Muharrem. “Pervâne”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 34: 244. İstanbul: 2007.
- Khoshimov, B. ve M. Mansurova. *Kokand and Handicrafts (texts-photo): photoalbum*. Fergana: 2019.
- Karimov, Islom. *Kisman va Tolik Saklanib Kolgan Yadgorliklar*, İyun 1992.
- Kuran, Aptullah. “Anadolu Selçuklu Ulu Camileri”. *IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyet Semineri Bildirileri (25-26 Nisan 1994)*, 33-34. Konya: 1995.
- Kuran, Aptullah. *Anadolu Medreseleri I*, Ankara: 1969.
- Külünk, Neriman Sena. “Mir İzzetullah’a Göre XIX. Yüzyılın Başında Türkistan: Tercüme ve Tahlil”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2023.
- Köprülü, Orhan F. “Bey”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 6: 11-12. İstanbul: 1992.
- “Kuşbegi” (Q harfi). *Özbekistan Milly Ensiklopediyasi*, 417.
- “Koşbeyi” (Q harfi). *Özbekistan Milly Ensiklopediyasi*, 452.
- Levi, S. C. “The Fergana Valley at the Crossroads of World History: the ride of Khoqand, 1709-1876”. *Journal of Global History*. 2/02 (2007).
- Levi, Scott C. “The Rise and Fall of Khogand (1709-1876)”. *Central Asia in the Global Age (Central Eurasia in Context)*, (Paperback-November 30, 2017).
- Marufov, M. “Özbek Tilinin İzahı Luğati”. C. I, II. Moskova: 1981.
- Matboboyev, B. H. “Kadimgi Farğonaning İlk Orta Asrlar Davri Madaniyati (V-VIII asrlar), Arkeolojik Manbalaraning Tarihiy Tahlili Asosida. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samarkand, 2009.
- Muratov, Abdikerim ve Bekmurza Zulyev. *Fergana Öröönündögu Medreseler*. Bişkek: 2018.
- Magzunî, Ziyâbiddîn Maksım. *Fergana Handarının Tarihi*. çev. Moldo Sabır, O. Sooronov Bişkek: Turar Basımevi, 2007.
- Mahlarayım “Nadira”. Erişim tarihi: 30.09.2022, <https://uz.wikipedia.org/wiki/Nodira>

- Madalihan Medresesi. Erişim Tarihi: 12.09.2023, https://ru.wikipedia.org/wiki/Медресе_Мадалихана
- Meer İzzut Oollah, *Travel in Central Asia by Meer İzzet Oollah in the years 1812-13*. Translated By Captain Henderson. Calcutta: Printed at the foreing department press, 1872.
- Ministerstvo Po Delam Kulturiy i Sporta Respubliki Uzbekistan GlavHPU Po Ohranye i İspolzovaniyu Obektov Kulturnogo Naslediya Respublikanskaya İnspektsiya Po Ohranye i İspolzovaniyu Obektov Kulturnogo Naslediya, Gosudarstvyenniy Kadastr Obektov Kulturnogo Naslediya, Kadastroboye Delo Na Obekt Kulturnogo Naslediya, Kokand: 2013.
- Mirzo Olim Mahdûm Hoci, *Tarihi Turkiston*, nşr. Ş. Vahidov, R. Halikova Taşkent: Yangi Asr Ovlodi Yayınları, 2009.
- Nalivkin, B. P. *Kratkaya İstoriya Kokandskogo Hastva*. Kazan: 1986.
- Nahl Sûresi. Erişim Tarihi: 10.03.2023, <https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma>
- Omorov, Timurlan, “Türkistan’daki Özbek Hanlığının Kısaca Tarihi ve Özbek Boyları”, *Tubav Bilim Dergisi*, 5/2 (2012): 7-18.
- Omorov, Timurlan. “Kırgızların Türkistan Hanlıkları İle İlişkileri (XV.-XIX. YY. Arası)”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2013.
- Otakhonov, Fayzullakhon, “Hokand Hanlığı Merkez Teşkilatı”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2023.
- Ödekan, Ayla. *Osmanlı Öncesi Anadolu Türk Mimarisinde Mukarnaslı Portal Örtüleri*. İstanbul: İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi, 1977.
- Ölmez, Mehmet. “Soyurgal”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 37:388-389. İstanbul: TDV yayınları, 1997.
- Ödekan, Ayla. “Cümle kapısı”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, VIII:115-116. İstanbul: 1993.
- Özkan, Selim Hilmi. *Yeni ve Yakınçağ Tarihi*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2018.
- Özkan, Murat. *Hokand Hanlığı (1709-1876)*. Selenge Yayınları, Aralık 2023.
- Özkan, Murat. *Buhara Hanlığı (1500-1920)*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- Önge, Yılmaz. *Anadoluda XII.- XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*. Ankara: 1995.
- Özbekistan Fenler Akademisi El Biruni El Yazmaları bölümünde yer alan 592, 593, 594, 595, 596 ve 1560 nÖmeralı nüshalar.
- Ömürbekov, Toktorbek “Sömürge Döneminde Kırgızlar”. *Türkler*, 18:622. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Özbek şehir ve kasabalarının tarihi. Erişim tarihi: 12.03.2023, http://rizoakhmad.blogspot.com/2020/12/blog-post_742.html
- Özbekistan hanlıkları haritası (Buhara, Hive, Hokand). Erişim Tarihi: 10.08.2023, <http://skunk-69.livejournal.com/39498.html>
- Özbekistan hanlıkları haritası (Buhara, Hive, Hokand ile Türkistan’ın bir kısmı). Erişim Tarihi: 10.08.2023, <http://www.wdl.org/ru/item/7322/>

- Özbekistan siyasi haritası ve Hokand şehri. Erişim Tarihi: 02.10.2023, <https://www.turkiye-rehberi.net/harita/kokand-haritası>
- Poujol, Catherine. “Hokand”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 18: 214. İstanbul: 1998.
- Polat, Turgay ve Oktay Orhanlı. “Adıyaman Camilerinde Süsleme Unsuru Olarak “Bacini” Uygulamaları”. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 13/35 (2020): 672-701.
- Polat, Eyüp. “Özbekistan Hiva Şehri “İçhan-Kala” Mimari Anıtları”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri 2019.
- Pugaçenkova, G. A. *Termez, Şahrısabz, Hiva*. Moskva: 1976.
- Ramazanoğlu, Gözde. *Orta Asya’da Türk Mimarisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998.
- Sultonov, U. *Muhammad Salih Hoca va Uning Tarihi Cedida-i Toşkand Asari*. Taşkent: Özbekiston Yayınları, 2009.
- Sel, Bünyamin. “Hokand Hanlığı (1709-1876)”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi SBE, 2011.
- Saray, Mehmet. *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- Sümer, Faruk. “Akkoyunlular”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2: 270-274. İstanbul: 1989.
- Şedevriy Arhitekturoy Eligrafiği Uzbekistana. Toşkent: O’zbekiston, 2011.
- Şen, Hüseyin. “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Hokand Hanlığı’nda Kaleme Alınan Tarihi Eserler”. *İRTAD*. 8 (2022): 1-22.
- Şen, Hüseyin. “Ömer Han Dönemi Hokand Hanlığı (1809-1822)”. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 3/5 (2021): 115-132.
- Şen, Hüseyin. “Muhammed Ali Han Dönemi Hokand Hanlığı (1822-1842)”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 2020.
- Tagaev, Mairambek. “Hokand Hanlığı’nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2017.
- Taneri, Aydın. “Han”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 15: 517-518. İstanbul: 1997.
- Türkçe-Kırgızca Sözlük, ed. Gülzura Cumakunova, (Bişkek: KTMÜ Yayınları, 2005), “Han”.
- Taşagıl, Ahmet. “İnak”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 22: 255-256. İstanbul: 2000.
- Tarım Ertuğ, Zeynep. “Saray”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 36: 117-121. İstanbul: 2009.
- Tagaev, Mairambek. “Hokand Hanlığı’nda (1709-1876) Dini Teşkilat”. *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlim Dergisi*, 26 (Oş: 2019), 59-60.
- Turizm ve Madaniyat Vazirliği Huzuridagi Madaniy Meros Depatamenti Arxivi, Toshkent: Uzbekistan, 2021.
- Topçu, Sultan Murat. *Sivas İli ve İlçelerindeki Türk Devri Hamamları*. Sivas: 2017.
- Togan, Zeki Velidi. *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*. İstanbul: Endurun Kitabevi, 1981.

- Usmanov, K, U. Curayev ve N. Norkulov. *İstoriya Uzbekistana 8 (XVI-Pervaya Polovina XIX Veka)*. Taşkent: O'QITUVSHI, 2014.
- Urunbaev, A. ve B. Buriev. *Taşkent Muhammed Salih Tavsifida (XIX asr)*. Taşkent: Özbekistan SSSR Fen Yayınları, 1989.
- Uzbekistan Milli Arşivi, i.47-fon, 1-ruyhat, 328-iş, 32-varak
- ЎзР МДА, И-19-ф, 1-п, 33274-й. 21-в.
- ЎзР МДА, И-19-ф, 1-п, 33274-й. 18-в
- ЎзР МДА, И-19-ф, 1-п, 33274-й. 22-в.
- ЎзР МДА, И-47-ф, 1-п, 328-й. 30-31-в
- Vahidov, Şodmon. *Kukon Honligida Tarihnavislik (Genezisi, Funksiyalari, Namoyandalari, Asarlari)*. Taşkent: Akademnashr, 2010.
- Vahidov, Şodmon “Kukon Honligida Unvan va Mansablar”, *Şarq Yulduzi Özbekistan Yavzuvçilari Jurnali*, S.3-5. (Taşkent: 1995): 220.
- Vambéry, Arminius. *Travels in Central Asia*. New York: Harper Brothers, 1865.
- Yoska, Erhan. “Muhammed Alihan Dönemi (1822-1842) Hokand Hanlığı – Osmanlı Devleti İlişkileri”. *History Studies*. 3/3, (2011), 395-408.
- Yalçınkaya, Türkan. “Hokand Hanlığı’nda İdari Teşkilat”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2018.
- Yavaş, Doğan. “Eşrefoğlu Cami”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 11: 479-480. İstanbul: 1995.
- Yavuz, Fatih. “Türkiye’deki Çalışmalar Işığında ve Kırgız Tarihçilere Göre Hokand Hanlığı”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans, Trakya Üniversitesi SBE Edirne, 2015.
- Ziyayev, Hamid. *Türkistan’da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele (XVIII.-XX. Asır Başları)*, çev. Ayhan Çelikbay, Ankara: TTK Yayınları, 2007.

EKLER

EK 1. Çarşı Meydanı (19. yy)

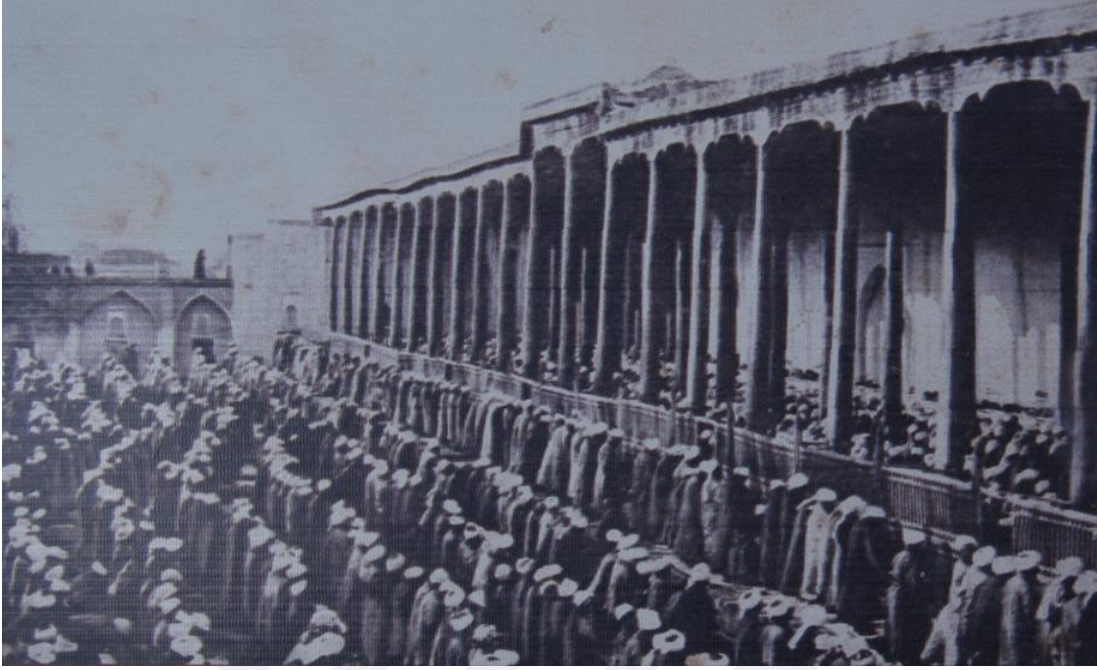
Kaynak: Dasturhançi Medresesi fotoğraf sergisinden (2021)

EK 2. Çarşı Meydanı (19.yy)

Kaynak: Dasturhançi Medresesi fotoğraf sergisinden (2021)

EK 3. Cuma Cami Mescidi (1815)

Kaynak: Dasturhançi Medresesi fotoğraf sergisinden (2021)

EK 4. Hudayar Han Sarayı avlusundan görünüm (1870)

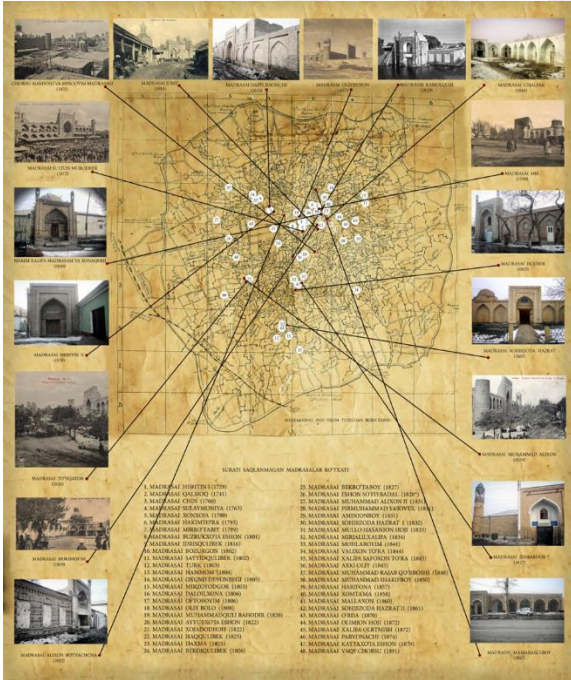
Kaynak: Dasturhançi Medresesi fotoğraf sergisinden (2021)

EK 5. Hudayar Han Sarayı Harimi (1870)

Kaynak: Hokandiy, *Hudoyarhon Ordasi*, “Hokandi Latif Devoni” 53.

EK 6. Hokand şehrinde inşa edilen medreselerin isim ve konumları

Kaynak: Rahmatulla Ziyoyev, Hokand Büyük Allomalar Müzesi Müdürü arşivinden (2021)

EK 7. Hokand Hanları (1709-1876) Şeceresi

No:	Hanlar	Başlangıç	Bitiş
1.	Şahruh Biy	1709	1721
2.	Abdurrahim Biy	1722	1734
3.	Abdulkarim Biy	1734	1751
4.	Erdana (İrdana) Biy (birinci dönem)	1751	1752
5.	Baba Bek	1752	1753
6.	İrdana Biy (İkinci dönem)	1753	1769
7.	Sülayman Biy	1769	1770
8.	Narbuta Biy	1770	1799
9.	Alim Han	1799	1811
10.	Ömer Han	1811	1822
11.	Muhammad Ali (Madali) Han	1822	1842
12.	Şir Ali Han	1842	1844
13.	Murad Han	1844	
14.	Muhammad Hudayar Han (birinci dönem)	1844	1858
15.	Malla Han	1858	1862
16.	Şah Murad Han	1862	
17.	Muhammad Hudayar Han (ikinci dönem)	1862	1863
18.	Sultan Seyyid Han	1863	1865
19.	Muhammad Hudayar Han (üçüncü dönem)	1865	1875
20.	Nasreddin Han	1875	1876

Kaynak: Scott C. Levi, “The Rise and Fall of Khogand (1709-1876)”, *Central Asia in the Global Age (Central Eurasia in Context)*, (Paperback-November 30, 2017), 23. (Ayrıca bkz. Hokandiy, *Hokandi Latif Manokibi (Tazkira)*, 599.)